

Ajalooline Ajakiri

2000

3 (110)

KLEIO

AIN MÄESALU: Mõistatuslikud relvad keskaegses Eestis • **REIN HELME:** Vene vägede retk Ojamaale 1808. aastal • **TÕNU TANNBERG:** Usulistest ja rahvuslikest piirangutest tsaariarmee komplekteerimisel 19. sajandil • **MATI KRÖÖNSTRÖM:** Tsaariarmees teeninud eesti soost kaadriohvitseride sotsiaalsest päritolust • **AIGI RAHI, PIRET JÕGISUU:** Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast. II • **URMAS SALO:** Paju lahing - müüt ja tegelikkus • **AGO PAJUR:** Eesti kindralkond 1918-1940. I • **ANDRES SEENE:** Eesti erapooletuse idee enne Teist maailmasõda

Ajalooline Ajakiri

2000. 3 (110)

**Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ja Akadeemilise
Ajalooseltsi
ajakiri**

**Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
2000**

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens, Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll, Jüri Kivimäe, Valter Lang, Aadu Must, Hain Rebas, Tiit Rosenberg ja Elle Vunder

Koostaja: Tõnu Tannberg

Toimetus: Aadu Must (peatoimetaja), Anu Lepp ja Tanel Mazur

Resümeeide tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja illustratsioonid: Tanel Mazur

Trükk: AS Võru Täht

Käesolev teemanumber ilmub Eesti Vabariigi Kaitseministeeriumi toetusel

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud väljaandes *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Alates 1953. a on *Historical Abstracts* olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereerija maailmas. Tema materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri

Ajaloo osakond

Tartu Ülikool

Ülikooli 18

Tartu 50090

Eesti

Tel (07) 375 658

Faks (07) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

WWW: <http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank, Tartu

Arveldusarve 221010397388.

ISSN 1406–3859

© Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. 2000

Rein Helme foto: © Ove Maidla. 2000

Sisukord

Artiklid ja ülevaated

<i>AIN MÄESALU</i> : Notstal ja springala – mõistatuslikud relvad keskaegses Eestis	5–24
<i>REIN HELME</i> : Vene vägede retk Ojamaale 1808. aastal	25–34
<i>TÕNU TANNBERG</i> : <i>Numerus clausus</i> Vene armees. Usulistest ja rahvuslikest piirangutest tsaariarmee komplekteerimisel 19. sajandi teisel poolel	35–42
<i>MATI KRÖÖNSTRÖM</i> : Tsaariarmee teeninud eesti soost kaadriorhvitseride sotsiaalsest päritolust	43–50
<i>AIGI RAHI, PIRET JÕGISUU</i> : Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast. II	51–68
<i>URMAS SALO</i> : Paju lahing – müüt ja tegelikkus	69–96
<i>AGO PAJUR</i> : Eesti kindralkond 1918–1940. Esmase analüüsi katse. I	97–114
<i>ANDRES SEENE</i> : <i>Skylla ja Charybdise vahel</i> : Eesti erapooletuse idee enne Teist maailmasõda	115–128

Retsensioonid ja tutvustused

<i>REIN HELME</i> : Eestlastest ohvitseride vaprase kroonika	129–131
<i>EERO MEDIJAINEN</i> : Helsingi sõjalise eelposti kujunemise lugu	132–134

Kroonika

<i>KATRI RAIK</i> : Suurejooneline Rootsi pidu Narvas	135–136
---	---------

Summaries

137–141

ESIKAANEL: Mälestusmärgi *Rootsi Lõvi* avamine Narvas 18. novembril 2000. (Foto Hanno Tamm). Vaata lähemalt lk 135–136.

TAGAKAANEL: Versioon antiikaegsest väändejõudu kasutavast balistast (Ralph Payne-Galwey. *The Grossbow*. Fig. 204). Vaata lähemalt lk 5–24.

Kasutatud lühendid:

EAA – Ajalooarhiiv

EFA – Filmiarhiiv

ERA – Riigiarhiiv

ERAF – Riigiarhiivi Filiaal (end Parteiarhiiv)

ERM – Eesti Rahva Muuseum

LVA – Latvijas Valsts Arhīvs

LVVA – Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs

RGAVMF – Российский государственный архив Военно-Морского Флота

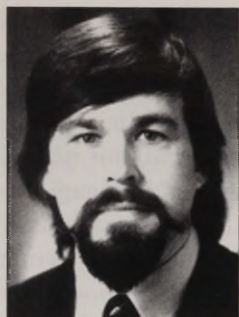
RGVA – Российский государственный военный архив

RGVIA – Российский государственный военно-исторический архив

EAA. 995-1-235. L 42 – Sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises arhiivi viites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Fondide numbrid, mis sisaldavad tähti ja sidekriipsu (nt R-490) on selguse huvides esitatud ilma sidekriipsuta.

Notstal ja springala – mõistatuslikud relvad keskaegses Eestis

Ain Mäesalu

Sissejuhatus

Keskaega on sageli iseloomustatud tehnilise mõtte väga aeglase arengu perioodina. Pikemat aega vastava ajajärgu relvi uurides on allakirjutanul siiski üha enam süvenenud arusaam, et vähemalt sõjariistade osas leidsid sel ajal aset küllalt sagedased muutused ja järjepidev areng. Kahjuks ei tunta aga keskaegsete relvade kirevat maailma Eestis (ja teatud liikide osas ka kogu Euroopas) veel sugugi üksikasjades ega täies ilus. Kirjalike allikate ja arheoloogiliste leidude põhjalikuma läbitöötamise tulemusel on meil juba seni ilmunud päevavalgele uued faktid ja vägagi haruldased relvad.¹

Samas on võimalik avastada isegi uusi relvaliike, mille kasutamist siinsetel aladel pole seni veel keegi tuvastanud. Olgu selle näiteks järgnev katse välja selgitada, millised relvad peituvad meie 14. sajandi kirjalikes allikates esinevate nimetuste *angarium*, *notstal* ja *springala* taga. Seni Eestis ilmunud ajaloolases kirjanduses on paar korda riivamisi puudutatud vaid ühes meie keskaegses dokumendis – 1373. aastal Tallinnas koostatud linnamüüri tornide pealike nimekirjas – märgitud notstale (*nostal*). Dokumendi publitseerija Paul Johansen pidas oma kommentaarides vastavaid relvi katapultideks² ja samal seisukohal on ka arhitektuuriajaloolane Rein Zobel, kes arvestas ühtlasi nende tööpõhimõtet üsna

¹ Ain Mäesalu. Kas Otepää püss on üks maailma vanimaid käsituli relvi? // Kleio. I. Tln, 1989. Lk 26–30; Ain Mäesalu. Otepää püss ongi maailma vanimaid käsituli relvi. // Kleio. 1996. 4. (18). Lk 3–11; Ain Mäesalu. 12.–14. sajandi kaitserüüd Otepää linnuse leidude põhjal. // Muinasaja teadus. 1995. (3). Lk 326–359; Ain Mäesalu. Haruldased relvad Haapsalu piiskopilinnuses. // Läänemaa Muuseumi Toimetised. I. 1997. Lk 60–73; Ain Mäesalu. Esimesed tagantlaetavad tulirelvad. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 2. Lk 9–18; Ain Mäesalu. Haruldane haakpüss Tartust. Täiendusi ühe relvaliigi üldisele arenguloole. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4 (106/107). Lk 5–18.

² Libri de diversis 1333–1374 (LDA). Publikationen aus dem Stadtarchiv Tallinn. Nr. 8. Hrsg. von P. Johansen. Tln, 1935. Nr. 539. S. XXX.

olulisel määral omaaegsete Tallinna linnamüüritornide väljanägemise rekonstrueerimise juures.³

Tegelikult leidub nii keskaegse Tallinna kui ka mitme Lääne-Euroopa linna kirjalikes allikates tunduvalt enam notstale puudutavaid andmeid, mis näitavad selgelt, et vastava nimetusega ei tähistatud omal ajal mitte sugugi kive heitvaid katapulte, vaid hoopis nooli lennutavaid laskemasinaid. Samas on nende relvade täpsemat väljanägemist paika panna üsnagi keeruline, sest pealkirjas esitatud nimetuste tähenduse üle on ka läänepoolse Euroopa juhtivatest sõjaajaloolastest viimase sajakonna aasta jooksul oma arvamust avaldanud vaid mõned üksikud, aga üllataval kombel on nad pakkunud välja üksteisest täiesti erinevaid lahendusi.

Põhjuseks on asjaolu, et mitte kusagil pole originaalkujul säilinud ju ühtki keskajast pärinevat laske- või heitemasinat. Kirjalikes allikates leidub kokku küll isegi mitukümmend erinevat nende kohta käivat nimetust, aga puuduvad masinate kirjeldused ja seega pole teada mehhanismide väljanägemine. Väga väärtuslikud on muidugi keskaegsed joonised, aga nende juures puuduvad tavaliselt jälle nimetused. Pealegi pärineb põhiosa vastavatest illustatsioonidest alles 16. sajandist, mil tulirelvad olid mehaanilised heite- ja laskemasinad tegelikult juba kasutusest välja tõrjunud.

Renessansiajastust pärinevate jooniste usaldusväärsusega seostuvad aga üsnagi keerulised probleemid. Tol ajal tärnanud tehnikahuvi tõttu hakati välja mõtlema uusi ja sageli üsna eriskummalisi sõjariistu. Mitmeid huvitavaid mehhaanilisi laske- ja heitemasinat jooniseid tegi isegi kuulus Leonardo da Vinci. Ent valdav osa renessansiajastu mõttehiiglaste arvukatest visanditest jäigi üksnes paberile ja neid pole keegi kunagi ehitanud ega kasutanud.

³ **Rein Zobel.** Tallinna keskaegsed kindlustused. Tln: Valgus, 1980. Lk 101–102. Seetõttu tekkis tal järgnevas arutelus küll mõningad probleeme tornide katusetega, sest taolised katapultid heitsid ju kive küllalt kõrge kaarega. Siit lähtuvalt oletas Zobel, et osa torne oli üksnes lahtise platvormiga ja teistel, katustega tornidel võeti need sõja korral lihtsalt maha. Tegelikult pole selliste arvamustega võimalik kuidagi nõustuda. Nimelt on ju katapultid heitejõu allikaks heitekangi alumise otsa ümber tugeva pinge alla keerutatud köite elastsusest tekkiv nn väändeenergia. Kuna keerdpingestatud köitele mõjuvad väga halvasti sademed ja üldse niiskus, aga samuti palav päike, siis pole usutav, et selliseid masinaid hoiti pidevalt läbi aasta(kümne)te ilma katusteta lahtistel torniplatvormidel nii vihma, lume kui ka suvise lõõskava päikese all. Olgu veel lisatud, et seni pole ma veel meie kirjalikest allikatest leidnud ühtki kindlat teadet katapultidest muinas- ja keskaegses Eestis. Pealegi kahtleb osa teiste maa- ja ühikuid üsnagi tõsiselt selles, kas katapultid ka Lääne- ja Kesk-Euroopas 12.–14. sajandil üldse olid (**Rudolf Schneider.** Die Artillerie des Mittelalters. Nach den Angaben der Zeitgenossen dargestellt. Berlin, 1910. Neudruck, Scientia Verlag Aalen, 1985. S. 10–22, 67; **Kalervo Huuri.** Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens aus orientalischen Quellen. Helsinki, Druckerei-A. G. der finnischen Literaturgesellschaft, 1941. S. 69–70; **Michael Prestwich.** Armies and Warfare in the Middle Ages. The English Experience. New Haven and London: Yale University Press, 1996. P. 289).

Lisaks hakati sel perioodil välja andma antiikaja sõjandust käsitlevaid teoseid ja nende illustreerimiseks valmistati mitmeid laske- ja heitemasinatate rekonstruktsioonjooniseid, mille seas leidub vahel samuti üsnagi fantaasierikkaid mehhanisme. Mitmed 19. ja sageli isegi 20. sajandi sõjaajaloolased esitavad neid renessansiajastu jooniseid tõepäraste kesk-aegse sõjatehnika näidetena.⁴

Seega tuleb üsna paljudes relvastuse ajaloo alastes uurimustes esinevatesse laskemasinade käsitlevatesse osadesse suhtuda küllalt suure ettevaatusega. Nii on mitu uurijat ka notstali ja springala tähenduse küsimuses teinud üsna kergekäelisi oletusi ilma, et oleks seejuures kõiki olulisi uurimusi ja allikpublikatsioone tundnud ja korralikult analüüsinud.

Näiteks inglise keskaegsete ambude uurimisele alusepanija sir Ralph Payne-Gallwey, kes oma monograafia lisas andis küllalt hea kriitilise ülevaate keskaegsetest heite- ja laskemasinadest, pakkus samas siiski välja, et mõistetega *espringale*, *espringold* ning *springald* võidi tähistada üht omapärast odaheitjat. See kujutab endast püstiaetud lõhestatud palki, mille paigalseisva poolmiku otsale asetatakse oda ja teine pool tõmmatakse paindesse. Viimase vallapäästmisel annab tema ots odavarrele hoo- bi ja see läheb lendu.⁵ Vahemärkusena võib siin lisada, et kuigi 16.–17. sajandist pärineb mitu taolise odaheitja joonist, olid nad tehniliselt vägagi väheefektiivsed ja pole usutav, et selliseid heiteriistu keskajal üldse eriti kasutati.

Soome uurija Kalervo Huuri on oletanud, et *springala* ja *notstali* nimetusega tähistati suuremaid spetsiaalsel alusel seisvaid raskeambe.⁶ Sama arvamust võib kohata ka kaasaegses sõjaajaloo-alases kirjanduses.⁷

Esimese teadusmehena avastas märkimisväärsel hulgal uusi notstale ja springalaid puudutavaid kirjalikke allikaid Saksa relvaajaloolane Bernhard Rathgen. Nendeks allikateks on mitme läänepoolse Euroopa keskaegse linna arveraamatud, kus leidub andmeid vastavate relvade ehitamise ja parandamise tarbeks vajalike materjalide ostmise kohta.⁸ Nende põhjal jõudis ta järeldusele, et tegemist oli ilmselt köiekindude väändejõul põhinevate laskemasinatega. Kahjuks ei saa ka Rathgeni tööd

⁴ Muinas- ja keskaegsete heite- ning laskemasinatate uurimislugu on omaette teema, mis ei mahu kahjuks käesoleva artikli raamidesse.

⁵ **Ralph Payne-Gallwey.** The Crossbow, Medieval and Modern, Military and Sporting. Its Construction, History and Management. With a treatise on the Balista and Catapult of the Ancients. London: Longmans, Green and co, 1903. P. 316–316, Fig. 216–217.

⁶ **K. Huuri.** Zur Geschichte. S. 51.

⁷ **M. Prestwich.** Armies and Warfare. P. 291; **Hans Aufheimer.** Schiffsbewaffnung. Von den Anfängen bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Rostock: VEB Hinstorf Verlag, 1983. S. 19.

⁸ **Bernhard Rathgen, Karl Heinrich Schäfer.** Feuer- und Fernwaffen beim päpstlichen Heere im 14. Jahrhundert. Sonderabdruck aus der *Zeitschrift für historische Waffenkunde*. Bd. VII. Heft 1. Dresden, 1915. S. 9–13; **Bernhard Rathgen.** Das Geschütz im Mittelalter. Quellenkritische Untersuchungen. Berlin: VDI-Verlag GMBH, 1928. S. 578–592.

väga tõsiselt võtta, sest nende üksikute faktide puhul, mida oli võimalik kontrollida, leidus juba mitmeid vigu. Teatud oletustest said Rathgenil kinnisideed ja nende tõestus tundub kohati üsna kergekaalusena või fantaasierohkena. Näiteks rõhutab ta vaadeldavate, aga ka enamiku teiste relvaliidide avastamise ja leviku küsimuses alati sakslaste ning Saksamaa juhtivat rolli. Rathgeni töö põhiväärtuseks on aga väljavõtted peamiselt Saksamaa, aga ka mõne teise riigi linnade arveraamatutest, mida ei leidu üheski teises uurimuses. Seetõttu kasutatakse ka järgnevas arutelus võrdlusmaterjalina väga palju tema monograafias esitatud fakte.

Angarium (notstal) ja springala jõuavad Tallinna

1333. a 30. juulil koostati Tallinnas üks dokument, milles Breemenist pärit Nicolaus (Nicolaus Bremis) kinnitab, et ta on hr Helmold de Zaghe nõusolekul müünud seaduslikult Tallinna raele *neli täielikult valmistehtud angarium'i ja kolm riista, mida saksa keeles springal'aks nimetatakse ja mis pole täielikult valmis, 18 riia hõbemarga eest [...] pennides. Ülalnimetatud balistade riistad on ta müünud isand rüütel Marquard Breyda, endise Tallinna asehalduri poolt.*⁹

Tegemist on väga väärtusliku teatega mitte ainult Eesti, vaid kogu Euroopa ulatuses. Siin märgitakse ju täiesti selgelt, et nii neli *angariumit* kui ka kolm *springalat* kuuluvad balistade hulka. Kui mõistete *angarium* ja *springala* täpne tõlgendamine pole veel sugugi üheselt lahendatud, siis sõna *balista* on küllalt hästi tuntud termin. Sellega tähistati keskajal peamiselt mõõtmelt suuremaid esmajoones nooli lennutavaid laskeriistu. Vahel siiski ka ambe, mis on neile põhiplaanilt küllaltki lähedased. Antud juhul jäävad ammud selgelt kõrvale, sest balistade eest makstud summa on küllalt suur – 18 riia kaalumarka (3,744 kg hõbedat).

Ladinakeelse sõna *angarium* kasutamine relva tähenduses on üpris haruldane. Nimelt pole keskaegseid laskerelvi kajastavaid kirjalike allikate teateid kõige põhjalikumalt uurinud Bernhard Rathgen vastavat terminit relva tähenduses kohanud mitte kusagil mujal peale Eesti. Kuna ühes hilisemas 1373. aastal Tallinnas väljaantud määruses, millel peatume allpool lähemalt, samastatakse *angariume* täiesti selgelt notstaliitega, siis pakkus Rathgen välja, et seda ladinakeelset sõna võidi antud juhul kasutada lihtsalt saksakeelse notstali vastena.¹⁰ Selle arvamusega tuleb nõustuda, sest paremat lahendust ei oska ka allakirjutanu pakkuda.

⁹ *Quator angaria omnino parata, et tria instrumenta, quae springal Almanico appellantur, non ex toto parata, pro decem et VIII marcis argenti Rigensis in [...] denariorum. Supradicta instrumenta balistarum ex parte domini Marquardi Breyda, militis, quondam capitanei Revaliensis. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch (LUB). Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. Bd. II. Reval, 1855. Nr DCCLIV.*

¹⁰ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 586.

Springala või sellele lähedast nimetust (*spingala*, *espingola*, *spingarda*, *springarda*, *espringarda*, *springolf* jne) kandvaid laskeriistu kohtab läänepoolse Euroopa linnade kirjalikes allikates tunduvalt sagedamini. Esmakordselt ilmub see relv dokumentide lehekülgedele 1304. aastal omaaegses Flandrias,¹¹ 1324. aastast tuntakse neid Saksamaal Metzi linnas¹² ja nagu nägime – ainult üheksa aastat hiljem jõuavad vastavad sõjariistad ka Tallinnasse.

1333. a teade Eestist on tegelikult üllatavalt varane võrreldes näiteks teiste Saksamaa linnade, aga ka Itaalia, Prantsusmaa, Šveitsi või Inglismaaga. Taas võime tõdeda, et keskajal jõudsid uued ja moodsad relvad siinsetele aladele väga kiiresti.¹³ Huvitav on lisada, et kui Breemenist pärinev Nicolaus vahendas Tallinnas juba 1333. aastal nelja angariumi ja kolme springala müüki, siis tema kodulinna kirjalikes allikates märgitakse seda tüüpi laskeriistu esmakordselt alles 1356. aastal.¹⁴

14. sajandil ilmuvad peamiselt Saksamaa linnade arveraamatutesse teated teisestki springalale lähedasest laskemasinast, mida tähistati sõnaga *notstal* (või *noitstal*, *nostal*, *noitstel*, *noystal* jne). Seda nime kandvad relvad esinevad esmajoones Reini keskjooksu piirkonna keskuste nagu Frankfurti, Kölni, Trieri, Aacheni, aga ka Põhja-Saksamaa linnade (Hamburg, Bremen, Lübeck, Wismar, Rostock) dokumentides.¹⁵

Üldiselt jõudis Rathgen arvamusele, et mõlema nimetusega laskemasinad olid oma ehituselt sarnased, aga eri paigus kandsid nad lihtsalt erinevaid nimetusi. Korra pakkus ta küll vihjamisi välja võimaluse, et *notstal* oli springalast mõõtmelt väiksem, aga samas lisas kohe, et seda ei saa tõestada.¹⁶ Ent esialgu pole mõtet veel selliste peensuste üle arutleda, sest kõigepealt peaksime siin hoopis selgeks tegema, kuidas need masinad üldse välja nägid.

Arved annavad selgitusi

Üheski Eestis tänaseni säilinud keskaegses dokumendis pole vastavaid relvi lähemalt iseloomustatud. Ainsaks pidepunktiks on Tallinna 1363.–74. a arveraamatu paar teadet, mis annavad mõningaid vihjeid nende masinate võimaliku ehituse kohta.

¹¹ B. Rathgen, K. H. Schäfer. Feuer- und Fernwaffen. S. 10.

¹² B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 579.

¹³ Analooilisi näiteid on seni olnud võimalik täheldada keskaegsete tulirelvade ja kaitserüüde osas. Vt: Ain Mäesalu. Die ältesten Feuerwaffen Estlands. // Steinbrücke 1998. Estnische historische Zeitschrift. Trt, 1998. S. 21–27; A. Mäesalu. 12.–14. sajandi kaitserüüd. Lk 334–352.

¹⁴ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 586.

¹⁵ Samas. Lk 579–587.

¹⁶ Samas. Lk 582.

Näiteks makstakse 1372. a sügisel nooletegitajale kuue tosina notstalinoolte eest 3 marka.¹⁷ See fakt kinnitab täiesti selgelt juba eelpool püstitatud hüpoteesi, et notstalid olid laskeriistad, mille abil lennutati peamiselt nooli. Ka Lääne-Euroopa linnade (Avignon, Frankfurt, Rostock, Braunschweig, Basel, Bern jt) kirjalike allikates nimetatakse notstalitele ja springalatele laskemoona ostu puudutavates sissekannetes üksnes nooli.¹⁸

Järgmised teated Tallinnast on aga üsnagi huvitavad, sest nad pakuvad võimalusi arutleda isegi masinate konstruktsiooni üle ehk õigemini oletada, millisel jõuallikal vastavad riistad põhinesid. Nimelt maksab Tallinna raad 1373. aastal notstalite jaoks vajaminevate juuste (või hobusejõhvide?)¹⁹ eest 4,5 marka.²⁰ Järgmisel aastal ostetakse aga notstali juukseid juurde veel 26 ööri väärtuses.²¹ Kahjuks puuduvad andmed juuste (ja ka hobusejõhvide) hinna kohta tolleaegses Tallinnas, aga pole usutav, et need eriti kallid olid. 4,5 marka on piisavalt kopsakas summa ja pigem sai selle eest osta sobivat lähtematerjali küllalt suurel hulgal.

Lääne-Euroopa linnade arveraamatutes leiame samuti kõige sagedamini andmeid notstalite ja springalate tarbeks vajalike juuste ostmiseks väljakäidud summadest, mis on enamasti üsnagi suured – nt Kölnis maksti nende eest aastatel 1372–76 kokku 3000 kuldmarka. Selle summa annab Rathgen piltlikustamise huvides siiski oma uurimuse kirjutamis-aegses vääringus.²² Andku lugeja andeks, et autor pole vaevunud tegelda tõsiselt 20. sajandi rahakursside muutuste analüüsiga ning kahtleb veidike Rathgeni ümberarvestustes ja ei esita seda summat kaasaegsetes Eesti kroonides.

¹⁷ *Pilstickere vor 6 schok noltalz pile 3 mrk.* Die ältesten Kämmererbücher der Stadt Reval. 1363–1374. (=KBR 1363–1374). Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv, Nr. 3. Hrsg. O. Greiffenhagen. Reval: A.-G. Ühiselu, 1927. Nr. 42a.

¹⁸ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 587–589.

¹⁹ Alamsaksa keele sõnastikud annavad sõna *har* tähenduseks esmajoones juukseid, aga pole võimatu, et sama mõistega tähistati omal ajal siiski ka hobusejõhve. Arvukate hästi peente kiudude poolest tunduvad juuksed olevat vastavate väänejõul põhinevate laskemasinate jaoks isegi sobivam materjal, mis annab parema efekti. Kelle käest aga oli võimalik suurel hulgal juukseid osta? Uhe võimalusena tulevad kõne alla nunnadeks pühitsetud. Samas on teada ka eestlaste kombest abiellumisel naistel pikad juuksed ära lõigata. Viimase variandi puhul tuleb arvestada, et ega maarahva osakaal keskaegses Tallinnas polnud sugugi väike ja küllap paljudki neist pidasid lugu ka oma vanadest kommetest. Relvaajaloolased on nende mehhanismide juures pakkunud välja nii juukseid kui jõhve, aga küllalt sageli ka loomakõõluseid. (R. Payne-Gallwey. The Crossbow. P. 301). Viimaste seas rõhutatakse esmajoones pulli või hirve kaela- ja hüppeliigese kõõluseid (Volker Schmidtchen. Mittelalterliche Kriegsmaschinen. Stadtarchiv Soest, 1983. S. 114). Kõõluste küsimuses on allakirjutanul siiski teatud kahtlused, sest need kaotavad ju kuivades üsnagi palju oma elastsusest ja miks pole siis kõõluseid kordagi märgitud erinevate linnade arveraamatutes?

²⁰ *it vor har to den notstallen 4 1/2 mrk.* (KBR 1363–1374. Nr. 43a).

²¹ *it 26 ore vor notstalhaer.* (Samas. Nr. 59b).

²² B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 582–583.

Paaril korral leidub andmeid siiski ka konkreetsetest kogustest ja need on tõepoolest lausa hämmastust pakkuvad. Näiteks osteti Frankfurtis 1388. a sügisel notstalite tarbeks 1300 sülda juustest (jõhvist) nõõri ehk Rathgeni arvestuste järgi 2210 meetrit, mis olid mõeldud ilmselt 11 notstali keerdpingestatud köiekimpude väljavahetamiseks.²³ 1348. aastal olevat Avignonis ostetud juustest (jõhvist) nõõre, mis uurijate arvestuste põhjal kaalusid kokku 210 kg ja olid mõeldud kahe *spingala* tarbeks.²⁴

Nii suures koguses nõõre võidi kasutada tõepoolest üksnes köiekimpude väändejõul põhinevate laskemasinate juures. Nagu on näidanud selliste masinate rekonstruktsioonide valmistajate kogemused, sai kõige parema köiekimbu nõõride 30-kordsel kokkupunumisel.²⁵ Tõsi, suuremad raskeammud vajasisid muidugi ka suhteliselt jämedaid ja tugevaid ammunõõre, aga mitte kunagi sellisel hulgal. Pealegi valmistati ammunõõre tavaliselt siiski kanepi- või linakiududest²⁶ ja sama materjali tarvitati ilmselt ka raskeambude juures. Analoogilisi pingutusnõõre vajasisid tegelikult ka köiekimpude väändejõul põhinevad laskemasinad, aga nende ostmise kohta leidub mitme linna arveraamatus eraldi teateid, kus vastavaid nõõre tähistatakse selgelt sõnaga *strenges* või *sene*, kusjuures Trieris märgitakse materjalina ära isegi kanepit.²⁷

Sellistes meeletutes kogustes juustest või jõhvist valmistatud nõõride ostmine notstalite ja springalate tarvis ongi tegelikult peamiseks argumendiks, mis näitab, et tegemist pidi olema köiekimpude väändejõul põhinevate laskemasinate, aga mitte raskeambudega. Teatud määral räägib nende mehhanismide kasuks ka pingutushoobade (*arme, spillen*) ostmine,²⁸ sest igat liiki ambudel oli vaid üks ammukaar. Ülejäänud notstalite ja springalate valmistamiseks ostetud detailid nagu puust laed, pronksist valatud päästikukettad ja vinnastamisseadeldised olid olemas nii köiekimpude väändejõul põhinevatel laskemasinatel kui raskeambudel ja siin mingit selget vahet teha pole võimalik.

²³ Samas. Lk 580–581.

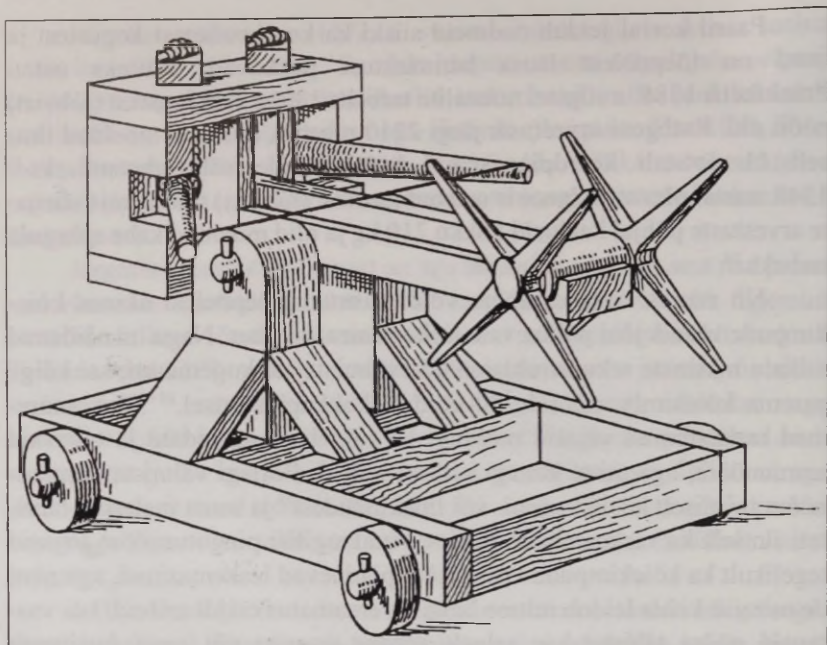
²⁴ B. Rathgen, K. H. Schäfer. Feuer- und Fernwaffen. S. 9, 12; seoses 210 kiloga kerkib kohe ka küsimus ühe inimese juuste kaalust. Vastutuleliku kolleegi aastaid tagasi äralõigatud patsi põhjal võib oletada, et ühe iluduse juuksepahmakas võis kaaluda kuni 300 g. Kas Avignionis leidis tõesti üle 700 vabatahtliku patrioodi või sunniti ikkagi suksusid oma lehvivast lakast ja sabast loobuma?

²⁵ B. Rathgen, K. H. Schäfer. Feuer- und Fernwaffen. S. 12; B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 580.

²⁶ R. Payne-Gallwey. The Crossbow. P. 110; Egon Harmuth. Die Armbrust. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1975. S. 97–99.

²⁷ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 585.

²⁸ Samas. Lk 580, 583.

Joonis 1. Bernhard Rathgeni arvates nägi Avignonis 1348. aastal ehitatud springala välja nii. (B. Rathgen. *Das Geschütz im Mittelalter*. Taf. 2. Abb. 5).

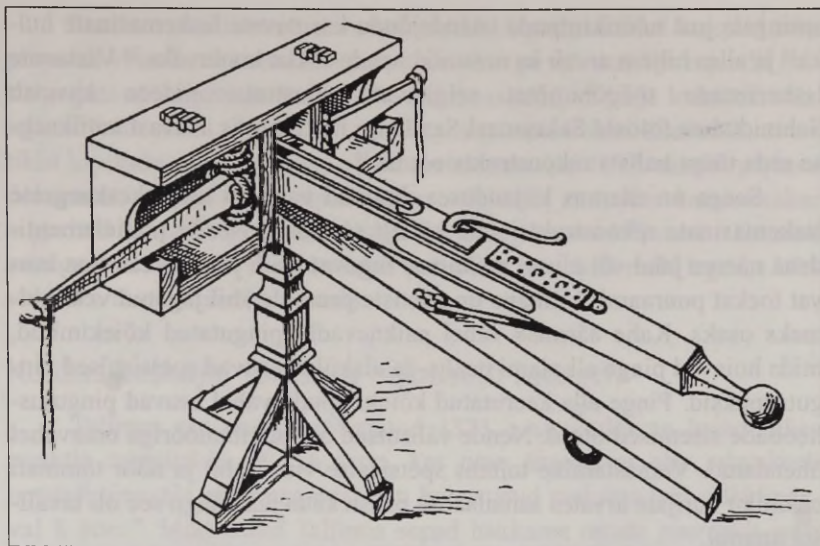
Rekonstruktsioonid

Kõiekimpude väändejõul põhinevaid laskemasinaid tunti juba Vana Kreekas ja Roomas ning tõenäoliselt ka Bütsantsis.²⁹ Antiikajal levinud seda tüüpi masinate mitmeid rekonstruktsioonjooniseid avaldati renessansi perioodil, aga tõsisemaid taastamiskatseid hakati tegema sadakond aastat tagasi. Laialt tuntuks said nii saksa kindral dr Erwin Schrammi kui ka inglise relvaajaloolase sir Ralph Payne-Gallwey rekonstruktsioonid (vt joonist tagakaanel).

Järgnevalt on üsna mitmed keskaja sõjaajaloo käsitlused laskemasinate näidetena ära toonud just samu jooniseid või neid veidi varieerides.³⁰ Isegi B. Rathgeni poolt äratoodud springala ja notstali joonised

²⁹ R. Schneider. *Die Artillerie des Mittelalters*. S. 3–5; V. Schmidtchen. *Mittelalterliche Kriegsmaschinen*. S. 113 (vt ka viide 56, kus antakse väga põhjalikult sellealase kirjanduse loetelu).

³⁰ William Reid. *Buch der Waffen. Von der Steinzeit bis zur Gegenwart*. Düsseldorf-Wien, 1976. S. 28, 39; Christopher Gravett. *Medieval Siege Warfare*. Osprey. Elite Series 28. Osprey Publishing London, 1990. P. 20. Fig. 4. Üsnagi kurioosne on aga fakt, et kõige sagedamini toovad kaasaja uurijad seda tüüpi keskaegse laskemasina näitena ära Prantsuse arhitekti ja arhitektuuriajaloolase Eugene Emmanuel Viollet-le-Duc'i poolt 19. sajandi keskel konstrueeritud riista joonise, milles esineb nii raskeammu kui kõiekimpude väändeenergiat põhineva ballista elemente (Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc. *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. V. Paris, 1868. Fig. 17; Eduard Wagner, Zoroslava Drobna, Jan Durdík. *Tracht*,

Joonis 2. Umbes 1600. aasta paiku Brüsseli arsenalis asunud notstal. (B. Rathgen. *Das Geschütz im Mittelalter*. Taf. 2. Abb. 6).

(joonised 1–2)³¹ erinevad üsna vähe varasemate uurijate esitatud antiik-aegsete väändejõul põhinevate balistade rekonstruktsioonidest. Neist esimese allkirjas märgib Rathgen, et tegemist on Metzi linnast pärineva meister Gui 1348. aastal Avignonis tehtud springala rekonstruktsiooniga (joonis 1). Kui lugeda üle Avignoni allikates esinevad üksikute detailide ostmist kajastavad andmed,³² tekib kahtlus, et tõsine teadusemees kasutas siiski rohkem varasemate uurijate rekonstruktsioone. Rathgeni esitatud notstali joonis (joonis 2) olevat aga tehtud Joost Lipsi poolt 1600. a paiku Brüsseli linna arsenalis säilinud keskaegse laskeriista põhjal. Teine saksa uurija Schneider tegi aga kirjalike allikate põhjal kindlaks, et selle joonise (autoriks märgitakse Justus Lipsius) eeskujuks oli siiski umbes samal ajal valmistatud rekonstruktsioon Vana Rooma ajastule iseloomulikust laskeriistast.³³

Kaasaegsetest uurijatest pöörab seda tüüpi laskemasinatele veidi enam tähelepanu saksa sõjaajaloolane Volker Schmidtchen. Oma esimeses selleteemalises uurimuses loeb ta kirjalikes allikates esineva

Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350–1450). Teil VI. Prag, 1957. Taf. 21; **Liliane und Fred Funcken**. Rüstungen und Kriegsgewehr im Mittelalter. 8.–15. Jahrhundert. München: Mosaik Verlag, 1979. Abb. 55:4; **Bernd Zimmermann**. Mittelalterliche Geschosspitzen. Kulturhistorische, archäologische und archäometallurgische Untersuchungen. Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters. Bd. 26. Basel, 2000. Abb. 19. Taoliste laskemasinate olemasolu kohta keskajal pole teada aga mitte ühtki allikat.

³¹ B. Rathgen. *Das Geschütz im Mittelalter*. S. 579. Taf. II. Abb. 5–6.

³² B. Rathgen, K. H. Schäfer. *Feuer- und Fernwaffen*. S. 9.

³³ R. Schneider. *Die Artillerie des Mittelalters*. S. 15–16.

springala just nõorikimpude väändejõudu kasutavate laskemasinate hulka³⁴ ja alles hiljem arvab ka notstalid nende sekka kuuluvaks.³⁵ Vastavate laskeriistade tööpõhimõtet selgitavate illustatsioonidena kasutab Schmidtchen fotosid Saksamaal Saalburgi muuseumis asuvast antiikaegse seda tüüpi balista rekonstruktsioonist.³⁶

Seega on enamus kirjanduses ilmunud vastavat tüüpi keskaegsete laskemasinate rekonstruktsioone küllalt sarnased. Nende põhielementidena näeme jalal või alusel paiknevat tugevat laadi ja selle esiotsas asuvat toekat puuraami. Viimane on püstiste prusside abil jagatud veel kolmeks osaks. Kahe äärmise vahel paiknevadki pingutatud köiekimbud, mida hoiavad pinge all raami pealis- ja alaküljel asuvad spetsiaalsed pingutuspuksid. Pinge alla keerutatud köiekimpude vahel asuvad pingutushoobade sisemised otsad. Nende välisotsad on nn vibunööriga omavahel ühendatud. Vinnastamine toimus spetsiaalse vintsi abil ja nõor tõmmati enamiku uurijate arvates samalaadse päästeketta taha nagu see oli tavalisel ammul.

Pingutatud köiekimpude väändenenergia oli küllalt suur. Relvaajaloolaste arvates olid seda kasutavad laskemasinad efektiivsemad kui näiteks samades mõõtmetes nn müüriammud, mis põhinesid ammukaare painutamisel tekkinud energial.³⁷ Seega on üsnagi usutav, et normaal-mõõtmetes ja täpselt väljatimmitud ballistaga võis umbes 80 cm pikkuse noole lennutada keskmiselt 500 meetri kaugusele ja see olevat suutnud läbi lüüa ka kõige tugevamast kaitserüüst.³⁸ Seda tüüpi torsioonijõudu rakendavad laskeriistad tunduvad olevat väga head ja efektiivsed. Nende puuduseks peetakse vaid asjaolu, et kõite pinget võis üsna olulisel määral mõjutada ilmastik. Seetõttu on vahel isegi arvatud, et vastavad riistad sobisid eelkõige Lõuna-Euroopa ja Lähis-Ida maadele,³⁹ sest vihm, lumi ja isegi õhuniiskus võisid olulisel määral kõite pinget lõdvestada. Need olid niiskusele rohkem vastuvõtlikumad kui näiteks raskeambude nõõrid. Pealegi oli kõite pingutamine keerulisem ja aeganõudvam kui näiteks ammunööride kohendamine, sest kumbagi nõorikimpu tuli pinge alla keerata eraldi, kuid samas tasakaalustatult. Arvatakse, et asjatundjad võisid optimaalse pinge ära määrata heli või tooni kõrguse järgi, mida tekitas köiekimp pingutushoova puudutamisel.⁴⁰

³⁴ V. Schmidtchen. *Mittelalterliche Kriegsmaschinen*. S. 117.

³⁵ Volker Schmidtchen. Büchsen, Bliden und Ballisten. Bernhard Rathgen und das mittelalterliche Geschützwesen. // B. Rathgen. *Das Geschütz im Mittelalter*. Berlin, 1928. Reprint, Düsseldorf: VDI Verlag, 1987. S. XXVII.

³⁶ V. Schmidtchen. *Mittelalterliche Kriegsmaschinen*. Abb. 42–46.

³⁷ R. Payne-Gallwey. *The Crossbow*. P. 303; V. Schmidtchen. *Mittelalterliche Kriegsmaschinen*. S. 117.

³⁸ V. Schmidtchen. *Mittelalterliche Kriegsmaschinen*. S. 114.

³⁹ W. Reid. *Buch der Waffen*. S. 39; V. Schmidtchen. *Mittelalterliche Kriegsmaschinen*. S. 117.

⁴⁰ V. Schmidtchen. *Mittelalterliche Kriegsmaschinen*. S. 114–115.

Loodetavasti suutsid eelnevad arutluskäigud ja näited lugejaid juba piisavalt veenda, et notstali ja springala nimega tähistati 14. sajandil eelkõige just väändejõudu kasutavaid laskemasinaid, millega lennutati suhteliselt suuri nooli. Seega võiks hakata nagu otsi kokku tõmbama, et artiklit lõpetada, aga... kahjuks on läbi arutamata üks 1373. aastast pärinev dokument, millele sai eelpool korra vihjatud, et selles samastatakse angariaid täiesti selgelt notstalitega. Ainult et see teade keerab vähemalt esialgu seni osaliselt tõestatu lausa pea peale ja sunnib meid tegema kõrvalpõike hoopis teisele teemale.

Kuidas keskajal tõrksaid hobuseid rautati?

Tallinna rae poolt kehtestatud 1373. a sissetulekute loendi ühes punktis märgitakse, et iga sepp, kes oma angariumi ehk rahvakeeli notstali tänavale ehitatuna peab, on kohustatud maksma igal mihkklipäeval 8 ööri.⁴¹ Miks pidid Tallinna sepad hakkama omale suuremat sorti nooli kasutavaid laskerelvi ehitama ja neid siis veel tänavale paigutama?

Ainsa väljapäästva lahendusena tuleb kõne alla võimalus, et sõnal *notstal* oli omal ajal veel mingi teine tähendus. Seda pole sugugi keeruline leida, kui näiteks üritame vastava sõna tänapäevast saksa keelt appi võttes otse eesti keelde tõlkida (*notstal* = *hädatall*). Notstali selline tähendus oli muuseumis täiesti selge juba ka Friedrich Georg von Bungele, kes nii 1333. a pärineva kui ka äsja vaadeldud teate publitseeris ja sealjuures joonealuses viites märkis, et angarium ehk notstal tähendas seadeldist või sepikoda, milles keskajal hobuseid rautati.⁴²

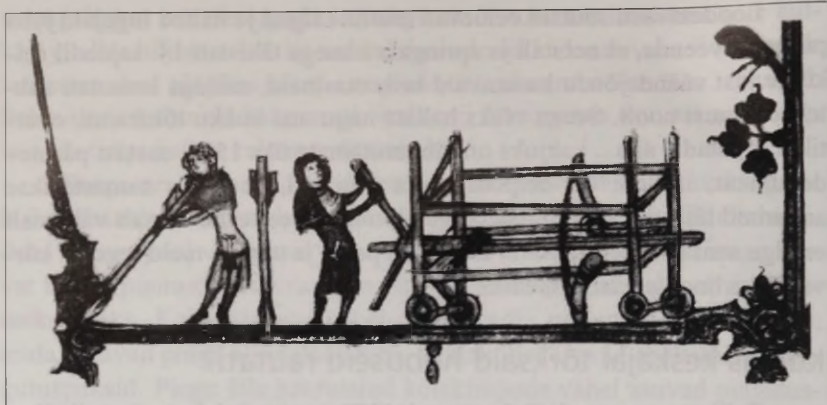
B. Rathgen on notstali mõiste esialgse tähenduse küsimuses samal seisukohal ja ta kirjeldab vastavat rajatist ka lähemalt. Rathgeni arvates kasutati tõrksate hobuste rautamisel spetsiaalset puurilaadset sõrestikehitust. Selle nurkades asusid neli tugevat püstist posti, mis olid külgedelt ja otstest ühendatud horisontaalsete põikpuudega. Rautatav hobune aeti sellesse puuri, tema kõhu alt tõmmati läbi rihmad ja nende otsad kinnitati põikpuude külge ning nõnda polnud suksul rautamise ajal võimalik ägedasti rapsida.⁴³

Notstal tähendas algselt seega hädatalli tõrksavõitu hobuste rautamiseks. Ent teatud momendil, hakati sama nimetusega kindlasti kutsuma ka üht liiki relvi. Nimetuse ülekandmiseks pidi olema mingi kindel põhjus. Eelkõige võiks kõne alla tulla väline sarnasus. Kuid eelpool esitatud relvade rekonstruktsioonid ei meenuta kahjuks sugugi hobuserautamispuuri. Siin tuleb aga veelkord rõhutada, et kirjalikes allikates esinevad angarium, notstal ja springala üksnes 14. sajandil, aga need rekonstruktsioonid pärinevad kõik tunduvalt hilisemast ajast.

⁴¹ *Item quicumque faber, qui angariam suam vulgariter notstal dictam, in platea tenet aedificatam, in quolibet festo b. Michaelis octo or dare debet.* (LUB. Bd. III. Reval, 1857. Nr. MLXXXVIII).

⁴² LUB. Bd. II. S. 89.

⁴³ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 581.

Joonis 3. Omapärane laskeriist umbes 1330. aastast pärinevast käsikirjast *Romanss Aleksandrist*. (C. Gravett. *Medieval Siege Warfare*. P. 20).

Ka ebatäpsed joonised pakuvad uusi lahendusi

Paaril viimasel aastakümnel on Euroopas välja antud üsna rohkesti keskaja sõjandust puudutavaid publikatsioone. Konkreetselt relvastust käsitlevad osad kipuvad neis olema kahjuks üsna ülevaatlilikud ja näiteks siin käsitlevate sõjariistade nimetusi mainitakse neis haruharva. Ent mõned uurijad on esitanud siiski haruldasi keskaja käsikirjadest pärinevaid illustratsioone, mida varasemad relvaajaloolased ei tundnud.

Näiteks toob inglise uurija Christopher Gravett ära umbes 1330. aastast pärinevast käsikirjast *Romanss Aleksandrist* ühe joonise, kus kohtame eripärase kujuga ballistat (joonis 3).⁴⁴ Väga lähedase illustratsiooni leiame veel taanlase Peter Vemming Hanseni raamatukesest,⁴⁵ kus esitatud kujutis on eelnimetatule nii sarnane, et tegemist võiks olla ümberjoonistusega *Romanss Aleksandrist* käsikirjast, aga kahjuks pole ka siin uurimuse autor joonise päritolu ja masina enda kohta mingeid kommentaare lisanud.

Joonisel kujutatud masinat lähemalt vaadates märkame tema konstruktsioonis küll tõsiseid puudusi. Nimelt on pingutushoobade sisemised otsad seotud lihtsalt külgedel horisontaalselt paiknevate lattide külge. Tegelikult peaksid selles kohas paiknema hoopis vertikaalselt asetsevad ja pinge alla keerutatud köiekimbud. Võib-olla joonistas kunstnik selle laskeriista lihtsalt mälu järgi ja taoliste tehnilistele pisiasjadele tähelepanu pööramata. Antud juhul tahaks loota, et masina üldplaan on edasi antud enam-vähem õigesti. Oma põhikuju poolest sarnaneb kujutatu aga tõepoolest võimalikule hobuserautamise sõrestikehitisele.

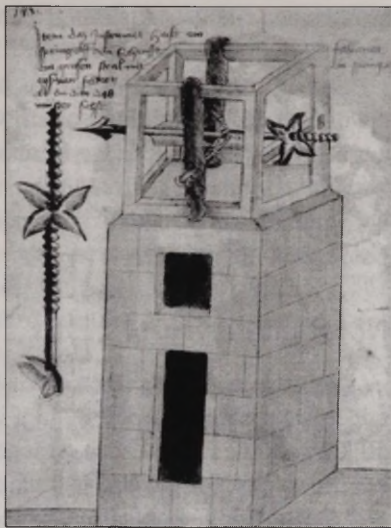
⁴⁴ C. Gravett. *Medieval Siege Warfare*. P. 20. Fig. 2.

⁴⁵ Peter Vemming Hansen. *Middelalderens mekaniske apparater til krigsburg*. Middelaldercentret, Nykøbing F, 1998. S. 6.

Väga huvitava joonise on leidnud saksa sõjaajaloolane Volker Schmidtchen ühest Münchenis asuvast käsikirjast (joonis 4), mis dateeritakse umbkaudu 15. sajandi keskpaika.⁴⁶ Selle kujutise kõrval kohtame ka teksti: *Fallarica, üks springolf Instrumenti nimetatakse springolf'iks ja ta laseb rauast sulgedega suurt noolt nagu sa siin joonisel näed. Ka sel joonisel esitatud relv pole tehniliselt mitte kuidagi kasutatav. Nimelt on kunstnik siin ära unustanud isegi mõlemad pingutushoovad ja noolele vajaliku aluse ning pingutusnööri otsad paigutanud hoopis keerdpingestatud köite vahele. Pealegi haarab see laskemasin joonisel kogu torni pealisosa ja seetõttu on väga raske ette kujutada tema vinnastamist. Tundub, et kunstnik on vastavat riista kujutanud üsnagi ähmaste mälestuste järgi ja kas mitte lapsepõlves nähtud meenutuste põhjal? Põhimõtteliselt on see võimalik, sest joonis dateeritakse 15. sajandi keskpaika ja kuigi Saksa linnade kirjalikes allikates esineb viimane teade väändejõul põhinevatest laskeriistadest 1393. aastast,⁴⁷ võis mõnel pool neid masinaid säilinud olla kindlasti ka veel järgmise aastasaja hakul. Näiteks Šveitsi Freiburgis on veel 1431. aastal linnavärvates ja -tornides paiknenud 18 springolfi.⁴⁸*

Karmi kriitika kõrval tahaks siiski loota, et ehk on sel joonisel midagi ka enam-vähem õigesti kujutatud – näiteks laskeriista üldine põhiplaan. See omab aga teatud sarnasust võimaliku hobuserautamise puuriga. Muidugi oleks asi veelgi selgem, kui joonise kõrvale poleks kirjutatud mitte *springolf*, aga hoopis *notstal*. Teiselt poolt võimaldab antud fakt ka järeldada, et oma tööpõhimõttelt ja omaduste poolest olid mõlemad laskeriistad küllalt lähedased ja seetõttu kutsuti neid ühes paigas ühe ja teises kohas teise nimetusega. Samuti võisid aja jooksul need terminid vahetusse minna. Kindlasti mängisid oma rolli ka konstruktsioonilised muudatused ehk vastavate laskeriistade areng.

Kahe siinesitatud joonise põhjal tahaksin teha ühe olulise järelduse. Nimelt võis keskajal kasutatud väändejõul põhinevate laskemasinate

Joonis 4. Springolfi joonis ühes Münchenis asuvast 15. sajandi keskpaiga käsikirjast. (V. Schmidtchen. Büchsen, Bliden und Ballisten. Abb. 47).

⁴⁶ V. Schmidtchen. Mittelalterliche Kriegsmaschinen. Abb. 47; V. Schmidtchen. Büchsen, Bliden und Ballisten. Abb. auf der S. XXVII.

⁴⁷ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 587.

⁴⁸ Samas. Lk 588.

seas esineda konstruksioonilt üsna erinevaid tüüpe ja neist ühe algne vorm sarnanes väliselt tõepoolest hobuste rautamiseks kasutatud *puuri-ga*. Samas ei saa sellest järeldada, et igal pool ja läbi kogu nende kasutusa-ja oleks kõik notstalid täpselt nii välja näinud. Samuti ei taha ma eitada, nagu poleks keskajal üldse kasutatud selliseid laskemasinaid, mille rekonstruksioone on senised uurijad välja pakkunud. Tehnoloogiliselt võib neid pidada kõige täiuslikumateks ja keskaegsete relvameistrite oskusi pole mõtet alahinnata.

Notstalite levikust Eestis

Kuigi eelnevalt selgus, et vastavate laskeriistade nimetuste ja väljanägemise probleemid pole sugugi üheselt lahendatavad, näitasid kirjalike allikate andmed ometi seda, et tegemist oli just väändejõul töötavate laskemasinatega,⁴⁹ mille abil lennutati esmajoones suuremaid nooli.

Napid dokumentaalsed teated tõestavad, et seda tüüpi sõjariistad polnud meil sugugi juhukülalised. 1333. aastal oli Tallinnas seitse vastavat laskemehhanismi, aga järgnevalt kasvas nende arv olulisel määral. Seda tõestab selgelt 1373. a Tallinna tornidepealike nimekiri.⁵⁰ Kokku märgitakse nimekirjas 15 torni pealiku, kusjuures igal tornil oli kaks ülemust. Relvastusena nimetatakse kõikide tornide kohta kokku 18 notstali ja 39 ambu. Laskeriistu pole siiski kõigil tornidel võrdsel hulgal ja osal puuduvad need hoopiski (vt joonis 6).

P. Johanseni arvates on relvad sellesse dokumenti kirjutatud küll sama käega, aga mõnevõrra hiljem.⁵¹ Võimalik, et sellepärast või mõnel muul põhjusel pakkus R. Zobel välja, et nimekiri ei kajasta kõiki tornide kasutuses olnud relvi, vaid pigem sel ajal asetleidnud kaitsevahendite uuendamist.⁵² Kui ambude osas võib seda oletust veel kaaluda, siis notstalite puhul tahaks siiski vastu vaielda. Nimelt olid seda tüüpi laskeriistad piisavalt kallid ja seepärast on raske uskuda, et korraga oleks ostetud või valmistada lastud koguni 18 notstali.

Kuigi analoogilist võrdlusmaterjali on teiste Euroopa linnade kohta suhteliselt vähe, leiame tänu B. Rathgeni põhjalikule uurimistööle mõningaid võrreldavaid näiteid. Trieris oli 1373. aastal neli notstali, aga 1380. aastaks kasvas nende arv 11-ni.⁵³ Umbes samal hulgal võis kaudsete arvestuste põhjal neid laskeriistu olla 1388. aastal ka Maini äärses Frankfurtis.⁵⁴ Huvitav teade pärineb Wismari linnast, kus 1324. aastal võeti eluaegsesse teenistusse puusepp Heinrich, kes kohustus igal aastal

⁴⁹ LDA. Nr. 539.

⁵⁰ Samas. Lk 72.

⁵¹ R. Zobel. Tallinna keskaegsed kindlustused. Lk 100.

⁵² B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 584–585.

⁵³ Samas. Lk 580–581.

⁵⁴ Samas. Lk 587.

linnale valmistama ühe notstali.⁵⁵ Kuna Heinrichi surmaaeg pole teada, siis puuduvad ka andmed seda tüüpi laskerelvade kogutoodangu kohta. Kõige rohkem on notstale teada Aachenist, kus neid esmakordselt märgiti samal ajal kui Tallinnas – 1333. aastal, aga 1346. aastaks oli vastavate laskeriistade arv kasvanud juba 25 eksemplarini.⁵⁶

Eelnevat arvestades tundub igati tõepärane, et Tallinna linnamüüri tornides asus 1373. aastal siiski just 18 notstali, mis on küllalt suur arv. Tegelikult pidi selliseid laskeriistu kindlasti paiknema ka Toompea kindlustuste tornides, aga kahjuks pole vastavaid kirjalikke dokumente säilinud. Ühtlasi võis väändejõul põhinevaid balistasid olla ka teistes Eesti linnades ja tõenäoliselt mõningates linnusteski. Seni publitseeritud kirjalikest allikatest pole seni veel olnud õnne leida ühtki seda tõendavat fakti, aga arheoloogina peab ikka lootma, et nii suured relvad ei saanud ju ajaloost täiesti jäljetult kaduda.

Meie keskaja muististel on juba kaevatud piisavalt palju. Arheoloogiliste leidude seas esineb ka mõõtmelt suuremaid ja raskemaid nooleotsi, mida seni olen pidanud raskeambudele kuuluvaks. Samuti selliseid eksemplare, mida tahaks viskeodadele omistada. Vastavate teravike silmitsemine ja mõtisklemine viimastel aastatel pole siiani andnud võimalust tõestada, et mõnda neist kunagi kindlalt just väändejõul põhinevale balistale asetati. Kogutud leidude hulgas esineb ka rauast detaile, mida kaevamist juhatanud arheoloogid on nimetanud lihtsalt teadmata otstarbega esemeiks või nende katkeiks. Näiteks avastati juba 1950. aastatel Osvald Saadre juhendatud Otepää linnuse kaevamistel ühest ehitisest terve rida rauast detaile, mis võiksid pärineda mõne siinvaadeldava laskeriista küljest (joonis 5). Otepää linnus hävitati tõenäoliselt 1396. aastal⁵⁷ ja seega sobiks see ka ajaliselt mujalt teada olevate seda tüüpi balistade dateeringutega. Täpselt sama kujuga rauast detaile tuli 1989. aastal välja Haapsalu linnusest koos 15.–16. sajandist pärinevate ammunooletste, püsside, suurtükkide, piigiotsikute ja tulirelvade laskemoonaga.⁵⁸

Igat uurijat valdab kiusatus vastavad arheoloogilised detailid paika panna ja oletatava laskemasina joonis vähemalt paberil visandada. Kahjuks pole mälust võimalik kustuda paljudest erinevatest raamatutest üksikasjadeni silmitsetud illustratsioone ja paratamatult oleks tulemuseks ikkagi üksnes rekonstruktsioon arheoloogiliste detailide ja seniste rekonstruktsioonide põhjal. Seega pole esialgu mõtet veel kiirustada, sest paar väändejõul põhinevate laskemasinate rekonstruktsiooni joonist ringleb juba piisavalt sageli relvaajaloolaste uurimustes ja kas on ikka üht uut nende kõrvale vaja?

⁵⁵ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 583–584.

⁵⁶ Ain Mäesalu. Die Burg Otepää als ein Zentrum in Südostestland im 11.–14. Jh. // Castella maris Baltici I. Stockholm: Almqvist & Wiksell International. 1993. S. 147–148.

⁵⁷ A. Mäesalu. Haruldased relvad Haapsalu piiskopilinnuses. Lk 60–73.

⁵⁸ LDA. Nr. 539.

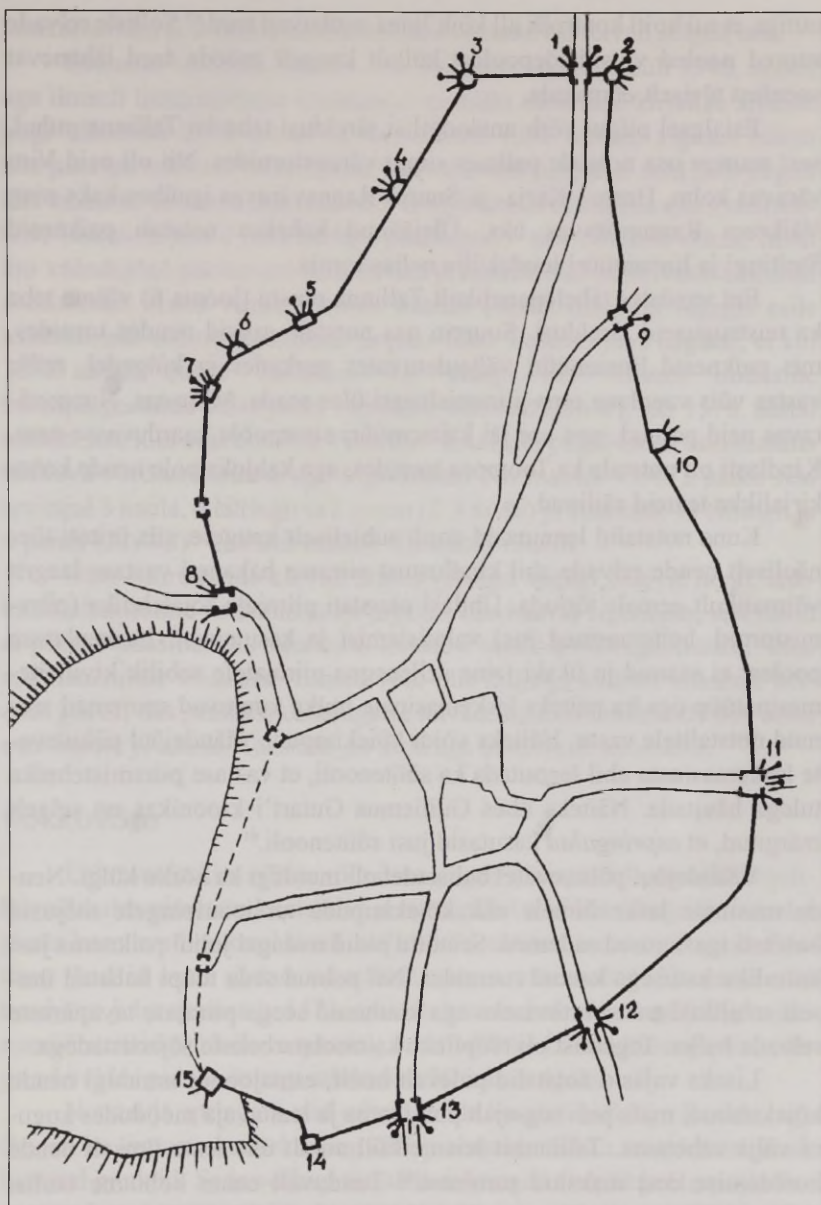

Joonis 5. Kõige suuremad detailid, mis jäid järgi ühest laskeriistast Otepää linnusel (K. Põllu joonis). Ajaloo Instituudi Arhiiv.

Notstalite funktsioonist

1373. aastal koostatud Tallinna tornidepealike nimekirja järgi polnud kõik kaitsetornid notstalitega võrdsel hulgal varustatud. Ühes oli neid 3, kuues 2 ja kolmes 1 ning viies puudusid notstalid üldse (joonis 6). Tegelikult võis ilma seda tüüpi relvadeta tornide arv olla veelgi suurem, sest Rein Zobel pakkus oma uurimistulemuste põhjal Tallinna linnamüürile sel ajal koguni 22 torni.⁵⁹ Notstalite paiknemise ebaühtlus polnud ilmselt sugugi juhuslik. Pigem annab see teatud vihjeid nende funktsionaalse tähenduse mõistmiseks. Kindlasti paigutasid omaaegsed linna

⁵⁹ R. Zobel. Tallinna keskaegsed kindlustused. Lk 100.

Joonis 6. 1373. aasta Tallinna tornipealike nimekirjas märgitud ammud (kriips) ja notstalid (punktiga kriips) üritas linnaplaanile kanda juba P. Johansen. (*Libri de diversis 1333-1374. Nr. 539. S. XXIX*).

kaitse eest vastutajad notstale just nendesse punktidesse, kus vastavad riistad oma omaduste poolest olid kõige vajalikumad ja efektiivsemad.

B. Rathgen on rõhutanud mitme Lääne-Euroopa linnade näite põhjal, et notstale ja springalaid paigutati omal ajal esmajoones väravatornidesse. Kuna vastavate riistade laskekaugus oli üsnagi suur, siis arvas

uurija, et nii hoiti kontrolli all kõik linna suubuvad teed.⁶⁰ Selliste relvade suured nooled võisid tõepoolest küllalt kaugelt mööda teed lähenevat vaenlast tõsiselt ehmata.

Esiatsel pilgul võib analoogilisi järeldusi teha ka Tallinna puhul, sest suurem osa notstale paiknes siingi väravatornides. Nii oli neid Viru väravas kolm, Harju-, Karja- ja Suures Rannaväravas igaüks kaks ning Väikeses Rannaväravas üks. Ülejäänud kaheksa notstali paiknesid Stoltingi ja linnamüüri loodekülje neljas tornis.

Ent vaadates tähelepanelikult Tallinna plaani (joonis 6) võime teha ka teistsuguseid järeldusi. Suurem osa notstale asusid nendes tornides, mis paiknesid linnamüüri väljaulatuvates nurkades ja külgedel, mille vastas võis vaenlane oma piiramislaagri üles seada. Muuseas, Nunnaväravas neid polnud, sest see jäi kaitsemüüri sissepoole kaarduvasse ossa. Kindlasti oli notstale ka Toompea tornides, aga kahjuks pole nende kohta kirjalikke teateid säilinud.

Kuna notstaliid lennutasid nooli suhteliselt kaugemale, siis üritati tõenäoliselt nende relvade abil kindlustust piirama hakanud vastase laagrit võimalikult eemale tõrjuda. Ühtlasi ohustati piirajate sõjatehnika (piiramistornid, heitemasinad jne) valmistamist ja kasutamist. Laskeulatuse poolest ei saanud ju ükski teine selleaegne piirajatele sobilik kiviheitmasinatüüp ega ka näiteks laskemasinate hulka kuuluvad suuremad amud notstaliitele vastu. Näiteks võidi kõikimpude väändejõul põhinevate laskemasinate abil lennutada ka süütenooli, et vastase piiramistehnika tulega hävitada. Näiteks ühes Guiliemus Guiart'i kroonikas on selgelt märgitud, et *espringalad* kasutasid just süütenooli.⁶¹

Väändejõul põhinevatel balistadel oli muidugi ka nõrku külgi. Nende masinate laskevõimele ehk kõikimpude torsioonipingele mõjusid halvasti igasugused sademed. Seetõttu pidid nad igal juhul paiknema just korraliku katusega kaetud ruumides. Nii polnud seda tüüpi balistad ilmselt sobilikud transportimiseks ega kuulunud seega piirajate tavapäraste relvade hulka. Tegemist oli tüüpiliste kaitseotstarbeliste sõjariistadega.

Lisaks vajasisid notstaliid pidevalt hoolt, esmajoones muidugi nende kõikimpud, mida pidi aeg-ajalt pingutama ja teatud aja möödudes koguni välja vahetama. Tallinnast leiame küll ainult ühe teate ilmselt nende hooldamise eest makstud summast.⁶² Tunduvalt enam kohtame taolisi andmeid läänepoolse Euroopa linnade kirjalikes allikates.⁶³

Need olid ka põhjused, miks notstaliid 14. sajandi viimasel veerandil relvastusest kaduma hakkasid. Mehaaniliste laskeriistade asemel astusid tulirelvad. Kuigi esimesed suurtükid leiutati juba 1320. aastatel, suutsid springalad ja notstaliid nendega vähemalt pool sajandit üsna edukalt

⁶⁰ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 581, 584–585.

⁶¹ B. Rathgen, K. H. Schäfer. Feuer- und Fernwaffen. S. 10.

⁶² KBR 1363–1374. Nr. 20a.

⁶³ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 580, 582–583, 585.

konkureerida, sest laskeomadustelt jäid varased tulirelvad selgelt alla.

Esimene võimalik tulirelv võis Tallinnas olla juba küll 1346. aastal, aga ilmselt linna kaitseks kasutatava suurtüki ostis raad kirjalike allikate järgi vähemalt 1378. aastal ja tõenäoliselt 1380. aastate alguses hakati siin juba ise tulirelvi valmistama.⁶⁴ Arvatavasti paigutati neid järk-järgult üha enam ka linnamüüritornidesse. Nähtavasti olid selleks ajaks suurtükide laskeomadused juba tublisti paranenud – nad nõudsid vähem hoolt kui väändejõul põhinevad laskeriistad ja ilmselt olid tulirelvade hinnadki soodsamad. Kuna viimane väide kutsub ilmselt mõneski lugeja esile kahtlusi, siis toome tõestuseks ka paar fakti. Eelpool juba nägime, et kui 1373. aastal osteti Tallinnas 4,5 marga eest üksnes notstaliste keerdpingestatud kõite jaoks vajalikke juukseid (jõhve), siis 1378. aastal maksti suurtüki eest ainult 2,5 marka.⁶⁵ Esialgsel pilgul lausa usumatuna tunduva võrdluse leiame aga Inglismaalt. Nii maksis 1350. a paiku seal springal 3 naela, 6 šillingit ja 8 penni (*L 3 6s 8d*) ja suurtükk 13 šillingit ja 4 penni (*13s 4d*)⁶⁶ ehk siis umbes viis korda vähem.

Uute suurtükkide kõrval, mis ei vajanud sugugi pidevat hoolt, hakkasid allesjäänud notstolid ja springalad vähehaaval lagunema, sest enam ei peetud otstarbekaks teha suuri kulutusi nende kordategemiseks... kuni mehhanismide viimased riismed võib-olla millalgi kütena koldesse heidet. Nii oli üks peatükk keskaegsete relvade ajaloos umbkaudu 600 aasta eest lõpule jõudnud. Taastada on seda aga kuratlikult keeruline.

Kokkuvõte

Eelnevat kokku võttes võib üsna julgelt väita, et 14. sajandil kirjalikes allikates nimetatud notstolid ja springalad olid köiekimpude väändejõudu kasutavad laskemasinad, mille abil lennutati suuremaid nooli. Eestisse jõudsid need riistad suhteliselt vara – vähemalt 1333. aastal olid need siin juba olemas ja 1373. aastaks kasvas notstalite arv Tallinna linnamüüritornides 18 eksemplarini, mida võib ka Lääne-Euroopa linnadega võrreldes pidada üsnagi märkimisväärseks hulgaks.

Notstal ja springala olid relvad, mida kasutati eelkõige linnade, aga ilmselt ka linnuste kaitseks ning küllap omasid neid ka teised Eesti kindlustatud punktid. Seda võiksid tõestada mõningad Otepää ja Haapsalu linnustest leitud mõistatuslikud rauddetailid, mis esialgsete oletuste põhjal võivad pärineda just seda tüüpi laskemasinate küljest. Praegu oleks siiski veel ennatlik nende detailide põhjal esitada rekonstruktsioone, sest kõige keerulisemad on notstalite ja springalate omaaegse täpse väljanägemise küsimused. Seni relvaajaloolaste poolt pakutud rekonstruktsioonide kõrval

⁶⁴ A. Mäesalu. Die ältesten Feuerwaffen Estlands. S. 22–24.

⁶⁵ D. Heckmann. Das Revaler Kämmererbuch von 1376 bis 1380. // Zeitschrift für Ostforschung. 41. Jg. 1992. H. 2. S. 224.

⁶⁶ M. Prestwich. Armies and Warfare. P. 293.

võis tegelikult eksisteerida neid ka teistsuguse tehnilise lahendusega, millele vihjavad nii notstali nimetus kui ka paar keskaegset joonist.

Lõpetuseks tuleb tõdeda, et kuigi notstalid ja springalad olid 14. sajandil umbes 50–75 aasta vältel üsna paljudes Lääne- ja Kesk-Euroopa ning ka Eesti linnades ja linnustes kõige tähtsamad ning efektiivsemad laskerelvad, tunnevad tänapäeva sõjaajaloolastest nendega seotud probleeme vaid üksikud ning vastavate mehhanismide täiesti usutavaid rekonstruktsioone pole seni suutnud veel mitte keegi taastada.

Vene vägede retk Ojamaale 1808. aastal

Rein Helme

Soome ja kahtlemata kogu Läänemere regiooni hilisemas ajaloos suurt rolli mänginud 1808.–09. aasta Vene-Rootsi sõda pole sugugi vähe uuritud. Kuid meil on see peaaegu tundmatu. Kummalisel kombel pole eesti keelde jõudnud isegi selle sõja sündmusi romantilis-heroiliselt kujutanud R. J. Runebergi *Lipnik Ståli jutustused* – luuletsükkel, mille esimestelt lehekülgedelt pärinevad Soome rahvushümni sõnad; mis on inspireerinud suurimaid soome kunstnikke; innustanud rasketes võitlustes idavaenlase vastu kogu rahvast, lastest vanureini.

Meile on jäänud enamasti tundmatuks ka seda sõda käsitlevad fundamentaalsed uurimused, millele on viimane aastakümme tõhusat lisa toonud. Jättes siinkohal kõrvale põhjalikuma historiograafilise ülevaate märgime vaid üksikuid tähtsamaid teoseid Vene, Rootsi ja Soome ajaloolastelt. 19. sajandi teisel veerandil ilmusid nii Venemaal kui Rootsis peaaegu üheaegselt tänaseni väärtust omavad rikkalikule arhiivimaterjalile põhinevad uurimused oma ala parimatelt spetsialistidelt Gustav Montgomerylt ja A. I. Mihhailovski-Danilevskilt.¹ Alles sajandivahetus tõi kaasa uue tõsisema uurimislaine. Rootsi Kindralstaap valmistas ette üheksaköitelise põhjaneva teose, mille ilmumine kestis üle kolmekümne aasta.² Venemaal avaldas tõsise uurimuse sõja kohta polkovnik P. A. Nivé.³ 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses töötanud soome ajaloolased Johan Richard Danielson-Kalmari ja Hugo Schulman piirdusid oma muidu väärtuslikes käsitlustes Soome pinnal toimunud sündmustega. Sama peab nentima ka pärast Teist maailmasõda sama teema uurimisega tegelenud Erkki K. Osmonsalo kohta (olgu siinkohal aga märgitud, et sõjategevus kulges suuremastaabiliselt ka Rootsi põlisterritooriumil). Pärast pikemat vaheaega on alles uuemal ajal selle sõja mitmesuguste tahkudele taas tõsiselt uurimusi pühendatud.

¹ **Gustav Montgomery.** Historia öfver kriget emellan Sverige och Ryssland åren 1808–1809. Örebro: N. M. Lindh, 1842; А. И. Михайловски-Данилевски. Описание Финляндской войны на сухом пути и на море в 1808–1809 гг. СПб, 1841 (juba 1850. aastal ilmus selle raamatu rootsikeelne tõlge).

² **Sveriges Krig 1808–1809. I–IX.** Svenska Generalstaben krigshistoriska avdelning. Stockholm, 1890–1922.

³ **П. А. Ниве.** Русско-шведская война 1808–1809 гг. СПб, 1911.

Siinkirjutajat on teema huvitanud juba pikka aega, kuigi suurema käsitluseni pole ajapuudus veel lubanud jõuda. Üldistavamat laadi kirjutiseks on 1983. aastal vene ja 1999. aastal rootsi keeles ilmunud artikkel 1808.–09. aasta sõja osast sõjakunsti arengus.⁴ Loodetavasti pakuvad uudset materjali Soome sõda puudutavad peatükid peagi ilmuvas monograafias Barclay de Tolly kohta. Siinkäsitletud teemal olen avaldanud saksakeelse artikli.⁵ *Ajaloolise Ajakirja* jaoks olen kirjutise ümber töötanud ja täiendanud.

Konkreetselt 1808. aasta Ojamaa (Gotlandi) retke kohta leidub arhiivmaterjale eelkõige Venemaa Riiklikus Sõjaajalooarhiivis (RGVIA) Moskvast. Ilmunud on ka mälestusi ja eriuurimusi, millest esiletõstmist väärib vene mereväeajaloolase Gontšarovi sulest 1918. aastal ilmunud artikkel.⁶ Uusimaks uurimuseks on rootsi ajaloolase Tryggve Siltbergi artikkel *Vene okupatsioon Ojamaal 1808. aastal*.⁷

* * *

1808. a alguses oli Venemaa äärmiselt raskes välispoliitilises olukorras. Sõjalistele lüüasaamistele Napoleonilt aastatel 1805–07 järgnes alandav Tilsiti rahuleping ja Venemaa riiklikele huvidele mittevastanud liiduleping Prantsusmaaga. Viimase salaprotokollid laiendasid liitlaste õigusi kolmandate riikide arvel. Teisisõnu – see oli omamoodi Molotov-Ribbentropi pakt 132 aastat varem. Venemaa, kes kohustus ise osa võtma Suurbritannia-vastasest kontinentaalblokaadist, pidi sellele sundima ka Rootsit. Tasuna võis tsaar Aleksander I haarata endale Rootsi krooni alla kuulunud Soome.

1808. a veebruaris ületasid Vene väed kolme kolonnina (kokku 24 000 meest) krahv Friedrich Wilhelm von Buxhoevedeni juhtimisel riigipiiri. Kohates vaid nõrka vastupanu õnnestus neil hõivata oluline osa

⁴ Рейн Хелме. О роли русско-шведской войны 1808–1809 гг. в развитии русского военного искусства. // Скандинавский сборник. XXVIII. Таллин, 1983. С. 47–68 (resümee rootsi keeles); Rein Helme. Finska kriget 1808–1809 och krigskonstens utveckling. // Athena och Ares. Till minne av vännen och kollegan Bengt M. Holmquist. Statens Försvarshistoriska Museer. Skrift nr. 3. Stockholm, 1999. S. 161–176 (resümee inglise keeles). Lähemas tulevikus peaks artikkel ilmuma ka eesti keeles.

⁵ Rein Helme. Der Feldzug russischer Truppen auf die Insel Gotland im Jahre 1808. / Archiv und Geschichte im Ostseeraum. Festschrift für Sten Körner. Hrsg. v. Robert Bohn, Hain Rebas und Tryggve Siltberg. Studia septemtrionalia. Veröffentlichungen des Zentrums für Nordische Studien, Kiel. Bd. 3. Frankfurt a. M., 1997. S. 145–152.

⁶ Гончаров. Русская экспедиция на острове Готланд 1808. г. // Морской Сборник. 1918. 9–10. С. 1–19.

⁷ Tryggve Siltberg. The Russian Occupation of Gotland in 1808. / Between the Imperial Eagles. Sweden Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780–1820. Meddelande 58–59. Armémuseum, 1998–1999. Stockholm, 2000. P. 319–336.

Soome territooriumist ning blokeerida Svartholma ja Viapori (praegu Suomenlinna) kindlused lõunarannikul. Rootsi-Soome armee tõrjuti kaugemale põhja. Venelaste esialgse edu põhjustas suurel määral üllatusmoment. Arvuline ülekaal ei mänginud siin olulist rolli: rootslaste välivägedes oli 13 000 ja kindlustes 7800 meest. Pealegi pakkus talvine maastik kaitseks sobivaid positsioone.

Alles aprilli keskel asusid Rootsi-Soome väed aktiivsele kaitsele. Venelased said tõsiseid vastulööke Siikajoki, Revonlahti ja Pulkilla lahingutes. Maikuus kihutati nad välja Ahvenamaalt. Selleks ajaks oli juba luhtunud ka venelaste Ojamaa ekspeditsioon.

Juba sõja alguses kavandas Vene väejuhatuse kõrvuti pealetungiga maismaal ka laialdasi mereoperatsioone. Varakevadel küsis Aleksander I kindral v. Buxhoevedenilt tema arvamust võimaluste kohta maabuda suuremate jõududega Rootsi rannikul. Kindral andis üsna põiklevaid vastuseid, kuid ometi sai ta 20. aprillil⁸ St-Peterburgist käsu saata suvel Rootsi ekspeditsioonikorpus.⁹ Venelaste sissetung pidi aset leidma samaaegselt prantslaste invasiooniga Taanist Lõuna-Rootsi. Seda oli Napoleon oma kirjades Aleksandrile korduvalt kinnitanud.¹⁰ Siiski on põhjust oletada, et prantslaste keiser ei kavatsenudki oma lubadust täita. Ojamaa hõivamine pidi olema vaid teatud mõttes platsdarmi loomiseks suuremate operatsioonidele. Järgnevalt kavandati tähtsa sadamalinna Kalmari hõivamist. Muide, Napoleon oli soovitanud suure strateegilise tähtsusega Ojamaa saare vallutamist juba 1808. a jaanuaris. Ka tema teadis, et suurte laevade jaoks kõlblike sadamatega saarel kanda kinnitanu võib kaugelalatuvaid asju ette võtta.

Operatsiooniplaani töötas välja tollane mereminister P. V. Tšitšagov, keda Gontšarov nimetab *Venemaa aktiivse sõjalaevastiku veendunud vastaseks*.¹¹ Ettevalmistustega kiirustati, sest taheti ennetada inglasi, kelle laevastik oli juba koostöös Rootsi omaga ja ootas samuti parajat momenti suvise navigatsiooniperioodi alustamiseks. Üksikasjalikud juhtnöörid ekspeditsiooni juhiks määratud kontradmiral Nikolai von Bodiscole andis tsaar isiklikult.¹²

Plaani kohaselt ei pidanud Vene sõjalaevastik operatsioonist üldse osa võtma. Väed tuli kohale toimetada üheksal Taani, Preisi ja Vene prahilaeval. Relvastatud konvoid polnud ette nähtud. Ekspeditsioonivägedesse kuulus kaks Koporje musketäripolgu ja üks 20. jäägripolgu pataljon – kokku 1882 tääki koos kuue kergesuurtükiga. Vanemohvitseriks oli peale admiralri Koporje polgu ülem alampolkovnik Lihharjov. Varustusest võeti

⁸ Kuna Rootsis mindi gregooriuse kalendri kasutamisele üle juba 1753. aastal, on kuupäevad toodud uue kalendri järgi.

⁹ А.И.Миххайловски-Данилевски. Описание Финляндской войны. С. 72–74.

¹⁰ Correspondance de l'Empereur Napoléon Ier publiée par ordre de l'Empereur Napoléon III suivie des œuvres à Sainte-Hélène. Nr. 13 573, 13 651, 13 651.

¹¹ Гончаров. Русская экспедиция на острове Готланд. С. 1.

¹² RGVIA. Sõjateaduslik fond (STF). 3259. L 3–6.

kaasa üks riietusekomplekt, ühe kuu toidumoon ja 5000 taalrit jooksvateks kuludeks.¹³ Suure kiirustamisega unustati maha sapööriiristad. Nae-ruväärselt väike oli ka kaasavõetud suurtükkide arv. Üldse viitab hooli-matu suhtumine ettevalmistustesse äärmisele kergemeelsusele, millega kogu ekspeditsioon ette võeti. Ebaselgeks jäi admiralil subordinatsioon – vormiliselt kuulus tema väesalk kindral v. Buxhoevedeni korpuse juurde, kuid oma tegevusest pidi ta ette kandma mereminister Tšitšagovile ja sõ-jaminister Aleksei Araktšejevile. Buxhoeveden pidi aga ekspeditsiooni püssirohu ja suurtükkidega varustama.¹⁴

Veel enne retkele asumist tekkisid admiral von Bodiscol kahtlused ekspeditsiooni õnnestumise võimaluste suhtes. Ta teatas neist meremi-nistrile. Bodisco kirjutas oma päevaraamatus: *Olles saanud säärase mi-nule asetatud ülesannete osaliseks esitasin härra ministrile järgneva: et kui mul õnnestubki maabuda või isegi saar hõivata, siis kuidas edasi? – Millele sain vastuse, et võin olla täiesti rahulik Rootsi vägede poolt ette-võetava dessandi suhtes; et Seelandi saarel on hulgaliselt Prantsuse vä-gesid, mille kohta tal [ministril] on usaldusväärsed andmed ning et ta peab prantslaste dessanti Rootsi rannikule juba toimunuks ja et vaenla-sel pole aega Ojamaa peale mõelda.*¹⁵

Rootslastel tol ajal saarel sõjaväge polnud. Ojamaa kaitsmisel ar-vestati eelkõige oma ülekaaluga merel (mida suurendas veelgi liidule-ping Suurbritanniaga) ja äärmise häda korral ka saare rahvast moodusta-tud maakaitseväge. Kõrgeima sõjalise ja tsiviilvõimu kandjaks oli 76-aastane kuberner, *Admiraliteedi kolonel* Eric af Klint. Märtsikuus, kui kuus nädalat jääkatte all olnud meri vabanes ja post liikuma hakkas, jõu-dis informatsioon Venemaa kallaletungist ja sõjategevusest Soomes ka temani. Vastavalt kuninga korraldusele hakkas kuberner kiiresti maakait-seväge organiseerima.¹⁶

Siiski jõudsid venelased tänu ülepeakaela kiirustamisele Rootsi-Inglise laevastikust ette. 21. aprillil sõitis Bodisco flotill Liibavi (Liepāja) sadamast välja ja võttis taanlasest lootsi juhatusel kursi Oja-maale. Juba teisel päeval jõuti saare lähedusse. Udu tõttu purjetati aga kavandatud maabumiskohast (Östergarn idaranniku keskosas) mööda, kaks laeva sattusid isegi madalikule. Soodne tuul päästis siiski need sealt lahti ja venelastel õnnestus maabuda saare läänerannikul Slesvikeni lahes Grötlingbo kihelkonnas. Kuigi dessant toimus ootamatult, levis teade sellest elanikkonna seas kiiresti. Esimene asula, mille juurde jõuti, oli

¹³ Гончаров. Русская экспедиция на острове Готланд. С. 8; Mihhailovski-Danilevski annab meeste arvuks 1657 (А.И.Миххайловски-Данилевски. Описание Финляндской войны. С. 60); Kirjanduses on aga esinenud ka arv 1650 (Бекстрем. Действия шведского флота в Русско-Шведскую войну 1808.—1809. гг. // Морской Сборник. 1891. 7. С. 76).

¹⁴ А.И.Миххайловски-Данилевски. Описание Финляндской войны. С. 60.

¹⁵ Samas. Lk 105.

¹⁶ T. Siltberg. The Russian Occupation of Gotland. P. 321.

inimtühi. Juhuslikult kätte saadud vikaar Åkerman ütles, et saarlased kogunevad ja relvastuvad vastupanuks. Ta ise oli takistanud oma kihelkonnas mehi vaenlasi kohe ründamast. Venelased said teada, et regulaarvägesid saarel polnud, kuigi päevast-päeva oli oodatud kahe rügemendi saabumist, mis pidid maakaitseväge korraldamisel abiks olema. Admiral selgitas pastorile venelaste saabumise eesmärgi ning kavatsust saarlasi võimalikult vähe häirida. *Valgustatud* hingedekarjane saadeti ojamaalaste juurde veenmaks neid vastupanust loobuma.

Samal ajal, 23. aprilli hommikul kogunesid talupojad kubermeri käsul Ajmundsi silla juurde Mästerby kihelkonnas, kus nende esivanemad juba 1361. aastal saarele tunginud taanlastega olid võidelnud. Kuberner ise tõttas aga saare pealinna Visbyse, et varustusega seonduvat korraldada. Esi-algu nõustus linnavalitsus otsusega võidelda. Kuid siis selgus, et ladudes leidub küll 600 püssi, kuid puudub püssirohi.¹⁷ Relvade laialijagamiseks ja elementaarseks väljaõppe värskendamiseks enam aega ei olnud. Samuti hakkasid üksteise järel saabuma teated Vene vägede suuruse kohta, mis küündinud hinnanguliselt 4000 meheni. Seepärast otsustati üksmeelselt alistuda. Admiral v. Bodisco juurde otsustati saata magistraadi esindus ja kuberner af Klint. Admiral võttis alistumissetpaneku vastu. Ta garanteeris saarlastele nende seadused, usu, omandi ja julgeoleku.¹⁸

Ajalookirjanduses on selle alistumise üle palju vaieldud ja tõmmatud paralleele Suomenlinna kapitulatsiooniga olukorras, kus kaitseks oli kõik olemas. Suomenlinna kapitulanti admiral Carl Olof Cronstedti peetakse Soome ajaloo kõige häbiväärsemaks tegelaseks, Ojamaa rahvaissid aga tarkadeks ja ettenägelikeks, kuna nad hoidsid ära mõttetu verevalamise.¹⁹ Meie arvates on tegemist võrreldamatute nähtustega. Suomenlinna kindlust kaitses regulaararmee. Iga kindluse kaitsmiseks kehtivad üheselt mõistetavad määrustikud. Nende mittetäitmine tegi Cronstedtist reeturi. Ojamaal aga sõjaväge polnud. Tasasel maastikul ei olnud võimalik organiseerida ka partisansisõda (erinevalt Soomest, kus see laialdaselt levis). Relvastamata talupoegade massi lahingusse saatmine oleks olnud lihtsalt kuritegu.

Admiral Bodisco tegutses järgnevalt täpselt tsaari instruksiooni kirjatähe järgi: ta kuulutas end täieliku sõjalise ja tsiviilvõimuga kuberneriks; valis suurima ja rikkaima linna, Visby, oma residentsiks ja valmistas saart viimse võimaluseni enda käes hoidma.²⁰

¹⁷ Kuigi üks päris uus uurimus Uppsalast – Klas Sæve-Söderberghi üliõpilastöö kinnitab, et oli võimalik kokku koguda umbes 1000 püssi ja kuni 13 laengut igauhele, ei veena see siiski vastupanu mõttekuses (T. Siltberg. *The Russian Occupation of Gotland*. P. 333).

¹⁸ А. Моландер. Русские на острове Готланде в 1808 году. // *Русская Старина*. 1902. 6. С. 548; T. Siltberg. *The Russian Occupation of Gotland*. P. 322.

¹⁹ T. Siltberg. *The Russian Occupation of Gotland*. P. 320.

²⁰ Гончаров. *Русская экспедиция на острове Готланд*. С. 7–8.

Vene pea jõud liikusidki 23. aprilli pealelõunal Visby poole. Maa-
bumiskohta jäi katma väike väesalk. Paarkümmend kilomeetrit enne lin-
na kohati ülalnimetatud saatkonda, kellele admiral andis pärast alistu-
misettepaneku vastu võtmist korralduse teha ettevalmistusi kahe ja poole
tuhande sõduri ja 50 ohvitseri majutamiseks.²¹ Järgmisel päeval venela-
sed saabusidki (kuigi mitte nii suurel hulgal) ning võtsid kõigepealt enda
valdusse trofeed: kolm lippu ja 1800 tündrit rukist. Alles hiljem leiti 20
vanamoodsat suurtükki, mis olid rikutuina ja ilma lafettideta maha mae-
tud.²²

26. aprillil kirjutas v. Bodisco minister Tšitšagovile ettekande. Kõr-
vuti üksikasjaliku ülevaatega saare hõivamisest palus ekspeditsiooni ju-
hataja ka abivägesid. Raport koos trofeelippudega jõudis õnnelikult pea-
linna. Admiral v. Bodiscole annetati Püha Anna I järgu orden, teistele
ohvitseridele Püha Vladimiri IV järgu rist.²³

6. mail andis tsaar mereministrile korralduse abiekspeditsioon ette-
valmistada. Täiendavaks retkeks jõude komplekteerides kordas
Tšitšagov varem tehtud vigu. Abijõududeks eraldati kaks jalaväeroodu ja
kaks kasakasotnjat. Samuti otsustati saarele läkitada rohkearvuline suur-
tükivägi – tervelt 20 rasket ja 18 kerget toru. Abiekspeditsiooni juhiks
määrati kaptenleitnant v. Maydell. Sõjaväe pidid üle mere toimetama viis
kaubalaeva. Vähiatki relvastatud konvoid ei määratud. Nõrka vastast
tulnuks v. Maydellil rünnata, kohtumisel tugevate jõududega pidi ta aga
vastavalt ettekirjutustele raha ja dokumendid üle parda heitma ja end saa-
tuse hooleks jätma. Gontšarov meenutab õigustatud irooniaga, et suur-
tükide kohta polnud instruksioonis sõnagi öeldud – järelikult tuli nad
vaenlasele loovutada.²⁴

Maydelli kätte anti ka uued juhised admiral v. Bodiscole, kellel käs-
ti hoolikalt kindlustada kõiki kohti, kust võis eeldada vastase dessandi
maabumist. Juhend sisaldas ka absurdseid korraldusi: koguda kokku kõik
saarel leiduvad laevad, lossida neile vili ja teised saarel leiduvad kaubad
ning saata Venemaale *kaubanduse edendamiseks*; moodustada
maakaitsevähikohustuslikest rootslastest reservüksused, segada neisse
teatud määral venelasi ja paigutada need sõjategevuse puhul lahingukor-
ra tagumistesse viirgudesse; hõivata väikese väesalgaga Rootsi ranniku
läheduses asuv Ölandi saar. Õnneks säärased juhtnöörid v. Bodisconi ei
jõudnud, kuna abiekspeditsiooni ettevalmistustööd venisid. Alles
20. mail oli kõik valmis, kuid siis saarel enam abi ei vajatud.

Samal ajal püüdis v. Bodisco tugevdada oma seisukorda Ojamaal.
See ülesanne polnud aga talle jõukohane. Vägede sagedase ümberpaigu-
tamisega lootis admiral oma jõudude vähesust varjata. Seegi ei õnnestu-

²¹ А. Моландер. Русские на острове Готланде. С. 549.

²² Московские Ведомости. 1808. 37. С. 979.

²³ Samas.

²⁴ Гончаров. Русская экспедиция на острове Готланд. С. 12.

nud. Linnasekretär Molanderi arvates oli venelastel umbes 2000 sõdurit ja üle 60 ohvitseri.²⁵

Ka ojamaalastel ei lastud käed rüpes istuda. Kogu elanikkond pingutas, et hankida venelastele toitu, kütet, veokeid, kotte, küünlaid, valgusteid ja majatarbeid. Abistati ka laatsarettide, saunade, leivaahjude jm ehitamisel. Visby linnavalitsus töötas ilma puhkepäevadeta 15 tundi ööpäevas.²⁶ Vene sõdurite raskeimaks tööks oli erinevatesse paikadesse välikindlustuste rajamine.

Väheste vägede jaoks kujutas Ojamaa oma pindala (30 001 km²) ja elanikkonna arvuga (33 000) ning 24 sadamaga raskesti kaitstavat objekti. Enamasti metsaga kaetud tasane maa ei pakkunud soodsaid kaitsepositsioone, välja arvatud Slite sadama juures saare kirdeosas. See asus aga Visbyse koondatud Vene peajõududest liiga kaugel. Seepärast otsustati gi kindlustada üksnes pealinn. Admiral v. Bodisco töötas koos alampolkovnik Lihharjovi ja major Schäffleriga välja kindlustuste plaani. Kuus Visbyse tulnud teed, mida mööda võis liikuda vastase suurtükivägi, otsustati katta kaevikute ja muldrinnatistega. Linna ümbritsenud soostunud metsadesse kavatseti rajada 15 versta ulatuses raidtõkkeid.²⁷ Kavandatud suudeti meeste ja tööriistade nappuse tõttu täita vaid murdosa. Ükski kaevikuist ega rinnatistest valmis ei saanud, raidtõkkeid rajati vaid mõne versta jagu. Mere jälgimiseks loodi liikuvate pikettide ahel. Üksnes Slitösse paigutati tugevamad jõud – rood jalaväge.

Rahvas näis olevat alistatud. Venelastele ei tulnud mõttessegi, et *kõik elanikud säilitasid vankumatu truuduse oma valitsejale*.²⁸ Bodisco oli isegi valmis võtma rootslastelt truudusvannet tsaar Aleksandrile, kuid saarlaste saatkond soovitas tal sellest loobuda.²⁹ Märkamatuult ilmusid saarele Rootsi kuningliku kaardiväe allohvitserid, et asuda rahvaülestõusu juhtima hetkel, kui saarel maabuvad Rootsi regulaarväed.

Ilmselt pole põhjust polemiseerida ka selle üle, kui suured kollaborandid ojamaalased õieti olid. Paljud seletavad nende häid olmelisi suhteid venelastega kui lihtsameelsete ja ausate saarlaste loomuliku külalislahkusega. Teisalt oli rahvas üldiselt seaduskuulekas ja kui nende endi seaduslik valitsus oli alistunud, siis ei jäänud ka lihtrahval midagi muud üle. Pealegi puudutas venelaste kohalviibimine eelkõige Visby elanikke, enamus saarlastest ühtki venelast ei näinudki. Muidugi levis maa-rahva hulga kartus, et seoses Vene võimuga seatakse sisse pärisorjus.

²⁵ A. Моландер. Русские на острове Готланде. С. 550; Занятие острова Готланда русскими в году 1808. Донесение г. Тигерштедта. // Фински Вестник. Т. V. Ч. II. С. 37–38 (edaspidi: A. Tigerstedt. Занятие острова Готланда). Kummaline, et venekeelses tõlkes on nimi muutunud. Rootsikeelses väljaandes on ta Axel Tigerström, mis peaks olema õige. Vt ka: T. Siltberg. The Russian Occupation of Gotland. P. 324, 334.

²⁶ A. Моландер. Русские на острове Готланде. С. 551.

²⁷ Гончаров. Русская экспедиция на острове Готланд. С. 13–14.

²⁸ А.И.Михайловски-Данилевски. Описание Финляндской войны. С. 101.

²⁹ A. Tigerstedt. Занятие острова Готланда. С. 42.

Seegi hoidis neid liigsest sõbralikkusest. Alles pärast okupatsiooni lõppu esitati kollaboratsioonismi süüdistusi ja seda eelkõige linnavalitsusele. Kuid ka need vaibusid. Kogu saarel oli vaid üks tõeline reetur – eruleitnant Mathias Lundgren, kes ühines vabatahtlikult venelastega ja sai Bodiscolt kogu saare metsaüleva ametikoha. Tal õnnestus vaid mõned mehed venelaste teenistusse meelitada. Okupatsiooni lõppedes mõisteti ta surma, kuid surmanuhtlus asendati viieaastase raske sunnitööga. Ajaloolased on märganud teatud mõistatuslikkust tema isiku ümber ja arvatavasti on ta aktidesse kantud vale nime all, et tema tõelist identiteeti varjata või säästa (nt perekonna huvides?).³⁰

13. mail teatas mitšman Matsnev Slitest, et reidile on ilmunud kaks Rootsi laeva. Bodisco saatis sinna ühe jalaväeroodu ja kaks suurtükki. Alampolkovnik Lihharjov seadis kõik jõud peale ühe roodu Visby positsioonile lahinguvalmis. Ühelt kinnivõetud rootslaselt saadi teada, et Karlskronast on Ojamaa vetesse lähetatud admiral Cederströmi kümnest laevast koosnev eskaader koos 5000 sõjamehe ja kuue suurtükiga.³¹ Tegelikult olid need teated liialdatud. Cederströmil oli kolm liinilaeva, kaks fregatt, üks jahtlaev ning neil neli pataljoni jalaväge – kokku umbes 1880 meest. Maavägede juhiks oli ooberst parun Fletwood.³²

Rootslased maabusid Sandvikeni lahes 15. mail. Uudis sellest kutsus elanikkonnas esile tohutu rõõmupuhangu. *Valati rõõmu- ja tänupisaraid*, nagu kirjutab sekretär Molander.³³ Relvastatud talupojad liitusid kohe maabunutega. Major v. Hulén andis admiral Cederströmi parlamentäärina Bodiscole üle ultimaatumi, mille kohaselt pidid venelased relvad maha panema, tagastama kogu saarel riisutud omandi, kompenseerima kulud ja andma ausõna, et nad selle sõja jooksul enam rootslaste või nende liitlaste vastu ei võitle. Cederström garanteeris omalt poolt Bodisco vägede transpordi mistahes Vene või Preisi sadamasse. Järelemõtlemiseks anti kaks tundi.

Suhteliselt pehmeid alistumistingimusi põhjendas Cederström sooviga vältida verevalamist, kuna oli kindlalt veendunud, et varem või hiljem saavad venelastest ja rootslastest taas liitlased.³⁴

Admiral v. Bodisco kõhkles. Samal ajal polnud tal vähimaidki teateid abivägede saabumise kohta. Lahingu andmine ei tulnud kõne allagi. Vastase eelised olid silmnähtavad. Cederström kutsus venelaste saadikut Rootsi vägesid üle lugema, veendumaks, et neid on tõepoolest 5000 meest ja 20 suurtükki. Peale selle olid kogunenud arvukad relvastatud ta-

³⁰ T. Siltberg. The Russian Occupation of Gotland. P. 326–328.

³¹ Гончаров. Русская экспедиция на острове Готланд. С. 15.

³² J. Ritter v. Xylander. Beitrag zur Geschichte des Schwedischen Krieges in den Jahren 1808 und 1809. Berlin u. Posen, 1825. S. 43; Julius Mankell. Anteckningar rörande Finska Arméens och Finlands Krigshistoria. II d. Stockholm, 1879. S. 93.

³³ А. Моландер. Русские на острове Готланде. С. 551.

³⁴ Гончаров. Русская экспедиция на острове Готланд. С. 16.

lupoegade salgad.³⁵ Ilmselt küündisid rootslaste jõud näiliselt 5000 meheni siiski koos talupoegadega. Venelaste sõjanõukogu otsustas kas välja kaubelda veelgi soodsamad alistumistingimused või lõpuni võidelda. Cederström nõustuski mõningate järeleandmistega ja 26. mail võidi alistumisleping alla kirjutada. Lepingu kohaselt lubati venelastel Visbyst väljuda lehvivate lippude ja trummipõrinaga, kuid nad pidid ära andma relvad ja laskemoona. Saarelt pidid venelased lahkuma kahe päeva jooksul. Ärasõit korraldati Slite sadama kaudu. Saarel viibimise ajal kulutatud materjalide kompensatsiooniks tuli maksta 30 000 riigitaalrit sularahas või vekslites.³⁶ Kapitulatsioonitseremoonial luges admiral v. Bodisco ette päevakäsu, milles võttis kogu vastutuse toimunu eest enda peale.³⁷

Venelaste lahkumine Visbyst valmistas elanikkonnale rõõmu, kes tunnistas üksmeelselt, et admiral Bodisco pälvis oma erakordsete teadmiste ning üldse imetlusväärrsete omadustega ära üldsuse kõrge lugupidamise.³⁸ Tollane tolliülem Tigerström (viites Tigerstedt) meenutas hiljem: *Peab tunnistama, et nende [venelaste] poolt ei pandud toime vähi- matki vägivaldset, ei mingit kära [...] Vastu kõiki ootusi oli admiral Bodisco ja tema adjutantide käitumine meiega viisakas ja aupaklik.*³⁹ Hiljem levisid legendid üheksa kuud hiljem sündinud rohkearvulistest vene beebidest, kuid täpsetele allikatele toetuv statistika lubab oletada maksimaalselt kahe venelaselt saadud lapse sündi. Ka selles mõttes ei jätanud lühiajaline okupatsioon saare ellu püsivaid jälgi.⁴⁰

Kui tsaar Aleksandrile kanti ette v. Bodisco kapituleerumisest, ütles ta: *Sõjas ei saa kõik õnnestuda. See oli ootamatus; kuigi au ei määratud.*⁴¹

Ministritena retke õnnestumise eest otseselt vastutavad Sõjaminister Araktšev ja mereminister Tšitšagov hakkasid muidugi kohe teineteist süüdistama. Vaidluste tulemusena veeretati süü Bodisco ja nende ohvitseride kaela, kes olid osa võtnud alistumisotsuseni viinud sõjanõukogu istungist. Nad anti kohtu alla. Bodiscot süüdistati peamiselt selles, et ta ei suutnud leida saarel sobivat positsiooni, mille venelaste tuntud mehisuse juures isegi kahekordselt nende hulka ületades veendunuks vaenlane oma kallalekippumiste asjatuses, sest need nõudnuks raskeid ohvreid.⁴² Teiseks polevat ta suutnud kindlaks teha, kas saart üldse on võimalik kaitsta. Kui see oleks osutunud võimatuks, pidanuks ta saare paljaks röövima ja kiiresti hülgama. Kohus otsustas Bodisco teenistusest vallandada, Püha Anna I järgu ordeni temalt ära võtta ja saata admiral alalisele asumisele Vologdasse.

³⁵ А.И.Миххайловски-Данилевски. Описание Финляндской войны. С. 113.

³⁶ А. Моландер. Русские на острове Готланде. С. 552.

³⁷ Гончаров. Русская экспедиция на острове Готланд. С. 18.

³⁸ А. Моландер. Русские на острове Готланде. С. 551.

³⁹ А. Tigerstedt. Занятие острова Готланд. С. 38.

⁴⁰ T. Siltberg. The Russian Occupation of Gotland. P. 328–330.

⁴¹ А.И.Миххайловски-Данилевски. Описание Финляндской войны. С. 103.

⁴² Samas. Lk 104.

Otsus ei tulnud Bodiscole üllatusena. Juba saarel olles oli ta öelnud: *Olles kindlalt veendunud, et toimin teenistuse huvides ja südame-tunnistuse järgi, võtan kindlameelselt vastu saatuse, mis mind ootab.* Siiski lootis ta teistsugust lahendust. Ta ütles Tigerströmile: *Kui mulle langeb osaks õnn, et valitseja mind ära kuulab, siis naasen siia peagi, aga mitte 1400 mehega, vaid neljateistkümne tuhande sõduriga. Siis ei võeta Ojamaad Venemaalt enam mitte mingi väega. Minu valitseja loobub enne Soomest, kui et annab ära Ojamaa saare. Kaubanduse ja Läänemere valitsemise seisukohast on see Venemaale tähtsaim tugipunkt.*⁴³ Selles oli kaugelenägelikkust ja võib-olla just seepärast loobuski admiral esialgu meeleehtlikust vastupanust, et säilitada elanikkonna soosiv hoiak ja hõivata saar tulevikus taas ilma vastupanu leidmata.⁴⁴ Õnneks ei juhtunud seda kunagi.

Ebaõiglane kohtuotsus admiraliga suhtes ei kehtinud kuigi kaua. Peagi rehabiliteeriti ta täielikult. Selgeks sai süüdistuste alusetus ja tõeliste süüdlastena nimetati vaid asjaosalisi ministreid, kellele aga paraku vähi-matki karistust ei määratud. Bodisco oli täitnud täpselt talle antud käsk, mida ei muudetud, kui ta veel enne retke algust oma kahtlused esitas. Aruka alistumisotsusega säilitati hulk inimelusi. Alampolkovnik Lihharjov seletas õigesti allandmiseotsust: *Mitte argus ega elujanu, reetmine, või midagi sellesarnast ei juhtunud meid; pidasime üksmeelselt õigeks säilitada lipud ja inimelud ning mitte astuda võitlusse, mille tagajärjed oleksid olnud ettearvamatud, mittevajalikud ja tulutud.*⁴⁵

* * *

*Ojamaa retk kuulub Aleksandri ajastu tüüpiliste näidete hulka merestrategia täieliku mittemõistmise osas sõjategevuse juhtide, mereväelaste poolt, kirjutatakse Vene relvajõudude historiograafias.*⁴⁶

Retke korraldamisel tehti järgmised hukutavad vead: 1) vägede hulk polnud vastavuses ülesandega; 2) varustus oli puudulik; 3) retk toimus sõjalaevastiku toetuseta; 4) ekspeditsiooni juhi subordinatsioon oli ebaselge. See näitab hoolimatust ja ebaprofessionaalsust, mis valitses Vene kõrgemates sõjaväelistes ametkondades. Tõsi, need seisid just sel hetkel suurte reformide ees.

Ojamaa retk on vaid episood Napoleoni sõdade ajajärgust. Aga huvitav – ja erandlikult veretu.

⁴³ A. Tigerstedt. Занятие острова Готланда. С. 44, 46.

⁴⁴ T. Siltberg. The Russian Occupation of Gotland. P. 324.

⁴⁵ Гончаров. Русская экспедиция на острове Готланд. С. 19.

⁴⁶ История русской армии и флота. Вып. IX. Москва, 1913. С. 150.

Numerus clausus Vene armees Usulistest ja rahvuslikest piirangutest tsaariarmee komplekteerimisel 19. sajandi teisel poolel

Tõnu Tannberg

Sissejuhatuseks

Ajalookirjanduses võib sageli kohata seisukohta, et Vene armees ei tehtud rahvuslikul ega usulisel pinnal takistusi sõjaväeteenistusse astumisel ja teenistuse täitmisel.¹ Vene armee oli isevalitsuslikku riigikorda silmas pidades sotsiaalses plaanis tõepoolest üllatavalt avatud institutsioon, mis võimaldas sõjaväes karjääri teha ka mitteprivilegeeritud seisustel ja impeeriumi koosseisu kuuluvate erinevate rahvuste esindajatel. Kuid tsaarivalitsuse jaoks oli alati oluline venelaste domineeriva rolli kindlustamine sõjaväes.

Venemaa oli teatavasti paljurahvuseline impeerium, kus juba alates 18. sajandi teisest poolest moodustasid venelased alla poole riigi elanike üldarvust.² Sõjaväes – nii ohvitserkonna kui ka lihtväelaste hulgas – oli aga venelaste osakaal tunduvalt suurem. 1897. a rahvaloenduse andmetel olid just venelased impeeriumi kõige militariseeritud rahvus, kellest 1,4 protsenti leidis rakenduse sõjaväeteenistuses.³ Enamike teiste rahvuste puhul jäi see näitaja allapoole ühte protsenti (eestlastel näiteks 0,5%).

Venelaste juhtiva rolli kindlustamiseks armees hakati 19. sajandi teisest poolest rakendama salajasi eeskirju, millega valitsus püüdis sõjaväe koosseisu reguleerida ja kontrollida. Tegemist oli usulistel ja hiljem juba otseselt rahvuslikul pinnal kehtestatud piirangutega ning tõkenditega, mida tuli järgida väeosade komplekteerimisel nii lihtväelaste kui ka ohvitseridega. Samuti kehtisid mõnede rahvuste (eelkõige juutide⁴) puhul teatud piirangud teenistusse astumisel.

¹ Vt nt: Т. Архипова, М. Румянцева, А. Сенин. История государственной службы в России XVIII–XX века. Москва: РГГУ, 1999. С. 144.

² Kui 1646. aastal moodustasid venelased 95 protsenti elanikkonnast, siis 1917. aastaks oli nende osakaal langenud 44,6 protsendini (Борис Миронов. Социальная история России. Т. 1. С.-Петербург, 1999. С. 25).

³ Андреас Каппелер. Россия – многонациональная империя. Москва, 1997. С. 297. Siinkohal on arvestatud sõjaväelaste osakaalu protsent koos nende perekonnaliikmetega.

⁴ Juutide probleem tõusis Venemaal päevakorra 18. sajandi teisel poolel pärast Poola jagamisi, kuna just nendel aladel elas arvukalt juute. 1815. aastal oli Venemaal 1,2 ning 1915. aastal 5,5 miljonit juuti. Impeeriumi alamateks

Nimetatud probleemi – teatud usutunnistusega inimestele ehk kindlatele rahvustele piirangute kehtestamine sõjaväeteenistusse astumisel või selle täitmisel – päevakorrale tõusmine Venemaal 19. sajandi teisel poolel oli ilmselgelt seotud rahvusliku vabadusliikumise ja üldse laiemalt vaadatuna rahvusliku eneseteadvuse kasvuga impeeriumi äärealadel elavate rahvaste seas ja venelaste endi hulgas. Oma osa etendas siin kindlasti ka keskvalitsuse püüd impeeriumi unifitseerida ja tagurliku poliitikaga tasalülitada ehk meile mõistetavalt öeldes – venestada.

Sellises sisepoliitilises situatsioonis muutus tsaarivalitsuse jaoks äärmiselt oluliseks mitte lubada väeosades muulastest ohvitseride ja sõjaväeametnike liialt suurt kontsentratsiooni. Nii jõutigi armees kindlate arvuliste kvootide (*numerus clausus*) kehtestamiseni, mis pidid tagama suurvenelastele ülekaalu erinevates väeosades ja sõjaväeasutustes.⁵

Esimeste piirangute kehtestamine

Esimised tõkendid kehtestati poolakatele, kusjuures murrangusündmuseks sai 1863.–64. a Poola ülestõus, mille käigus paljud poolakatest ohvitserid ühinesid ülestõusnutege. Tsaarivalitsus vastas sellele mitmepalgelise karistuspoliitika teostamisega ning preventiivsete meetmete kasutuselevõtmisega tõkestamaks tulevikus sellise olukorra kordumist.

Sõjaminister Dmitri Miljutin oli tekkivale Poola küsimusele armees juba enne ülestõusu tähelepanu pööranud. Nimelt oli teda ärevaks teinud poolakate liialt suur kontsentratsioon Poolas dislotseeruv 1. armees. 1861. aastal oli sealsete ohvitseride seas üle 35 protsendi (absoluutarvus üle 2000 mehe) katoliiklasi. Sõdurite ja allohvitseride hulgas oli poolakaid veelgi rohkem. Miljutin tunnistas esialgu, et poolakate arvu vähendamiseks nimetatud armees pole põhjust mingeid üldisi administratiivseid meetmeid rakendada,⁶ sellegipoolest hakati juba 1861. aastal poolakatest ohvitseride teistesse kubermangudesse saatma. Samuti ei täiendatud 1. armee väeosi enam kohalikku päritolu lihtväelastega.

Komplekselt hakati aga poolakate mõju vähendama pärast ülestõusu mahasurumist. Seda poliitikat viidi ellu paljuski sõjaminister Miljutini eestvedamisel, kes oli väikerahvaste suhtes üsna vaenulikult meelestatud

saanud juutidel lubati elada üksnes kindlal territooriumil. Kuni 1832. aastani ei lubatud juute ülendada allohvitserideks. Seejärel võisid nad allohvitseriks saada, kuid selle pidi iga konkreetse juhul kinnitama keiser. 1860. aastal jõuti valitsusringkondades seisukohale, et juute võiks allohvitseriks edutada üldistel alustel, millega ka keiser Aleksander II nõustus, lisades siiski juurde, et seda ilma õigusega saada ohvitseriks. See põhimõte rakenduski ellu. Õigeusku astunud juutidele, keda oli siiski üksikuid, viidatud piirangud ei kehtinud (vt: Н. Машкин. Высшая военная школа Российской империи XIX—начало XX века. Москва: Академия, 1997. С. 148).

⁵ Дитрих Байрау. Империя и её армия. // Новый часовой. 1997. 5. С. 25.

⁶ Леонид Горизонтов. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. Москва: Индрик, 1999. С. 47.

ja nägi just armees seda *sulatuskatelt*, mis muulased venelasteks muudab. Piirangute kehtestamise eesmärgiks oli jälgida, et Poola päritolu ohvitseri ei oleks vägedes rohkem kui 20 protsenti ohvitseride üldarvust ning üldisemalt vaadatuna ei tohtinud armees lasta suurendada *Poola elementi*.⁷ Esimeste piirangute puhul peeti silmas esialgu üksnes rahvust (poolakaid), kuid järgnevalt hakati neid tõkendeid rakendama usulisel pinnal ehk kõiki katoliiklasi silmas pidades.⁸ Veelgi enam – piirangud laiendati kõigile ohvitseridele, kes olid abielus Poola päritolu katoliiklastega.⁹

1864. aastal kehtestati kindlad kvoodid (täiendati ja laiendati veel 1865. ja 1874. aastal), mis sätestasid, kui palju võib katoliiklastest ohvitseri olla erinevates väeosades, sõjaväeametkondades ja õppeasutustes. Katoliiklastele suleti pääs Kindralstaabi Akadeemiasse (hiljem ka Sõjajuriidilisse Akadeemiasse) ning alates 1869. aastast hakkas kehtima 10-protsendiline piirnorm teiste kõrgemate sõjaväeliste õppeasutuste puhul.¹⁰ Mihhaili Suurtükiväe ning Nikolai Inseneriväe Akadeemiasse piirati poolakate vastuvõttu ühe inimesega aastas.¹¹ Kaardiväe ja jalaväepolkude isikkoosseisu komplekteerimisel tuli jälgida, et katoliiklasi ei oleks üle 20 protsenti ohvitseride üldarvust. Üldse ei tohtinud poolakatest ohvitseri teenistusse võtta Varssavi sõjaväeringkonna vägedesse, Kaukaasia ja Euroopa osa kindlustesse ja sõjaväeõppeasutuste õpetajateks ega ka enamikesse inseneriväe üksustesse.¹²

Kindralstaap aga tegi omalt poolt ettepaneku *rahvusküsimuse* lahendamiseks. Kindralstaabi arvates tulnuks armee komplekteerimisel ohvitseride ja lihtväelastega aluseks võtta põhimõte, et muulaste arv väeosades oleks vastavuses iga rahvuse osakaalu protsendiga impeeriumi elanikkonnas. Nimetatud ettepanekut osaliselt ka arvestati. 1874. a kehtel võeti vastu salajane eeskiri, mis sätestas üksikutes väeosades juutide osakaalu ülemmääraks kolm ja katoliiklastel 20 protsenti ohvitseride ettenähtud normkoosseisust.¹³

Seega olid 1860.–70. aastatel rakendatud piirangud suunatud võimude silmis kõige mässumeelsemate rahvuste – juutide ja poolakate – vastu. Avaramas ühiskondlikus kontekstis vaadatuna aga pandi nende eeskirjadega alus rahvuslikule diskrimineerimisele, mis täielikult puhkes õitsele Aleksander III valitsemisajal (1881–94).

⁷ Н. Машкин. Высшая военная школа Российской империи. С. 149.

⁸ Siinkohal tuleb tähele panna asjaolu, et Venemaal ei olnud rahvus isiku puhul kriteeriumiks – selleks oli usutunnistus.

⁹ Петр Зайонковский. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий. 1881–1903. Москва: Мысль, 1973. С. 199.

¹⁰ Н. Машкин. Высшая военная школа Российской империи. С. 149.

¹¹ А. Горизонтов. Парадоксы имперской политики. С. 48.

¹² Samas. Lk 47–48.

¹³ Н. Машкин. Высшая военная школа Российской империи. С. 149–150.

Tabel 1. 1888. a instruksiooniga erinevate rahvuste suhtes kehtestatud piirangud.

Rahvus	Paragrahve	Esimene eeskiri
Poolakad	80	1864
Balti kubermangude elanikud	3	1888
Soome elanikud	1	1886
Armeenlased	4	1888
Kaukaasia elanikud	2	1888
Juudid	3	1874
Muulased tervikuna	1	1888

1888. aasta instruksioon

1860. aastatel kehtestatud *numerus clausus* hakkas etendama olulist rolli 19. sajandi teise poole sõjaväe komplekteerimisel ohvitseridega, kusjuures 1880. aastatel tõusis valitsuse tasandil teravalt päevakorra le piirangute kehtestamine ka teiste rahvuste suhtes. Ühtlasi oli vaja kõik senised erinevad eeskirjad ja korraldused viia ühtsesse süsteemi, mis tervikuna reguleeriks rahvusküsimust sõjaväes.

Ühtsete ja unifitseeritud eeskirjade koostamist alustati 1884. aastal ning resultaadini jõuti nelja aasta möödudes. 24. mail 1888. aastal kinnitas keiser Aleksander III Venemaa sõjaminister Pjotr Vannovski üksikasjaliku instruksiooni, mis määras senisest hoopis põhjalikumalt muulastest ohvitseride kvoodid vägedes, sõjaväe ametkondades ja sõjalistes haridusasutustes.¹⁴ Instruksioonis oli kokku 94 paragrahvi, mis jagunesid seitsmeks suuremaks alajaotuseks. Kokkuvõtliku ülevaate annab neist tabel 1.

Nimetatud salajane instruksioon kodifitseeris sisuliselt kogu eelneva muulastest ohvitseride ja sõjaväeametnike teenistust piirava ametkondliku seadusandluse ja lisas juurde hulgaliselt uusi sätteid – kokku 54 paragrahvi ulatuses.

Põhiosas oli nimetatud instruksioon suunatud poolakate vastu, kuna 2/3 paragrahvidest käsitlesid otseselt poolakate suhtes rakendatavaid erinevaid piiranguid. Kehtima jäid kõik varem kehtestatud tõkendid, millele lisandusid uued (nt ei tohtinud poolakatest ohvitserid enam korpuste staapides teenida).

¹⁴ Vt lähemalt: Росписание войск военных управлений, заведений и учреждений, с показанием допускаемого в составе их числа офицеров, классных медицинских и немедицинских чиновников и вольноопределяющихся принадлежащих к иноверному населению. / А. Горизонтов. Парадоксы имперской политики. С. 224–237.

1888. a muulaste teenistust reguleeriv instruksioon on aga tähelepanuväärne seetõttu, et esimest korda kehtestati teatud piirangud ka Balti kubermangude elanike suhtes. Need puudutasid kolme Balti kubermangu territooriumil dislotseeruvaid Vene sõjaväeüksusi ja ametiasutusi. Balti kubermangude elanike all käsitles tsaarivalitsus kokkuvõetuna baltisakslasi, eestlasi, lätlasi, rootslasi ja soomlasi. *Numerus claususe* rakendamisel 1888. aastal ei lähtunud usutunnistusest, vaid rahvusest.

Baltikumi puudutavad piirangud jagunevad kolmeks:

- 1) Balti kubermangudes dislotseeruvate vägede, sõjaliste õppeasutuste ja muude sõjaväeasutuste suhtes seati sisse 20-protsendine kvoot, mis kehtis:
 - kohaliku päritoluga ohvitseridele, meditsiinitöötajatele ja ametnikele igas sõjaväeinstitutionis normkoosseisust;
 - vabatahtlikke üldarvust (k.a alamlipnikud ja junkrud).
- 2) Balti kubermangudes dislotseeruvate vägede komandöride (kuni patareiuülemateni välja) suhtes kehtestati samuti 20-protsendine kvoot.
- 3) Balti kubermangude sõjaväeülemate hulgas ei tohtinud olla ühtegi kohalikku päritolu sõjaväelast.

Instruktsiooni teiste paragrahvidega sätestati, et soomlased võivad teenida üksnes Soome vägedes ning Kaukaasia sõjaväeringkonna vägede ohvitseride seas ei tohtinud olla üle 20 protsendi armeenlasi.

Juutide puhul tehti selget vahet talmudistidel ja karaiimidel. Talmudistidel oli tee ohvitseriks sisuliselt suletud. Neid ei lubatud ka sõja- ja junkrukoolidesse. Erandiks oli sõjameditsiini ametnike kohad: nende hulgas võis olla kuni kaks protsenti juute-talmudiste. Karaiimide suhtes kehtestati samuti 20-protsendini piir kõikides väeosades, kusjuures Tauria ja Vilno kubermangudes ei tohtinud neid edutada ka maakonna sõjaväeülemateks. Siinkohal võib osundada sellele, et 1881. aastal anti välja eraldi seadusandlik akt, millega teatati, et juutidele kehtestatud piirangud ei kehti karaiimide suhtes, kes võrdsustati ülejäänud impeeriumi alamatega.

Vaatlusaluse instruksiooni viimane paragrahv sätestas, et muulastest ohvitseri ei tohi vägedes ja sõjaväeametkondades olla kokku rohkem kui 30 protsenti ohvitseride üldarvust. Teatud erandid jäid kehtima Kaukaasia sõjaväeringkonna ja Turkestani krai suhtes. Sõjaministrile jäi siiski õigus eriolukordades ajutiselt nende põhimõtete rakendamisest loobuda.

Numerus claususe kehtestamine oli sõjaväevõimude arvates vajalik abinõu hoidmaks kontrolli all armee rahvuslikku koosseisu. 1898. aastal sõjaministriks saanud kindral-adjutant Aleksei Kuropatkin küsis kõikidelt sõjaväeringkondade ja sõjaministeeriumi keskametkondade juhtidelt arvamust, kas neid rahuldab kehtiv muulastest ohvitseride teenistust reguleeriv instruksioon. Enamik vastanutest oli seisukohal, et kehtivat

1888. a instruksiooni pole vaja muuta. Teised vastanutest jällegi leidsid, et kehtivaid piiranguid muulaste suhtes tuleks veelgi karmistada.¹⁵

Küsimus ei kadunud päevakorrast ka 20. sajandi alguses. Vene-Jaapani sõja ajal vaadati 1888. a instruksioon osaliselt ümber. Sellekohase korralduse andis keiser Nikolai II senatile 1904. a detsembris osundusega, et alles tuleb jätta need sätted, mis tulevad *ilmselgelt kasuks vene rahvale*. Sõjaminister Kuropatkin tegi seepeale keisrile ettepaneku, et muulastest ohvitseride osakaal väeosades peaks vastama nende osakaalule impeeriumi elanikkonnas, lisades, et *juute ei tohiks ohvitseriks üldse lubada*. Sõjaministeerium arvestas erinevate rahvuste puhul osakaalu impeeriumi elanikkonnas järgmiselt: türklasti-tatarlasti – 10%; poolakaid – 6%; juute – 4%; soomlasti¹⁶ – 3%; leedulasi – 2%; sakslasi – 1% ja armeenlasti samuti 1%.¹⁷

Militaarsest aspektist vaadatuna ei saanud *numerus clausus* täielikult jälgida Esimese maailmasõja ajal.

Numerus clausus sõjaväe komplekteerimisel lihtväelastega

Tsaarivalitsus jälgis tähelepanelikult muulaste proportsionaalsust armees ja sõjaväeametkondades mitte üksnes ohvitseride ja sõjaväeametnike teenistust silmas pidades, vaid ka armee komplekteerimisel lihtväelastega. Ka see probleem tõusis teravalt päevakorrale 19. sajandi teisel poolel.

Peeter I sügava veendumuse kohaselt pidi Vene armee koosnema üksnes *suurvenelastest*, mistõttu lihtkoosseisu komplekteerimisel ei kerkinud esialgu ei usulist ega rahvuslikku probleemi. Olukord hakkas muutuma 18. sajandi teisel poolel, mil riigi territooriumi laienedes kahanes kardinaalselt ka venelaste osatähtsus elanikkonnas. Eespool viitasime, et 18. sajandi lõpul moodustasid venelased juba vähem kui poole impeeriumi elanikkonnast. Sellises demograafilises situatsioonis oli keskvalitsus juba praktilistel kaalutlustel sunnitud loobuma senisest üherahvusliku armee printsiibist, mille tulemusel hakati järjest enam sõjaväeteenistuse täitmisele kaasama ka muulasi. Nii laiendati nekrutikohustus esmalt Ukrainale ja Valgevene aladele ning sajandi lõpul ka Balti kubermangudele.¹⁸

Muulaste kaasamine sõjaväeteenistuse täitmisele 18. sajandi teisel poolel muutis senise Vene armee reakoosseisu paljurahvusliseks. Paljudele ei olnud see tegelikult meelt mööda. 18. sajandi teisel poolel Vene teenistusse astunud kindral A. Langeron kirjutas üsna ühemõtteliselt, et

¹⁵ Н. Машкин. Высшая военная школа Российской империи. С. 151.

¹⁶ Soomlaste all tuleb siinkohal arvestada kõiki soome-ugri rahvaid, seega ka eestlasi.

¹⁷ Н. Машкин. Высшая военная школа Российской империи. С. 151–152.

¹⁸ Vt lähemalt: Tõnu Tannberg. Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806–1856). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1996. Lk 51–52.

*soomlased, liivonlased, ja kogu see segu üksnes rikkus vene jalaväe.*¹⁹ Ta tõdes ka poolakate kohta, et nad on küll head sõjaväelased, kuid sõdimine Venemaa huvide eest neid eriti ei innusta.

Muulaste kaasamine sõjaväekohustuse täitmisele tõi kindlasti kaasa mitmeid probleeme nii Vene sõjaväeametkonna poolt vaadatuna, kuid eriti siiski vastselt teenistusse võetud väikerahvastele enestele. Teenistus muukeelses keskkonnas oli valdavale enamikule tragöödiaks ja sageli isegi hullemaks karistuseks kui sunnitöö. Seetõttu ei leia me ka 19. sajandi puhul eriti neid, kes näiteks Eestist oleksid meelsasti sõjaväeteenistusse kippunud. Olukord oli tegelikult vastupidine: püüti kasutada kõikvõimalike vahendeid alates vabaksostmisest näppude maharaiumiseni välja, et mitte kroonuteenistusse minna.

Tsaarivalitsust omakorda kummitas muulastest nekrutite (1874. aastast noorsõdurite) keeleprobleem. Muukeelsete nekrutite või noorsõdurite õpetamine oli sõjaväevõimudele tõepoolest tõsiseks probleemiks. Piirdugem siinkohal vaid ühe näitega. Aastatel 1863–64 võeti Eestimaalt Balti laevastiku 2. ekipaaži teenistusse kokku 314 nekrutit, kellest Kroonlinna komandandi sõnul üksnes 80 (25%) mõistsid pisut vene keelt. Komandant kurtis ka selle üle, et vene keele õppimine läheb kehvasti, kuna neil on võimalik omavahel eesti keeles suhelda. Ekipaaži komandör tegi ettepaneku, et laevastikku tuleks tulevikus komplekteerida üksnes venelastega.²⁰

Sõjaväevõimude prioriteetseks sihiks oli venelaste domineeriva ülekaalu järjepidev kindlustamine ka lihtväelaste hulgas. Seetõttu hakati väeosade komplekteerimisel rakendama administratiivseid meetmeid. Üldise sõjaväekohustuse kehtestamisega jagati kogu impeeriumi territoorium kahe kategooria – vene elanikkonna (venelased, ukrainlased ja valgevenelased) ja muulaste – komplekteerimisjaoskondadeks. Iga polgu täiendamisel pidi 75 protsenti noorsõduritest teenistusse võetama esimese kategooria jaoskondadest, seega tuli selles ulatuses väeüksuse vaegkomplekteeritus täita venelastega.²¹ Kaardivägi ja grenaderipolgud aga komplekteeriti kõigi Venemaa Euroopa osa maakondade baasil.

Vägede rahvusliku koosseisu reguleerivaid eeskirju võeti vastu hiljemgi. Kaardiväe ja grenaderipolkude puhul jäi nimetatud põhimõtte kehtima, kuid muude väeliikide osas kehtestati 1890. aastal kolm erinevat liiki (suurvenelaste; ukrainlaste ja valgevenelaste; muulaste) komplekteerimisjaoskonda. Vägede täiendamisel hakati lähtuma põhimõttest, et vähemalt kolmandik polku võetavatest noorsõduritest pidid olema suurvenelased. 1887. aastal kehtestati ka uued põhimõtted *juudi elemendi*

¹⁹ Илья Ульянов. Регулярная пехота 1801–1855. История российских войск. Москва: АСТ, 1997. С. 7.

²⁰ RGAVMF. 283-3-3798, L 1–5.

²¹ Олег Леонов, Илья Ульянов. Регулярная пехота 1855–1918. История российских войск. Москва: АСТ, 1998. С. 10.

jaotamiseks vägedesse. Kui varem oli neid saadetud eelkõige jalaväkke, siis nüüd hakati nendega täiendama ka ratsaväe ja kindlussuurtükiväe üksusi.²² Nii nagu ohvitseride teenistuse puhul, ei jälgitud väeosade komplekteerimisel lihtvaelastega nimetatud põhimõtteid täiel määral Esimese maailmasõja ajal.

Kokkuvõtteks

Numerus claususe kehtestamine Vene armee 19. sajandi teisel poolel ja selle tagajärjed ei piirdunud kitsalt militaarsfääriga. Tegemist oli abinõude kompleksiga, mis mõjutas tollast Vene ühiskonda allakirjutanu arvates hoopis laiemalt, mida peaks silmas pidama ka Balti kubermangu de 19. sajandi teise poole poliitiliste olude käsitlemisel.

Sõjaväevõimude poolt kehtestatud piirangud takistasid mitmete rahvuste – esmajoones juutide ja poolakate – karjäärivõimalusi sõjaväeteenistuses. Seetõttu püüdsid nad leida rakendust riigi poolt vähem kontrollitud ühiskondlikel tegevusaladel (juristidena, advokaatidena, kaupmeestena jne). Rahvuslik diskrimineerimine põhjustas kindlasti ka nimetatud rahvuste *mässumeelsust*, kusjuures antud seoses on äärmiselt oluline, et sõjaväes rakendatud piirangud olid eeskujuks teistele ametkondadele.

Ühiskonna militariseeritusest tulenevalt kasutati paljusid sõjaväes läbiproovitud meetmeid ka tsiviilelu erinevate valdkondade reguleerimisel – laiemalt haridussüsteemis,²³ raudteel ja mitmetes teistes ametkondades.²⁴ Sellise lähenemise tagamaaks oli paljuski juba Peeter I maailma-vaade, mille järgi sõjavägi pidigi olema eeskuju andvaks mudeliks kogu ühiskonnale. Eriti oluline koht oli haridussüsteemi venestamisel, venekeelne haridus aga vastas eelkõige just sõjaväeametkondade soovidele ja vajadustele.

Poola ülestõus – seega aeg, mil pandi alus *numerus claususe* juurutamisele Vene armees – tähistas tegelikult ka murrangut tsaarivalitsuse äärealade rahvuspoliitikas. Mässi järel kadus Boriss Mironovi sõnul keskvalitsusel usk liberaalsel teel äärealasid unifikseerida ning kurss võeti selgelt jõupoliitikale.²⁵ Tundub, et seda jõupoliitikat (meie poolt vaadatud venestamist) oleks ilmselt viljakas vaadata mitte ainult kitsalt rahvuslikul pinnal, vaid Vene ühiskonna moderniseerimise ja veelgi enam – teiste Euroopa riikide (eelkõige Saksamaa) sisepoliitiliste arengute kontekstis. Selline lähenemine võimaldaks värske pilguga vaadata ka 19. sajandi teise poole arengutele Eesti ühiskonnas.

²² Олег Леонов, Илья Ульянов. Регулярная пехота 1855–1918. С. 92.

²³ Nii näiteks reguleeriti ka ülikoolide puhul poolakate vastuvõttu haridusministeeriumi poolt kehtestatud kvootidega. Tartu Ülikooli puhul see esialgu ei kehtinud, mis põhjustas poolakate suure osakaalu tollases ülikoolis. Alles venestamispoliitika Baltikumis vähendas poolakate arvu Tartu Ülikoolis.

²⁴ А. Горизонтов. Парадоксы имперской политики. С. 62–63.

²⁵ Б. Миронов. Социальная история России. С. 36–37.

Tsaariarmees teeninud eesti soost kaadriohvitseride sotsiaalsest päritolust

Mati Kröönström

19. sajandi eesti haritlaste sotsiaalset päritolu käsitlevates kirjutistes ei ole ohvitseridele kui haritlaskonna osale seni eriti tähelepanu pööratud. Samas mõjutas 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul just ohvitseri elukutse kõige enam eestlaste sotsiaalset staatust. Iga sõjakooli lõpetanud alamleitnant või reservlipniku eksami sooritanud vabatahtlik loeti automaatselt isikuaadli (*личный дворянин*) hulka kuuluvaks ning see kord kehtis kuni 1917. aastani. Pärusaadli tiitli andis alates 1856. aastast polkovniku aukraad (teenistusastmete tabeli 6. aste).¹ Kuigi aadlitiitel ei andnud tsaaririigi lõpukümnenditel selle kandjale mingeid privileege, mõjutas *blagorodie* seisusesse jõudmine kindlasti madalamatest kihtidest pärit eestlaste eneseteadvust.²

Käesolev artikkel püüab vastata kahele küsimusele: milline oli eesti soost kaadriohvitseride sotsiaalne staatus (päritolu) teenistusse astumisel ja kuidas see muutus teenistuse käigus ehk teisisõnu – kui palju eesti soost kaadriohvitseri oli 1917. aastaks jõudnud pärusaadliku seisuseni?

Põhilisteks allikateks artikli kirjutamisel olid Moskvas Venemaa Riiklikus Sõjaajaloo Arhiivis (RGVIA) asuvad ohvitseride teenistuslehed ja väeosade ohvitseride nimekirjad (*списки по старшинству*).³ Mõlemas formularis on ohvitseri sotsiaalse päritolu tähistamiseks eraldi lahter (*из какого звания происходит*). Paaril juhul õnnestus uuritava isiku sotsiaalne päritolu tuvastada ka mõne teenistuslehele lisatud dokumendi abil. Abiks olid samuti represseeritud ohvitseride toimikud⁴ ning Petrogradi ja Moskva kontroll-opteerimiskomisjonide materjalid.⁵

Teenistuslehes leiduvad andmed ohvitseri sotsiaalse päritolu kohta on üsna üldised, välja on toodud põhilised seisuste grupid (aadlik, vaimulik, kaupmees, ohvitser, linnakodanik, talupoeg). Vaid üksikutel juhtudel õnnestus välja selgitada ohvitseri isa täpne elukutse (nii oli näiteks

¹ Võrdluseks olgu öeldud, et tsiviilteenistuses andis pärusaadli tiitli teenistusastmete tabeli 4. aste (tegelik riiginõunik).

² Vt nt: **Eduard Grosschmidt**. Suures heitluses. Trt, 1937. Lk 320.

³ RGVIA. Fond 409. Kindralite, staabi- ja vanemohvitseride teenistuslehed, atestatsioonid ja autasulehed (1861–1918).

⁴ ERAF. Fondid 129–130 (Kollektsioonid lõpetamata uurimistoimikutest).

⁵ ERA. Fondid 28 (Petrogradi kontroll-opteerimiskomisjon) ja 36 (Moskva kontroll-opteerimiskomisjon).

kindralleitnant Heinrich Rautsmani isa kutsar, Oskar Martsoni isa masinist raudteel, Robert Summeri isa kooliõpetaja). Enamasti ei ole teenistuslehel eristatud linnaseisuseid, erandiks olid põlised aukodanikud ja mõned kõrgema astme ametnikud. Vahel on teenistuslehte märgitud vaid ohvitseri sünnikubermang ja jäetud märkimata tema sotsiaalne päritolu.

Vene ohvitserkonna seisuslik koosseis

Vene ohvitserkorpuse ei ole kunagi olnud täielikult suletud madalamast seisusest pärit isikutele. 18.–19. sajandil oli lahingus või muidu teenistuses silma paistnud allohvitseride lipnikuks ülendamine tavaline. 1816. aastal küündis mitteaadlike osakaal ohvitserkonnas 26 protsendini.⁶

Märgatav nihe ohvitserkonna sotsiaalses struktuuris toimus 1860.–70. aastatel seoses junkrukoolide asutamisega.⁷ 1880. aastatel moodustas aadel junkrute koguarvust veel 50 protsenti, kuid järgnevatel kümnenditel vähenes see pidevalt. 20. sajandi alguseks oli pärusaadlist ohvitseride arv jalaväes langenud 37 protsendile.⁸ Hoolimata ohvitseridele esitatavate nõuete pidevast karmistumisest 19. sajandil (peamiselt haridusliku tsensuse osas) sotsiaalseid piiranguid siiski ei kehtestatud. Ka paljud madalamatest seisustest pärit ohvitserid tegid armees hiilgavat karjääri. Üleajateenijatest soldatite pojad olid näiteks Vene armee Esimese maailmasõja aegne staabiülem Mihhail Aleksejev ja Edelarinde juhataja Ivan Ivanov. Kindralleitnant Anton Denikini isa oli pärisorjast talupoeg, kes jõudis sõjaväeteenistuses majori aukraadini. Lihtne sõdur oli ka 1877.–78. aasta Vene-Türgi sõja kangelase, kindral Mihhail Skobelevi vanaisa. Esimese maailmasõja künnisel moodustasid madalamatest seisustest pärit isikud (talupojad, linlased, kasakad) 14 protsenti Vene armee kindralkonnast.⁹ Kindlasti oli tubli teenistuse või lahingus ilmutatud vapruste

Joonis 1. Eestlasest kindralleitnant Heinrich Rautsman (siin polkovnikuna, kaelas Vladimiri 3. järgu orden). Teadaolevalt tsaaarmees kõrgeima aukraadi saanud eestlane, kelle päritolu ja teenistuskäigu kohta on kindlad andmed. (ERA. 14-15-1625. L 2).

⁶ Борис Миронов. Социальная история России. Т. 1. Петербург, 1999. С. 134.

⁷ А. Волков. Русский офицерский корпус. Москва, 1993. С. 269.

⁸ Samas. Lk 270.

⁹ Н. Машкин. Высшая военная школа Российской империи XIX—начале XX века. Москва, 1997. С. 139.

eest lipnikuks ülendatud sõdurite ja allohvitseride seas ka eestlasi. Ligi-kaudse hinnangu kohaselt teenis 19. sajandi algul Vene armees vähemalt 30 ohvitseri, kes ainuüksi nime kuju järgi otsustades võisid olla eestlased.¹⁰

Eesti soost kaadriohvitseride sotsiaalne päritolu

Ajavahemikul 1870–1914 teenis tsaariarmees vähemalt 261 eesti rahvusest kaadriohvitseri, kellest 201 puhul on teada ka sotsiaalne päritolu. Esindatud on kõik ühiskonna peamised sotsiaalsed kihid pärusaadlist talupoegadeni (vt tabel 1). Kõige arvukama grupi moodustavad talupojad (127 isikut ehk 63,2% vaatluse all olnud ohvitseride koguarvust). Neile järgnevad linnaseisused – 73 isikut (36,3%). Kaupmehe perekonnas sündinuid oli 4 (2,0%) ning vaimuliku seisusest 3 isikut (1,5%). Võrreldes neid andmeid 1897. a rahvaloenduse omadega näeme, et linnaseisuste osakaal kaadriohvitseride seas oli tunduvalt suurem kui eesti keelt kõnelevas elanikkonnas tervikuna. Nii moodustasid talupojad rahvaloenduse andmetel 95% eesti keelt kõnelevast elanikkonnast, linnaseisuste osakaal oli vaid 4,4%.¹¹ Teiste seisuste osatähtsus oli veelgi väiksem – alla 0,1%, sealhulgas pärus- ja isikuaadel koosvõetuna 0,08%, kaupmehed 0,06% ja vaimulikud 0,04%.¹²

Tabel 1. annab ülevaate eesti soost kaadriohvitseride sotsiaalsest päritolust aastate lõikes (ära on toodud ajavahemik, mil ohvitser ülendati alamleitnandiks – see kattub enamjaolt junkru- või sõjakooli lõpetamise aastaga).

Nagu tabelist näha, domineerivad Eestimaa kubermangust ja Narvast pärit ohvitseride seas linnaseisused, samas kui Liivimaa kubermangus sündinud ohvitseride seas annavad tooni talupojad. Nii on 70-st Eestimaa kubermangus ja Narvas (Jamburgi kreis) sündinud eesti soost kaadriohvitserist 45 linlase- ja vaid 18 talupoja seisusest. Liivimaa kubermangu puhul olid vastavad näitajad 16 ja 109. Seega, kui Eestimaa kubermangus (koos Narvaga) moodustasid talupojad 26,0% sealt pärit ohvitseride üldarvust, siis Liivimaalt pärit ohvitseride seas oli talupoegade osakaal koguni 82,6%. Nii suurt vahet kahe kubermangu lõikes on raske seletada ainult linnarahvastiku pisut suurema arvuga Eestimaa kubermangus. Linnakodaniku seisus ilmub Liivimaa kubermangust pärit

¹⁰ 19. sajandi algul teenisid näiteks Kroonlinna kindlusepolgus lipnikud G. Udam, P. Keidas ja J. Paap, alamleitnandid A. Tillo ja A. Vekman (Максатов. История 25. Смоленского полка. Москва, 1901). Vt ka: **Mati Kröönström**. Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalerid. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 2 (101). Lk 55; **Mati Kröönström**. Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917. Magistritöö. Juhendaja dots Tõnu Tannberg. Trt, 1999. Lk 28–29 (Käikiri TÜ Raamatukogus).

¹¹ Андреас Каппелер. Россия — многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. Москва, 1997. С. 239.

¹² Samas.

Tabel 1. Eesti soost kaadriohvitseride sotsiaalne päritolu.

Seisus	Kubermang	1878-1895	1896-1900	1901-1905	1906-1910	1911-1914	Kokku
Aadlik	Eestimaa	-	-	-	-	1	1
	Liivimaa	-	-	-	-	-	-
Põline aukodanik	Eestimaa	2	-	1	-	1	4
	Liivimaa	-	-	-	-	-	-
Vaimulik	Eestimaa	-	-	-	-	-	-
	Liivimaa	-	-	-	-	3	3
Kaupmees	Eestimaa	-	-	-	-	-	-
	Liivimaa	1	-	1	1	1	4
Sõjaväelane	Eestimaa	1	-	-	-	-	1
	Liivimaa	-	-	-	-	-	-
Linlane	Eestimaa	9	4	7	12	13	45
	Liivimaa	-	1	3	9	3	16
Talupoeg	Eestimaa	6	1	1	2	8	18
	Liivimaa	10	14	24	40	21	109
Kokku		29	20	37	64	51	201

ohvitseride reale alles sajandivahetusel, Eestimaa kubermangu graafik on aga aastate lõikes ühtlasem. Venemaal sündinud 17 eesti soost ohvitseri seas oli kolm kaupmeest ja 14 linlast (nende seas kaks põlist aukodaniku), kuid mitte ühtegi talupoega.

Eestimaa ja Liivimaa kubermangust pärit ohvitseride vahelised erinevused ilmnevad ka muus. Nii ei olnud Eestimaa kubermangust, Narvast ja Venemaalt pärit eestlaste seas kedagi, kes oleks lõpetanud Nikolai kindralstaabi akadeemia rahuaegse kursuse või Indendandi akadeemia. Kõik enne Esimest maailmasõda kõrgema sõjalise hariduse omandanud eestlased (kokku 14 isikut) olid pärit Liivimaa kubermangust ja enamuse talupoja seisusest. Vaid 1913. aastal Nikolai kindralstaabi akadeemia lõpetanud Jakob Püll ja 1914. a suvel sama õppeasutuse viimaselt kursustelt rindele läinud Anton Laurits olid päritolult linnakodanikud. Kui võtta arvesse kõik lühemat või pikemat aega akadeemiates õppinud eesti soost ohvitserid, siis on vahekord 18:3 Liivimaa kasuks. Kuigi Liivimaa kubermangust oli pärit kolmandiku võrra rohkem kaadriohvitseri kui Eestimaa

kubermangust, on selline vahe siiski hämmastav. Samas oli linnaseisusest pärit ohvitseride üldhariduslik tase keskmiselt kõrgem kui talupojaseisusest pärit isikutel (paljud omasid täielikku keskharidust, mõned olid jõudnud õppida isegi ülikoolis). Sellele vaatamata ei teinud enamuse neist isegi katset kõrgema sõjalise hariduse omandamiseks. Teatud rolli võis siin mängida sõjakool ja sealne mentaliteet. Kui suur osa Põhja-Eestist ja eriti Narvast pärit eesti soost kaadriohvitseridest õppis Peterburis Vladimiri sõjakoolis, siis Liivimaa kubermangust pärit ohvitseridest olid paljud lõpetanud Vilno (Vilniuse) sõjakooli (kokku 56 isikut, neist 51 talupojaseisusest). Vladimiri sõjakooli lõpetanud oli Liivimaalt pärit ohvitseride hulgas vaid 15 (neist 10 talupojaseisusest). Kuigi Vilno sõjakool ei kuulunud privilegieeritud koolide hulka (mitteaadlikest õpilaste osakaal oli enne Esimest maailmasõda üle 75%), oli see väljaõppe taseme poolest üks tsaaririigi paremaid.¹³ V. Tšernavin väidab Vilno sõjakooli näite varal, et just talupojaseisusest ohvitserid (sageli lõpetamata keskharidusega) paistsid silma oma sihikindluse ja töökusena, andes silmad ette gümnaasiumi või realkooli lõpetanutele. Paljud neist jätkasid õpinguid kõrgemates sõjalistes õppeasutustes.¹⁴

Esimese maailmasõja hakul teenis Vene armee maavägedes vähe-malt üheksa eesti rahvusest pärusaadlikust kaadriohvitseri. Enamik neist oli selle seisuseni jõudnud teenistuses: Heinrich Rautsman ja Mihkel Pluss ülendati polkovnikuks vastavalt 1899. ja 1909. aastal,¹⁵ Johan Lepik 1910. aastal ning Jaan Kirp 1914. a kevadel.¹⁶ Georgi ordeni statuudi järgi kuulusid pärusaadli hulka ka Vene-Jaapani sõjas ordeni 4. järgu pälvinud Eduard-Richard Villmann, Aleksander Lindenvald, Konstantin Martson ja kuldmedaliga autasustatud Julius Uder. Vaid ühe eestlasest kaadriohvitseri puhul oli tegu sünnijärgse pärusaadlikuga. Selleks oli 1891. aastal Tallinnas tegeliku riiginõuniku pojana sündinud Georg Köhler. Lõpetanud 1914. a suvel elitaarse Nikolai ratsaväekooli (tõenäoliselt esimene eestlane selle kooli ajaloos), sõdis Köhler 4. Harkovi ulaanipolgu koosseisus, 1918. a hakul aga eesti rahvusväeosades, kus ta ülendati rittmeisteriks.¹⁷ Kuna kõigi ohvitseride veneaegseid teenistuslehti ei õnnestunud leida, siis võib oletada, et eestlastest sünnijärgseid pärusaadlikke oli rohkem. Pärusaadlik võis olla näiteks 1860. aastal Liivimaa

¹³ В. Чернавин. К вопросу об офицерском составе Старой Русской Армии к концу её существования. Военный сборник. Книга 5. Белград, 1924. С. 223–224.

¹⁴ Samas.

¹⁵ ERA. 36-2-13789. L 648 (Список генералам по старшенству 1910). 1909. aastal jõudis polkovniku aukraadini hüdrograafia korpuses teeninud Ernst Blumbach, kes mereväe ohvitserina on käesoleva artikli statistikast välja jäetud. Blumbach oli sündinud Pärnus sepa pojana ja oli rahvuselt eestlane (Список личного состава флота, строевых, административных учреждений морского ведомства. Петербург, 1914. С. 478; ERA. 1581-1-169. L 49–50).

¹⁶ RGVA. 409-1-183-33; 408-1-113-271, tl 116–153/82.

¹⁷ ERA. 495-7-2409; 497-2-643.

kubermangus sündinud alampolkovnik Nikolai Saar, kes oli üldhariduse omandanud kadetikorpus ja sõjalise Peterburi Pauli sõjakoolis. Sarnaselt Moskva Aleksandri sõjakooli ja Nikolai ratsaväekooliga oli sissepääs Pauli sõjakooli mitteaadlikele praktiliselt suletud.¹⁸ Eestlane võis olla ka 1863. aastal Võrus pärusaadliku perekonnas sündinud polkovnik Ivan Sarnit (Saarniit?), kes 1920. aastate algul üritas tulutult kodumaale opteeruda.¹⁹ Sünnijärgseid pärusaadlikke võis olla ka Venemaa eestlaste seas (polkovnikud Nikolai Laks, Vladimir Lodi, Leonti Kepp).²⁰

Ohvitseride järeltulijaid eestlastest kaadriohvitseride seas teadaolevalt ei olnud. Põliste aukodanike isad olid tõenäoliselt kõik tsiviilteenistujad (isikuaadli perekonnas sündinud loeti põlisteks aukodanikeks). Ohvitserist isa märgiti teenistuslehes üldiselt ära (nt *vanemohvitseri poeg*, *kindralpolkovniku poeg* jne). Sõduri perekonnas oli ainsana sündinud 91. Dvinski polgu ohvitser Georg Tamberg.²¹ Veel vähemalt nelja eestlasest kaadriohvitseri isa oli seotud sõjaväeteenistusega: vendade Kuldvere isa teenis Kroonlinnas laevastiku konduktorina,²² Narvast pärit Richard Franki isa oli samas paikneva 92. Petseri polgu kapellmeister²³ ning Tartumaalt Ropka vallast pärit Karl Fuchsi isa teenis pikka aega Kiievis 165. Lutski polgu kapellmeistrina.²⁴

Põliseid aukodanikke oli eesti soost kaadriohvitseride seas viis. Kaks neist olid pärit Eestimaa kubermangust (Fjodor Georg ja Voldemar Riiberg), kaks Orjoli kubermangust (vennad Põdderid) ja üks Narvast (Aleksander Silberg). Kolm ohvitseri olid pärit vaimuliku perekonnast (Nikolai Krimp, Kallinik Nüpsik, Mihhail Rehemaa). Huvitav, et kõigi kolme isad olid õigeusu preestrid Saaremaal. Kaupmehe perekonnast oli pärit kuus ohvitseri. Neist kolm olid sündinud Liivimaa kubermangus (Erich Bachmann, Eduard-David Kanep, Johan Mõttus), kolm olid Venemaa eestlased (Teodor Mathiesen Novgorodist, Mihhail Karro Peterburi ja Peeter Korrol Pihkva kubermangust).

Üheks teguriks ohvitseride sotsiaalse staatuse kujunemisel olid abielud. Kuigi andmestik eesti soost kaadriohvitseride abikaasade sotsiaalse

¹⁸ Nimetatud koolid olid asutatud kadetikorpusete vanemate klasside baasil. Madalamatest seisustest pärit isikud õppisid valdavalt junkrukoolides, mis 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul läksid järk-järgult üle sõjakooli programmidele.

¹⁹ ERA. 36-2-16514; RGVA. 2708-1-276. L 6p.

²⁰ Eesti Vabadussõja Mälestamise Komitee dokumentides on eestlaseks nimetatud Peterburi pärusaadlist pärit Georgi kavalierist kindralstaabi alampolkovnikut Leo Fuchsi, mis on siiski kaheldav. Võimalik, et silmas on peetud Nõukogude Venemaale jäänud inseneriväe ohvitseri Karl Fuchsi. Leo Fuchs kuulus Vene ekspeditsioonikorpusse koosseisu ja langes 1916. aastal Prantsusmaal (ERA. 2124-2-508; RGVA. 409-1-tl 158-639).

²¹ История 91. Двинского пехотного полка 1805—1905. С. 109. Sõduri seisus kadus koos üldise sõjaväeteenistuse kehtestamisega 1874. aastal.

²² RGVA. 408-1-15173, tl 23-163. L 21p.

²³ RGVA. 400-9-34913.

²⁴ ERA. 2124-2-566. L 14.

päritolu kohta on äärmiselt lünklik, võib siiski väita, et reeglina abielluti kõrgemast seisusest pärit daamidega. Haruldased ei olnud abielud aadlikega (Johan Lepik, Hartmuth Trass jt). Eestlannasid oli eesti soost kaadriohvitseride abikaasade seas vaid üksikuid: Karl Kero-Or oli abielus kellegi Karl Martinsoni tütreaga, Fjodor Georg oli abielus Tallinnast pärit August Brinkmani tütre Amaliega.²⁵ Isegi Tallinnas dislotseerunud 23. diviisi polkude eesti soost ohvitserid oli enamuses abielus mitteeestlastega. 1914. a suvel abiellusid lühikeste vaheaegade järel kolm 89. Beloje More polgus teeninud eesti rahvusest ohvitseri: leitnant Jaan Maide, alamleitnant Johan Lembra ja kapten Aleksander Brinkman, kuid ükski väljaõpetatu ei olnud eestlanna.²⁶

Eesti soost polkovnikud ja Georgi kavalierid 1914–1917

Pärusaadli seisuseni võis armees jõuda kahel viisil: tegevteenistuses polkovniku aukraadi omandades või ordeniga.²⁷ Kuni 20. sajandi alguseni oli pärusaadlikuks kergem saada ordeni kui aukraadiga. Nii oli aastatel 1882–96 pärusaadliku seisusesse ülendatud isikutest 72% saanud selle ordeni ja vaid 28% teenistuse eest.²⁸ Polkovniku aukraad võis olla ka autasu – sellisel juhul märgiti see teenistuslehel autasude lahtrisse. Eestlastest pälvisid polkovniku aukraadi autasuna Johan Lepik (Vene-Jaapani sõjas) ja Fjodor Georg (Esimeses maailmasõjas). Luges vaid teenistuses, mitte erustumisel saadud aukraad.²⁹

Esimese maailmasõja ajal ülendati polkovnikuks vähemalt 22 eestlast: Aleksander Silberg ja August Mastberg 1914. aastal, Fjodor Georg ja Artur Salf 1915. aastal, Peeter Raudsepp, Jaan Nurk, Aleksander Tõnisson, Peeter Korrol, Alfred Reiman (postuumselt), Siegfried Pinding, Erich Rosenberg ja Gustav Piilberg 1916. aastal ning Artur Johanson, Ernst Limberg, Johan Unt, Ernst Pödder, Kuzma Podrjätshik, Artur Reissar (postuumselt), Jaak Rosenbaum, Friedrich Sikka ja Artur Vöörmann 1917. aastal. Polkovnikuks ülendati veel Andres Sallo, kelle Esimese maailmasõja aegset teenistuslehte ei ole õnnestunud leida (teenistuskäigu loogikast tulenevalt pidi ülendamine toimuma kas 1916. või 1917. aastal). Tõenäoliselt ülendati 1917. aasta suvel või sügisel polkovnikuks ka 5. Kaluuga polgu pataljonikomandör Tõnis Madisson ja 449. Harkovi polgu ohvitser Peeter Oru, kuid dokumentaalset tõestust selle kohta ei ole. Enamik Esimese maailmasõja ajal

²⁵ RGVIA. 409-1-175.133, tl 151.574

²⁶ RGVIA. 2703-2-14, 54.

²⁷ Lisaks Georgi ordeni kõigile järkudele andis pärusaadli seisuse Vladimiri ordeni 3. järk ning kõigi teiste ordenite esimesed järgud.

²⁸ Б. Миронов. Социальная история России. С. 97.

²⁹ Eestlastest sai erustumisel polkovniku aukraadi Georg Keerman. Esimese maailmasõja ajal astus ta uuesti teenistusse, kuid alampolkovniku, mitte polkovnikuna (EAA. 301-1-332. L 31p, 33).

Joonis 2. Hartmuth Trass. Georgi kavaler. (Foto prof Hans Trassi erakogust).

polkovnikuks ülendatud eestlastest olid väga noored (paljud alla 40 aasta vanad, Alfred Reiman oli vaid 30-aastane, Artur Reissar ja Friedrich Sikka 31-aastased).³⁰

Georgi ordeni või mõõgaga autasustati Esimeses maailmasõjas vähemalt 39 eesti soost kaadriohvitseri (neist nelja postuumselt).³¹ Silmas tuleb pidada, et pärusaadli tiitel pärandus vaid neile lastele, kes olid sündinud pärast autasu/auastme kinnitamist. Rahu ajal teenistuse käigus polkovnikuks ülendatud isikute puhul oli tiitli sellisel moel lastele pärandamine isa kõrge vanuse tõttu vähetõenäoline. Näiteks olid kindralleitnant Heinrich Rautsmani viis last kõik sündinud enne 1899. aastat,

s.o enne, kui nende isa ülendati polkovnikuks. Samas olid paljud Georgi kavaleridest kaadriohvitserid noored mehed, kes lõid perekonna alles pärast sõja lõppu. Eesti soost Georgi kavaleride järeltulijatest tuntuim on ilmselt Tartu Ülikooli professor Hans-Voldemar Trass (s 1928).³²

Kokkuvõtvalt võib öelda, et esimesed eesti soost kaadriohvitserid olid enamuses pärit Eestimaa kubermangust, kusjuures linlased ja talupoja seisusest isikud jagunesid enam-vähem võrdselt. Ajapikku linlaste osa Eestimaa kubermangust pärit ohvitseride seas suurenes. Liivimaa kubermangust pärit ohvitseride seas domineeris Esimese maailmasõjani talupojaseisus. Sõja lõpuks oli vähemalt 26 eestlast jõudnud polkovniku aukraadini. Georgi ordeni või mõõgaga autasustati vähemalt 42 eestlasest kaadriohvitseri (neist 12 polkovnikut). Seega omandas 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul armeeteenistuses pärusaadliku tiitli vähemalt 55 eesti soost kaadriohvitseri. Koos Georgi kavaleridest reservlipnike, sõjaaegsete ohvitseride ning mereväeohvitseridega oli see arv 83. Lisades siia isikud, kelle teenistuslehte ei õnnestunud leida või kelle rahvust ei olnud võimalik täpselt identifitseerida, võis sõjaväeteenistuses pärusaadli seisuseni jõudnud eestlaste arv 1917. aastal küündida 95–100 meheni.

³⁰ Enne Esimest maailmasõda sai jalaväe ohvitser alampolkovniku aukraadi tavaliselt 45–50 aasta vanuselt, olles selleks ajaks teeninud 25–30 aastat. Mitte ainult kaptenid, vaid ka staabikaptenid olid soliidses eas.

³¹ Vt ka: **Mati Kröönström**. Georgi ordeni kavalerid. [http://www.eha.ee/georgi/html/kavalerid.html]. 6.12.2000; **M. Kröönström**. Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalerid.

³² Hans-Voldemar Trassi isa Hartmuth Trassi autasustati Georgi mõõgaga 17. aprillil 1917.

Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast. II¹

Aigi Rahi, Piret Jõgisuu

Kui 1914.–15. aastal olid eestlased sõjaga seotud peamiselt tagavaraväelaste mobilisatsiooni kaudu, siis 1916.–17. aastal puudutas see valusalt juba väga paljusid kodusid. Sõda ei olnud enam kauge seiklus, millest loeti vaid ajalehtede ametlikest teadaannetest. Iga päev jõudis Eestisse sõnumeid langenutest ja haavatutest ning kirjeldusi vintsutustest, mis näisid lõputuina. Sõda, mis pidi **jõuluks** lõppenud olema, kestis ja päästvat rahulepingut polnud 1916. aastal veel silmapiiril. Entusiasm, millega kaks aastat tagasi lahinguisse tormati, rauges karmides kannatustes.

Suhtumine sõtta

Kirjades kõlanud innustus teha *oma Isamaa kaitseks ja Eestimaa auks siin sõjaväljal oma jõudu ja energiat ja verd ohverdades kõik mis võime²* oli 1916. aastaks asendunud valuliku kojupöördumise igatsusega. Üha selgemalt väljendus käimasoleva sõja mõttetuks pidamine. *Hommik on ilus, aga päike tahab end pilve taha ära peita nagu ei tahaks ta seda kurba pilti enam pealt vaadata, mis juba kolmandat aastat vältab,³ kirjutas üks sõduritest.*

Tundmatu *Postimehe* kaastööline minevikust, kes pikisilmi muutust ja paremaid aegu ootab, ja kes oma nime lubas avalikustada siis, kui uus vabadus tuleb, adresseeris Jaan Tõnissonile oma seisukohad järgmisel kujul: *Et teie haavatute eest hoolitsete ja haavatute vastu kaastundlik olete on eest küljest vaadates kiiduväärt. See on niisamasugune halastustöö kui põllumehel loomakasvatamine ehk sea nuumamine. Täna soen ja silitan, homme tapan ära. Ja, teil on põhimõtte õige – inimeste valu ja viletsust vähendada. Aga mina ütlen õieti – igaüks neist sõjahädalistest kannatab iseene se palja pärast! Nende oma pimedus on neid surmahauda vajutanud.*

¹ Käesolev artikkel on valminud ETF grant nr 2997 toetusel. Artikli esimest osa vt: Ajalooline Ajakiri. 1998. 2 (101). Lk 29–48.

² EAA. 2111-2-19. L 300.

³ Samas. L 77.

See rumal talupoeg, kes nüüd kuskil pool purustatud liikmetega lamab, on enne seda ühe kõige hirmsama vande andnud – see on, et tema ei leiba, väevõimu sõna kuuldes, ka oma vennale ega enese sünnitajale armu ei anna ja on sellega enese isiku kõige hirmsamale tapmisele pühendanud. Kuratlik, halastamatu on niisugune nõudmine olnud, metsik hull selle järele ka lubamine! Pöörasemat ristiusu õpetuse vastasemat punkti ei või tervest ühiselu seaduseraamatute kogust leida, kui sõjamehe vandeandmise sõnad! Teie olete seadusetundja, härra Tõnisson, ja mina olen küll igapäevane eesti põllumees, kes vaevalt aastas kümme korda kirjutusesule kätte võtab, aga praegune aeg oma määratute viltuste vaadetele on vaikse põllumehe ülivihale ärritanud nõnda, et ma enam ei suuda enese tundmisi oma teada jätta. Sellepärast ütlen ma ka kogu selle halastuse töö kohta, et see kõik on viltune ja tühine.

Viltune on Teie seletus, et eestlased nüüd eneste põliste vaenlaste vastu võitlevad ja sellepärast on vaja verd ja varandust ohverdada. Ja olekski endine vaenlane olnud? Ega meie nüüd, ligi 2000 aastat pärast Kristuse sündimist, ei hakka veretagakuulaja osa etendama. Meie ei ole siis tuhande ehk kahe tuhande aasta jooksul endid põrmugi parandanud. Sakslane algas sõda, tungib peale, talle tarvis vastu panna – niihästi seadusetundjad kui ka suur hulk põllumehi, ilma et Mesosonovi⁴ diplomaatiatarkust läbi uuriksime. Aga, kas teate härra Tõnisson, ükskord tuleb aeg ja võibolla on ehk juba ligidal, kus need ilma südametunnistusega mehed nagu Goremökin,⁵ Suhomlinov,⁶ Sazonov⁷ ja nende peremees Kõigevägevama kohtu ette kutsutakse ja seal küsitakse: “Teie äraneetud! Kas oli niisugust hirmsat verevalamist Vene riigi rahvastele tarvis? Näidake, kus see kasu on?” Ja nemad ei või sõnagi lausuda.⁸ Kiri lõpeb sooviga, et härra Tõnisson vaataks mõne asja peale läbi ennemuistse prilli. Ma usun veelgi, et teie “kingitustevoori”⁹ peal mõnda asja näha saite, mis endist sõjavaimustust vaigistab.

Kuigi ajalehed üritasid oma lugejaid sõja võidus veenda, adusid katsumustest läbikäinud mehed olukorda rindel sootuks realistlikumalt. See mida meie ammu juba mõistame, et oma väe kaotustest ehk oma eksitustest ehk puudustest midagi meie rumalale rahvale ei ilmutata. [...] Eks ükskord pääse petetutel silmad lahti, noh siis on raskem pettust

⁴ Mesosonovi nime puhul on ilmselt tegu eksitusega. Võimalik, et autor peab silmas kaardiväepolkovnik Mezentsovi (Мезенцов), kes oli juba 1915. aastal seisukohal, et valitseja viib maa katastroofini. Omaette küsimus on muidugi, kui paljud isikud sellest arvamusest teadlikud olid? Vt: Г.Н. Михаловский. Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства, 1914–1920 гг. Кн. 1. Август 1914 г. – октябрь 1917 г. Москва, 1993. С. 143.

⁵ Ivan Goremökin, 1914–16 Ministrite Nõukogu esimees.

⁶ Vladimir Suhomlinov, 1909–15 Vene Impeeriumi sõjaminister.

⁷ Sergei Sazonov, 1910–16 Vene Impeeriumi välisminister.

⁸ EAA. 2111-2-18. L 1.

⁹ 1914. a novembris käis J. Tõnisson rindel Krasnojarski polgu sõjameestele soovideid jm hädatarvilikku viimas.

*õigeks teha, kui nüüd petta oli. Millal polnud Saksamaal leiba, see oli esimene sõja alguse süütis meile. Noh pärast polnud tema vägi osav. Aga nüüd paistab, et meil leivast puudus on ehk vahest rohkem veel kui Saksamaal. Propagandast tüdinud mees palus võiduõnne sellele, kes on kavalam, kellel on õigust rohkem.*¹⁰

Kolmandast sõja-aastast alates vastasid sõjast väsinud mehed ka järjest vähem ajakirjanduses avaldatud üleskutsetele saata päevapilte, esemeid, mälestusi ja eluloolisi andmeid.¹¹

Mure koduste pärast

Sõja jätkudes muutus nii kirjade toon kui sisu. *Mõtleme kurvalt oma kündmata põldude peale, mille peenrad ja aiad looduse järgi varsti lume alt paistma hakkavad, kus õnnetu naine oma abituse juures nutab.*¹² Kuuldused Eestile lähenevatest Saksa vägedest külvasid rahva seas rahu- tust. Mure koduste käekäigu pärast on kirjades tihtilugu põletavam kui sõjameeste eneste heaolu. *Peaasi on aga see, peaks kodu pool hästi ole- ma, siis oleks siin ka parem olla. Aga kui kodu pool juhtub midagi olema, siis on küll hull. Ja peagi ei saa [rinne] enam väga kaugel olema, aga ei tea, kas sinna maale saab?*¹³

Juba 1915. a sügisel andsid sõja lähedusest tunnistust Põhja- Liivimaale saabunud sõjapõgenikud. Sagenesid hobuste ja kariloomade rekvireerimised. *Hobuseid võeti nii tugevasti, et mitmed talud neist päri- seks tühjaks jäivad. [...] vii kast või kelguga teise talusse. Hobused olivad sealt mõlemad vastu võetud, niisama ka paarist naabritalust olivad [hobused küüdivoorilt] alles tagasi tulemata. [...] Mõnelgi olivad viletsad hobused tee peale jäänud.*¹⁴ Osa peremehi seletas, et äravõetud loomade asemele pole mõtet uusi muretseda, nõndasamuti ei tasu ka ru- kist külvata, sest need ettevalmistused tehtaks siis nagu sakslastele.¹⁵ Kuulati maad isegi Venemaale pagemiseks, mida süvendasid ettevalmis- tused Eesti- ja Liivimaa kubermangude ametiasutuste Sise-Venemaale

¹⁰ EAA. 2111-2-19. L 5.

¹¹ 1914. aastal loodi Eesti Rahva Muuseumi sõjaosakond. Hakati koguma eesti sõjameeste fotosid, esemeid, mälestusi ja eluloolisi andmeid. Sõja algusaasta- tel vastasid sõdurid ajakirjanduses avaldatud üleskutsetele aktiivselt. Sõja- meeste fotosid avaldati *Postimehe* lisalehes *Wirmalised*, hiljem näidati pilte ja esemeid sõjanäitustel. Alates 1916. aastast lakkas fotode ja esemete saatmine peaaegu täielikult. (Vt lähemalt: **Kairi Kaelep**. Eesti Rahva Muuseumi foto- kogu I maailmasõja kajastajana. Lõputöö. Juhendaja: dots Ago Pajur. Trt, 2000).

¹² EAA. 2111-2-20. L 90p.

¹³ Hans Grossi kiri Marta Grossile 9. augustil 1915. Kirja originaal Juta Musta valduses.

¹⁴ Marta Grossi kiri tulevasele abikaasale Gustav Tohverile 14. veebruaril 1916 Lääne-Nigulas. Kirja originaal Juta Musta valduses.

¹⁵ **Johan Köpp**. Mälestuste radadel. IV. Laiuse õpetaja. Tln: Eesti Raamat, 1991. Lk 109.

Joonis 1. Hobuste sõõtmine. (ERM. Fk. 654:74).

evakueerimiseks. Kodumure pitser kandus kirjast kirja: ... või korjatakse loomi ühte lugu ühisusest vähemaks, kuigi muist karja kroonu omale tarvitab, siiski jääb aluspõhi alles just seetõttu, et arvatavasti meie terve Eestimaa sõjatallermaaks ei saa. Nagu igalt poolt, nõnda ka sealt võtab vististe kroonu neid viimaseid töötajaid oma teenistusse, mille tõttu paljudki maatükid sõoti peavad jääma.¹⁶ 1916. aastal kerkis ajutine plaan kogu Lõuna-Eesti evakueerimiseks.

J. Tõnisson, kes oli sõja algul Vene valitsuse sõjapidamist toetanud, kutsus Tartus kokku Põhja-Balti Komitee, mis pidi selgitama olusid ja kaitsma kohalike inimeste huve sõjaga kaasnevate kohustuste osas. Enne 1915. a jõule kuulutati välja kõigi kuni 45-aastaste meeste mobilisatsioon. Aktsioon, mis ähvardas maad töövõimelistest meestest ilmajätmisega, suudeti tänu komitee aktiivsele tegevusele siiski tühistada.

Süvenev viletsus

Olukorda pingestas kasvav majanduslik kitsikus. Ühelt poolt vähenesid maapidamisest saadavad tulud, teisalt kallinesid kaupade hinnad. Kuldraha oli käibelt kadunud, sagenesid võimalikud rekvireerimised ja kaupade normeerimised. Paljud tööd nii vabrikutes kui põldudel jäid naiste kanda. Kui meid 1916. aastal Peterburi 5. raudteepataljoni teenima kutsuti jätsime oma põllusaagi hunnikutesse ja pooleldi peksmata masina alla, abitu naise ja õnnetud lapsed saatuse hooleks.¹⁷ Paljud mobiliseeritute pered vajasisid erakorralist abi.

¹⁶ Georg Rammuli kiri Marta Grossile 6. aprillil 1916. Kirja originaal Juta Musta valduses.

¹⁷ EAA. 2111-2-20. L 89.

Sõja jätkamiseks tuli ühiskonnal välja panna kõik olemasolevad ressursid. Äsjamainitud Peterburi 5. raudteepataljoni meestele lubati veel 1916. a sügisel teenistuse eest tasu 37 ja pool kopikat päevas, kroonuriideid ja priid ülalpidamist. Jõuludeks oli lubadus juba õige napiks kahanenud, see oli ülema sõjakomandöri poolt 18 kopika peale maha võetud. Nuriseda ei tohtinud ja kui keegi oma viletsate riiete ehk puuduliku söögi üle kaebama juhtus, see oli kartsas ehk tundide viisi rooduisanda kalessi juures vahti pidamas, külmal kivil ja läbitõmbavas võlvialuses. Naistele ja lastele kästi kirjutada, et meie sööme piima, mett ja päränikuid, et nemad rõõmsad oleks.¹⁸

Halvenevates oludes sagesid mitmesugused ja kaugeltki mitte ausad äripidamise nipid. Juba sõja alul kurdeti, et äriiline spekulatsioon kõvasti lõõb. Äripidajateks on enamasti juudid, ja et juut äripidamist kasulikult mõistab tarvitada, on juba küllalt tuttav asi.¹⁹ Mitmetesse kahtlastesse tehingutesse oli kaasatud ka sõjaväe juhtkond. [...] kõigi äriainete vagunite sisse ja välja laadimine oli ainult nime poolest raudteepataljoni meeste tööks. Pataljonikomandöri hoolekandmisel oli puud enam juutide äritegevuse objektiks. Taolise vahendustegevusega täitsid pataljoni komandör ja rooduisand omale kuhjaga taskut. [...] meie rehungid jäeti ärasegatud paberihunnikute hulka. Nõnda ristasid mehed omakeskis raudteepataljoni sandipataljoniks ja mida õieti teisiti nimetada ei saanud.²⁰

Lihtsõduri äritegevus piirdus pigem sõjasaagi omandamisega või kaup kauba vastu vahetusega. Võtsime sakslaste käest endale mõned toiduained [...]. Ka joovastavaid jooke võisime sealt saada, nii kui õlut ja konjakit, mis soldatitele õige moka järele ja haruldane asi oli. Ka saksa sigareid ja piipe nähti meie poistel õige tublisti olevat, mis mulle hobuseparisnike tegevust küünlapäeva laada ajal meelde tuletas. Nii olid meie poisid ka peale lahingut tegevuses – piibuvahetusega. Muidugi oli vahetuse põhjuseks, et võiks endale paremat saada, kui endine oli. Need sigarid täitsid sealse raha kohuseid [...]. Nagu pean ütleva, soldat kannab oma ülikonna juures vähe taskuid, siis ei või ju imeks panna, kui tal ka vähe raha on.²¹

Kaevikusõda

1916. a lõpuks olid pikaleveninud tapatalgud võtnud kaevikusõja iseloomu. August Johanson²² kirjeldas oma rindelähedasi olusid 1916. a

¹⁸ EAA. 2111-2-20. L 89–90p.

¹⁹ EAA. 2111-2-18. L 103.

²⁰ EAA. 2111-2-20. L 8–90p.

²¹ Samas. L 70–71.

²² August Johanson (s 1892 Tartus) võttis maailmasõjast osa kaardiväerügemendi koosseisus. Vabadussõjas teenis Sakala partisaani-rügemendi 3. kompanii rühmavanemana. V.-allohvitser. VR II/3. Vt: Eesti Vabadusristi kavalerid. Stockholm, 1984. Lk 130.

Joonis 2. Vene kaitsekraavis. (ERM. Fk. 654:3).

oktoobris järgmiselt: *Istume juba kaheksa päeva ilma tööta omas mullases lossis. Ilm on soe aga vihmane. Kõik loodus on nii kurb ja tumedavärviline. Metsad ja põllud, mäed ja orud – kõik on nagu tumehalli leinalooriga kaetud. Ei näe silm niisugust kirjut rõõmsat elu nagu ennem kodumaal olin harjunud nägema. Harva kui polk mae selja taha puhkusele tuleb, ehk puutub silma valge põllega ehk rätiga naisterahvas. Aga siiski on siin selles hallis looduses elavat liikumist näha – kihutavad automobiiid ja ratsanikud võidu, seal eemal läheb terve rida välikööke alla jõe- le vee järele, logisedes ja kolisedes*

mööda mäekülge. Eemalt metsa äärest kõlab komando marss. Seal on soldatid õppusel. Püssitukid lõikavad päeva käes. Üleval õhus on midagi tumedat mürinat kuulda. Äkki kõlab kõrvust läbi lõikav vingumine ja selle järel hele plahvatus. Peale selle on õhus midagi imelikku värinat kuulda ja selle järel kukub pahemale ja paremale ja ettepoole nagu kivikildusid. See oli pommi tagajärg, mis vaenlane meie peale laskis aeroplaanilt. [...] Liini poolt, mis praegu meist umbes 2–3 versta²³ eemal on, kõlab vahetpidamata suurtüki ja kuulipildujatest tule andmine.²⁴

Esimese maailmasõja päevil omas suurtükivägi lahingutandril kõige suuremat tulejõudu. Suurtükitule ulatus, kiirus ning täpsus olid kasvanud. Peamiselt tulistati kindlustatud positsioonidelt ning rünnaku õnnestumiseks pidi ründajate tuli kaitsjate omast intensiivsem olema. Nii tehti gi vahel katset vaenlast ootamatu rünnakuga oma positsioonidelt taanduma tõrjuda. Lennukite roll oli tollal veel väike, nende osatähtsust kinnitas järgmine maailmasõda.

1916. a novembris õhurünnaku üleelanud Aleksander Häidberg kirjeldas nähtut: *Mõne minuti pärast kuuleme mootori mürinat. Jookseme välja vaatama, kus palja silmi taeva poole vaatasime. Tõesti, vaenlase aeroplaan vajub meie lähedal oleva stantsia²⁵ peale nagu kull õhust saaki nähes. Meil võeti võõrast suurepäraselt suurtüki- ja kuulipildujatulega vastu. Kõik vaatasime uudishimulikult, mis asjast välja tuleb. Meie poolt tõusis võõrale niisamasugune lind kulli kiirusega pilve piirile vastu. Seda nähes jäi suurtüki ja kuulipilduja laskmine maha. Kui võõras seda*

²³ 1 verst = 1066,8 km.

²⁴ EAA. 2111-2-19. L 72–73.

²⁵ Stantsia – jaam.

nägi, keeras ta meie omale vastu. [...] Aga meie aeroplaan temalt ilm ootamata laskis kuulipildujatule lahti, mida meie selgesti nägime. Umbes pool tundi kestis nende vehklemine, nagu harakatel enne paha ilma. Viimati, nagu näha oli, läks vaenlasel hapuks [...]. Maa peal muidugi oodati, kuulipildujad valmis pandud, võitluse käiku. Kui siis vaenlase lennuk naabrusse alla langes, oli ka jalavägi platsis. Aga meie jooksiime igast küljest, noor kui vana, vaenlast kinni võtma. Meid nähes panid võõrad aeroplaani põlema, ise tegid putket. Selle peale vaatamata said nad kinni võetud. Aeroplaan oli Saksa Willemi²⁶ oma. Lendurid olid mõlemad haavatud.²⁷

Vägi, mis alustas frontaalrännakut hästi ettevalmistatud positsioonide vastu, pidi valmis olema suurteks kaotusteks. Seega sõltus sõja käik paljuski inimressurssidest – kui suur oli mobilisatsiooniealiste meeste arv, millised olid nende värbamise, välja õpetamise ja varustamise tingimused. Raudteetranspordi areng võimaldas evakueerida haigeid ja tuua rindele uusi tagavaraväelasi, kes asendasid ka pikalt rindelviibinuid, et neile mõningast puhkust lubada. Eelnevate sõdadega võrreldes oli paranenud meditsiiniline teenistus. 1914. a sügisel loodi ka Eestis peamiselt mõisate ja talupoegade annetustest ülalpeetavad Punase Risti haiglaid, kuhu kannatanud paranema saadeti.

Pärast kosumist saadeti mehed taas rindele. Sõja tingimustes on üsna loomulik, et arvestus rindelviibijate osas kipub segamini minema, mistõttu on lahknevused Esimese maailmasõja elavjõu kaotuste osas kohati üpris suured. Nii võib mitmeid kordi haavata saanud isiku leida ka tapetute ja haavadesse surnute nimekirjast, kuigi isik pärast paranemist taas teenistusse naases. See sunnib suhtuma ettevaatusega suurtesse arvu-desse.²⁸

Sõdurielu muud tahud

Õnnetused. Ohud ei varitsenud ainult lahinguväljal ega olnud tekitatud vaid vaenlase käe läbi. Sarnaselt igapäevaeluga tuli rindemeestelgi ette hoolimatusest või väsimusest põhjustatud õnnetusi. Üht sellist episoodi kirjeldab Hans Tölp: *Meie, Tartu mehed [...] jõudsiime pika sõidu järel 9. oktoobril [1916] Druschino staapi. [...] Asusime ühes mahapõlenud külas riidest "palatide"*²⁹ *all korterisse. [...] Pühapäeval aeti kõik sauna ja lasti ka palat maitserikkalt sisse seada. Kõik puhtaks teha, ka uued õled külje alla. Palat oli kahekordse magamise asemetega, nii et all neli rida ja peal kaks rida magamise asemeid oli, kus umbes 70 meest magas. Soojust saime kahest raudahjust, mida ööd kui päevad köeti. Nii*

²⁶ Saksa Willem – rahvapärane mugandus Saksa keiser Wilhelm II kohta.

²⁷ EAA. 2111-2-19. L 203–207.

²⁸ Vt: С. Д. Морозов. Население России в 1914–1918 гг.: численность и потери. // Военно-исторический журнал. 1999. 3.

²⁹ *Palat* (mugandus venekeelsest sõnast *palatka*) – telk.

oli elu peale pikka reisi kaunis rahulolev ja meeste meeleolu juba õige hea. [...] See oli teisipäev 18. oktoober. [...] Tuul muutis ennast tormiks ja vapustas palatiriidest seinu ja katust õige kardetavalt. Siiski sai peale mõne vähese jutuajamise umbes kella 9 ja 10 vahel magama heidetud, lootes, et homme ilus ilm saab. [...] Pealmisel magamise korral oli tuli lahti pääsenud, mis suure tuulega silmapilk kõik me palati leekidesse lõi. Hädakisa, mis magajad äratas, oli juba hilja, et veel oma kraami ehk riideid päästa. Seal oli ainult elu päästmisega tegemist, mis igaühel juuksekarva otsas rippus. Järgmisel silmapilgul olime küll kõik väljas, aga suurem jagu poolalasti. palja jalu ja palja peaga hirmsa tormi käes leekide all ja vaadata, kuidas hirmus hävitaja leek seda väikest varandust ära neelab. [...] Nüüd istume juba kolmandat päeva väikeste riietega palja jalu ja paljaste peadega teiste palatite all tuulevarjus ja ootame staabist abi, sest otse laos tarvilikke riideid ja saapaid ei ole.³⁰

Haigused. Sõja tingimustes suureneb alati haiguste ning ulatuslike epideemiade oht.³¹

Linna [Staraja Russa] pidada juba ammu koolera olema, 50 inimest ära surnud. Kui seda esiti kuulda oli, siis anti siin³² ka kõvad käsud välja, et kõik peavad puhtad olema ja ilma keetmata vett juua ei tohi. Aga nüüd üleeile jäi juba siin ka üks poiss haigeks, hakkas järsku utsinas³³ kõhu valu karjuma. Siis viidi ta kahe mehe vahel hospitalisse, pärast käis tohter siin ja tunnistas koolera haigeks. Siis viidi tema küll kohe siit linna ja palat lõhuti puhtaks maha, nii et aset järele ei jäänud ja teised need, kes seal palatis olid, viidi puhtaks, eemale heinamaale, kus tehti palat ülesse. Enne viit päeva neid sealt ära ei lasta, on alati püssimees juures. Hoitakse seal nii kui vange. Aga ega neil polegi sandim, pole utsinas käimist. Oli mitu Pärnu kreisi poissi ka seal hulgas. Esiteks hirmutas küll päris ära kui räägiti, et siin juba on, aga nüüd pole enam rohkem näha haigeks jäänuid, ju see hoidmine aitas. Oli just ka minu palati ligidal teine palat sealt. Kirjutasin koju ka esiti rohkem hirmunud moodiga, pean nüüd jälle kirjutama, muidu emal hakkab hirm ja mõtleb jälle ei tea mis juhtund.³⁴

Selle enamasti saastunud vee ja toidu kaudu leviva ohtliku nakkushaiguse peatamiseks tuli haiged võimalikult kiirelt isoleerida ja ohupiirkonnas asuvad inimesed vaktsineerida. Nüüd anti jälle kolm päeva prii, sellepärast, et käisime täna kalotkas,³⁵ pandi seal koleera haiguse vastu

³⁰ EAA. 2111-2-19. L 134–35.

³¹ А. И. Степанов. Общие демографические потери населения России в период первой мировой войны. / Первая мировая война. Пролог XX века. Москва, 1998.

³² 178. jalaväe tagavarapataljon, 8 rood.

³³ Utshinas – õppustel, mugandus vene keelest.

³⁴ Hans Gross Marta Grossile 9. augustil 1915. Kirja originaal Juta Musta valduses.

³⁵ Kalotkas – süstimas käima, mugandus vene keelest.

rõugeid. Nüüd on juba neid teine kord panna. Mineval nädalal korra enne pandi ka, siis anti ka päevi prii. Teevad haigeks vahel päriselt, on vahel kange palavik, aga sealt samast kaob ära jälle ja üks kord pannakse vist veel nii, et siis sedasi hulk päevi nõnda seisan.³⁶

Jõudehetked. Kui tegemist polnud just pealesunnitud puhkusega (näiteks haavatuna hospitalis viibimisega), püüti rindeellu ka mõningast vaheldust tuua. Enamasti oli see seotud pühade või autasustamisega. Alljärgnev on August Johanson poolt kirja pandud tseremoonia kirjeldus: *Õhtu eel oli meie polgul paraad jumalateenistusega meie endise polgu komandöri auks, kes vägede ülemjuhataja poolt Georgi risti³⁷ sai 15. juulil [1916] löödud lahingu eest. Meie polk kogus kokku kiriku juurde, mis meie ise ehtasime. Lihtne haavapalkidest väike tornike peal ja tornist ripub väike puust kellake. Polgu vaimulik pidas jumalateenistust. Meie seisime vaikselt lageda taeva all, sest kirik on niivõrd väike. Ainult lauljad ja vaimulik on sees. Muusika saatel toodi polgu lipp kohale. Vaimulik pidas palvet ja pani risti meie endisele polgukomandörile kindralmajor Kuznetsoville rinda. Karjusime hurraa, muusika mängis, aga liinilt, mis umbes 2–3 versta³⁸ eemal, kostavad suurtükkipaugud, kuulipildujate pragin ja üleval peade kohal keerlevad meie ja Saksa aeroplaanid üksteist taga ajades. Kell 6 lõppes paraad ja peale selle oli ohvitseridel näitemäng, kus ka meie pealtvaatajateks olime.³⁹*

Kui olud vähegi lubasid, korraldati ka tantsuõhtuid jm seltskondlike üritusi. Johannes Joonas Alatskivilt kirjutas 1916. a jõuludest järgmist: *Esimesel pühäl oli jõulupuu, küünlad põlesid küljes. Meie roodu komandör pidas pika kõne. Peale selle oli tants ka, oli palju neidusid tulnud sõjameestega jõuluõhtut mööda saatma. Keskmise püha õhtul oli meil tsirkus, mis veel rohkem lõbustas. Viimase püha õhtul oli jälle kinoteater.⁴⁰*

Muusikutest sõduritel õnnestus rohkem rindeelu lustlikumat poolt näha. Üsna tihti sattuti õhtuti ka ohvitserskoje sobranijes⁴¹ mängima, kus kaunis lõbusad tunnid võib mööda saata, ohvitseride nalja pealt vaadates.

Vastamata armastus. Hing ihkas sõjamõllust loomulikkum tsiviilellu tagasi pääsemist, mis paratamatuse sunnil aga teadmata kaugusse nihkus. Mõningast kirkastust pakkusid siis hetked, mil avati neidudest kirjasõprade sõnumeid või lubasid olud vahel neidudega ka lähemalt tutvust soetada. Seda laadi suhtlemises tuli üsna tihti ette mitmeid arusaamatusi. Sekka

³⁶ Hans Gross Marta Grossile 19. novembril 1915. Kirja originaal Juta Musta valduses.

³⁷ Georgi rist – medal vaprust eest. Vt ka **Mati Kröönström**. Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalerid. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 2 (101). Lk 49–64. Ilmselt on antud juhul tegemist Georgi ordeni, mitte alamväelaste sõjaväelise vapruste väärtustamiseks loodud Georgi ristiga.

³⁸ Verst = 1066,8 km.

³⁹ EAA. 2111-2-19. L 77–78.

⁴⁰ EAA. 2111-2-19. L 334.

⁴¹ Ohvitserskoje sobranijes – ohvitseride koosviibimine.

kirjadele, mis tulvil kauneid ning ülevaid ütlemisi, oli neid, mis kantud aga suuremast või väiksemast meelepahast vastassoo aadressil. Avaldasime siinkohal mõned katked just viimatimainitute seast.

Jäärja valla mees J. Fridolin sai 1915. a augustis Vilniuse all puust haavata ning viibis seejärel ravil Peterburi Nosledniku Temidova laatsaretis. *Seal oli küll ka eesti õde, kellega ma vahel eesti keelt püüdsin rääkida, aga see kartis oma emakeelt! [...] Nägin kui viisakalt ta alati mõne õigeusu haavatuga ümber käis, veel viisakamalt, kui tarvis oligi, aga minule ei tihanud ta tilka vetki tuua, kui ma tõesti raskesti haige olin ja 40 kraadi palavik ühes haavavaluga kurnas. [...] Kord palusin jälle eesti õde ja tahtsin oma häda üle eesti keeles rääkida. Õde ilmus voodi ette, "noh tsevo tebe bolit". Sel ajal pööras õde mulle selja ja hakkas kellegagi teist keelt rääkima. Sellegi pärast rääkisin ma tema seljale oma häda eesti keeles ära. Kui ta oli oma jutu lõpetanud, pööras korra veel näo minu poole ja sellega "ah golova bolit" lendas minema. [...] Ükskord palusin veel eesti⁴² käest rohtu. Selleks üteldi "vremja net" ja lennati kabinetti. Oli veel üks eesti mees, kes keppidega käis ja tiisikust põdes. See läks kabinetti järele ja tahtis kõhahoole abi saada. Varsti komberdas kepimees tagasi ja rääkis, et seal väga lõbus kõnehääl mõne haavatuga ees olnud ja ta ei ole tohtinud segama minna. Nõrдинud mees palus taolisest oma keele mahasalgamisest eesti lehelugejaid laiemalt teavitada, et teised eesti õed E. B. kombel ei käituks.⁴³*

Vastamata sümpaatiavaldused olid solvavad, mis enamasti kibedatesse sõnadesse valati ja tekkinud vääritimõistmisi püüti siis teistegagi jagada. Ühtlasi teatan ka sulle, et sain neiu Marie käest ühe kirja, kus sees ta mind maa põhja vandus. Et üks noor neiu julgeb sedamoodi sõimata kui neiu Marie seda tegi! Nägu ma näen, mõistab ta seda asja palju paremini kui linna kala naised. See tuli sellepärast, et ma küsisin naabri perest, kus minu sugulased elavad, kas neiu Marie on juba küla naiste eksami läbi teinud või võtab ta veel kursust. Noh, üks neiu Elene oli seda temale näidanud ja see sünnitas ühe kapa täie paksu verd. Õigust pean ütleva, et neiu Marie mõistab teist inimest väga suurepäraliselt sõimata, nii et ka lugesdes tuleb häbi. Kirja saatsin talle tagasi ühes kõige suurema tänuga ja sooviga, et ta seda kiriku kantslist ette lugeda laseks, et teised ka tema mõistuse suurust näha saaks.⁴⁴

Neidudega suhtlemist võib aga erinevates rindelõikudes ja sõjajärkudes üsna mitmeti tõlgendada. Siinkohal üks katke eesti sõjameeste Johan Makke, August Vorsti, Jaak Ennoki, Jaan Tohver, Kustav Grünbergi, Otto Tamme jt kirjast *Postimehe* toimetusele, mis pajatab tähelepanekute kodumaal nähtu üle 1917. a juulis. *Olime hiljuti kodumaal käimas ja*

⁴² Mõeldud eestlasest õde.

⁴³ *Post scriptum* oli lisatud kirja algusesse vasakusse ülanurka. EAA. 2111-2-19. L 2-3.

⁴⁴ P. Tombergi kiri Marta Grossile 19. detsembril 1916. Kirja originaal Juta Musta valduses.

saime sealt niisuguse mulje, mis väga meie südant rõhub. Kodumaa õr-nem sugu näikse kaunis laialt ja agaralt seal olevate vene soldatitega flirti löövat. Vene soldatite vastu näikse kaunis kuum poolehoid olevat, nii et isegi mõned abielus naised, kelle mehed praegu sõjaväljal viibivad, sellest osa võtavad. Vene soldatid on enamasti kõik naisemehed, mõned ka juba kaugelt üle kolmekümne, suure habemega, kellele vist iga neiuke-ne korvi annab. Aga eesti neidudele meeldivad nad nii ütlemata, et lasevad kasvõi kotti ajada. Et venelane neid sellega pagasi asemel oma kodumaale ühes viiks, mis vist iga kord haledalt lõpeb, ja vene Vanka naerab taga järele tsuhna neiu rumalust.⁴⁵

Teenistus Soomemaal

Eestlaste seas oli ka neid, keda sõjakäik sootuks Soome viis. Meie hulgas oli neid palju, kes sugugi vene keelt ei mõistnud ning korjati välja ja saadeti minema, meie arvamise järele sõjaväljale. Aga võta näpust. Nüüd saatsid mulle kirja, et Soome saadetud ning neil päris hea elu on. Ei ole õpetust ega midagi. Näed, meestel oli õnne.⁴⁶

Hindrik Punison, kelle polk Soomes teenis, kirjeldas oma eluolu järgmiselt: 13. aprilli [1917] hommikul tõusin mina vara üles, selleks et täna sõbraga jahi peale sõita. Nüüd on soldatitel vabam elu, priid tunnid võib ta oma tarvis pruukida. Et meri mõnest kohast jääst prii on, siis oli ka meie õnn õige hea. Jõudsime mereranda, mis ei ole meie kasarmust mitte kaugel. Suure pilliroo sees näeme me metspartet, me hiilisime sõbraga tasakesti lähemale. Jõudsime ka nii lähedale, et lasta võisime, mina andsin sõbrale märku ja korraga käis kaks pauku ja pardid tõusid lendu. No neist üks jäi korraga maha ja kaks neist tõusid kõrgemale, no kaks neist olid haavatud ja kukkusid meist mitte kaugemale. Et tuul meie poolt oli, siis ajas lainetega pardid äärde. Jahisaak käes, mindi meresaart lähemalt uudistama, mille käigus miski meeste erilist tähelepanu väärís. Peagi saime soome suurte majade juurde, mis paksu metsa sees ja kaljude peale ehitatud olid. Meil tuli suur himu suuri maju seestpoolt tundma õppida. Varsti oli uks lahti tehtud, et elanikke ei olnud, olime ise peremehed. Ja see, mis me nägime, pani meid imestama. See oli, et Soomemaal kõik nii prii, kõik kallid asjad oma suvemajadesse jäetud, mis meil amugi oleks ära varastatud. Aga Soomemaal on kõik alles. Kui kõik ära vaatasime, siis hakkasime mõtlema, kuidas korteri poole saaks. Võtsime jahisaagi õlale ja hakkasime kasarmu poole minema, kuhu meie ka pea jõudsime.⁴⁷

⁴⁵ EAA. 2111-2-20. L 314–315p.

⁴⁶ Georg Rammuli kiri Marta Grossile 20. oktoobril 1915. Kirja originaal Juta Musta valduses.

⁴⁷ EAA. 2111-2-17. L 235–236p.

Ka Soome Rahvusarhiivis säilitatavate sõjatsensuuri aruannete põhjal valitses Soomes asuvate väeosade sõdurite seas üldiselt rahulolev ja vaoshoitud meeleolu. Puudust tunti enamasti vaid seebist, tubakast ja paberist, mida paluti kodustel saata. Ainult laevastikus teenivad sõdurid kurtsid toidunappuse üle. Mitmete Soomes *igavlevate* vene sõdurite arvates oli peamine häda selles, et nad ei saanud kohalike elanikega suhelda, sest ei osanud soome ega rootsi keelt.⁴⁸ Võib arvata, et eestlastel oli hõimurahvaga suhtlemine mõneti lihtsam.

Eesti sõdurid ei imestanud ainult soomlaste elukorralduse, vaid ka nende erilise mehisuse üle. *Tahame tormata nagu Soomemaa pojad, peas kellel mehine meel. Südamess priiuse tung.*⁴⁹ Soome sõjavägi oli küll teenistusest vabastatud, kuid paljud noormehed siirdusid Saksamaale, kus neist eraldi väeosad moodustati ning kes rahvuslike ideaalide nimel Vene vägede vastu võitlesid. Kuigi eestlased Vene poolel võitlesid vaimustas neid Soome jäägrite võitlusind. Eestlaste saksavastane sõjavaimustus rauges aga Vene impeeriumi sõjaväe ning riigikorralduse puuduste tagajärjel.

1917. aasta

1917. a kujunes maailmasõja käigus murranguliseks. *Jah, juba on 17. aasta kätte jõudnud. Aga see sõda siiski ei lõpe ega tahagi vist enne selle aasta lõppu lõppeda, aga mis sinna ikka teha on.*⁵⁰ Kirjad 1917. aastast on kohati üsna napolisõnalised ning kannavad sõjatüdimuse pitserit. *Armsad ksv. ksv.*⁵¹ *Olen tulejoonel. Võtan loomisest osa. Seni terve. Südamlikke tervitusi.*⁵²

1917. aastal oli rinne Eestile juba ohtlikult lähedal. Vene poole katse 1916. a lõpul vaenlane Riia alt taanduma sundida ebaõnnestus. 1917. aastaks kinnitatud sõjaplaani kohaselt suutnuks Venemaa rünnakule asuda alles aprillis-mais, armee ja kogu maa aga kääris. Sellest kuidas see *suur maailma muudatus* Peterburis aset leidis pajatab alljärgnev Georg Rammuli kiri. *Kuid nüüd tahan sellest mõne sõna rääkida, kuidas siin see leek lahti pääses, et rahva kaelast seda politsei iket, vabadust ja pimedusest valgusse tuua, ning kõige rahvale tervet vabadust tuua. Ka*

⁴⁸ Е. Ю. Дубровская. Российские военнослужащие в Финляндии в годы Первой Мировой войны (По материалам солдатских писем). / Первая Мировая война. История и психология. Материалы Российской научной конференции 29–30 ноября 1999 г. СПб: Нестор, 1999. С. 62–64.

⁴⁹ EAA. 2111-2-19. L 207.

⁵⁰ Georg Rammuli kiri Marta Grossile 22. jaanuaril 1917. Kirja originaal Juta Musta valduses.

⁵¹ Aleksander Kruusi kiri on adresseeritud Eesti Üliõpilaste Seltsi kaasvõitlejatele. Aleksander Kruus (s 1892 Vana-Otepääl) lõpetas 1916 Odessa sõjakooli lipnikuna, saadeti mais 1917 Galiitsia rindele, kust pärast põrutada saamist evakueeriti 25. detsembril 1917 kaheks kuuks kodumaale. Osales Vabadussõjas, kapten. VR I/3. Hilisem Nõo koguduse õpetaja 1924–44.

⁵² EAA. 1767-1-845. L 6.

sellega seda hirmsat verevalamist ja sõda lõpetada, mille ots enam kauget ei või olla. Mina olin enne seda ju sõjamundris, et ka sinna, oma vendade hulka minna, kuid mõni tund enne siit ära sõitmist läks see kannatamatu valskuse vastu tuli lahti.

Lugu oli nii. Need tigidad kardovoid ja politseid panid meie⁵³ ja ühe teise polgu riided selga ning lasksivad rahvast, aga see teine või nõndanimetatud Volõnski [Volõõnia] pataljon ei jõudnud seda välja kannatada, et nemad meie näol rahvast surmasivad. 27. veebruari hommikul kogusivad nad ritta nõnda kui nende ülem sinna ilmus, ja lasivad selle maha. Siis võtsivad seal olevad kuulipritsid ja püssid enestega ja tulivad meie hoovi peale, kus meie pataljon ka ühte ühendati ja veel üks siinolev kaardiväe pataljon, peale selle veel kolme [pataljoni] rahvast ja siis oli see suure töö algus lahti. Läksime uulitsale, kõik vastutulevad soldatid ühendasime endaga, aga vastu tulevad ohvitserid, kindralid ja kardovoid võtsime vangi ja sõjariistad ära, sest meil oli neid vaja. Aga vastu hakkavad lõime maha. Edasi läksime suure ohvitseride kooskäämise maja juurde, kus vähe vastupanemist leidsime. Ja kus kaks meie ohvitseri tikuga läbi lõime. Viimaks langes see meie kätte kõigi lõunaroogade ja viinakeldriga. Kahju et ma aga viina ei joo. Siis kogus meile veel väge, kelledega ühes kõik vastutulevad autod oma alla võtsime, punased ristid ja lipud peale tõmbasime. Meie kätte langes palju valitsuse asutusi. Nende hulgas ka rahapank, vanad valitsejad võtsime kinni, kuna nende asemele määrasime omad. Õhtuks oli meil ju 25 000 väge ja ühtelugu õige kergesti ühendas sõjavägi end meiega. Kuid kõige suuremat kahju tõid meile kardovoid ja politseid. Nad ronisivad lakkadesse ning lasivad kuulipritsidega meie peale. Mis neist enestest sai – püüdsime nad kinni ja hukkasime ära ja kuni teine päev ollakse kardovoide peale vihased. Ka Hans Kruus kinnitab nende pöördeliste päevade kohta tehtud märkmetes, et 27. veebruari õhtuks olid rahva poole üle läinud Volõõnia, Preobraženski, Leedu, Keksholmi ja sapööride polgud, ühtekokku 25 000 meest ja seda kirjeldati kui suurt imet.⁵⁴

Ka mitmed vaksalid ja duuma ehk volikogu võtsime oma alla, seadsime rahva ja soldatite saadikutest komisjoni ja oma volikogu, kes iga päev nüüd uusi seadusi välja töötab. Ei ole veel palju seadusi kindlaks tehtud. Meil ohvitseride ja kindralitega on ühed õigused, ei ole tarvis anda ning oma nimeks on gospodin.⁵⁵ Kõigil oh vabadus, vabadus! Meil, vanematel soldatitel saab 4 tundi päevas õpetust olema, nii et kell neli õhtupoole oled juba prii ja mine kuhu tahad kuni hommiku kella poole üheksani, ei mitte ainult soldatitel vaid ka tervel riigi rahval saab see päev tähtsaks, sest iga sõna mis siin volikogus räägitakse, saab iga

⁵³ Georg Rammul teenis Petrogradis Litovski [Leedu] kaardiväepolgus.

⁵⁴ Hans Kruus. Peetrilinnas ajaloo suurpäevil: Veebruar-märts 1917. Päevaraamatulised ülestähendused. Trt: Noor-Eesti, 1917. Lk 19.

⁵⁵ Gospodin – härra.

inimesele teada. Aga ei jää mitte soldatiks, kõik saavad kodanikuks. Kõik asjad saavad kättesaadavaks ilma tollirahata, ilma panderollita.

Teisel päeval [28. veebruaril] lasime poliitika süüalused türmist lahti. Oli hulgas neid, kellele kuni 20 aastat sunnitööd oli mõistetud ning panime selle hirmsa paiga kõige paberitega põlema. Niisama oli revolutsioonivägede poolt ringkonnakohtu maja maha põletatud. Teine ja kolmas päev ühendasid kõik siin olevad väed meiega nõnda, et viimaks siin garnisonis seda väge ei olnud, kes vana valitsuse poole oleks hoidnud. Keiser oma järeltulijaga võeti ka kinni ning on praegu Pihkvas.

Tramvaisõidud⁵⁶ praegu ikka veel seisavad, kuid hakkavad varsti käima, vast homme juba. Postitalitus ka käib juba. Söök on meil parem kui enne, Petropavlovski kindlusest leidsime õige palju püsse, mida sõjaminister ei tea kellele hoidis, aga sõjavägi sõdib ilma sõjariistata, nii töömehe igasse pataljoni üle tuhande püssi.

Ilmad olid selle ajal kaunis külmad. Nüüd on juba kõik asjad jälle korras ja vagane, aga mida Teie kodupool ka sellest teab ehk kuidas seal seda meie uuendust vastu võetakse, oleks mulle väga huvitav kuulda. Nüüd selle suure eesmärgi või hootöö kordasaatmiseks ei saadeta meid jälle nii ruttu sõjaväljale.⁵⁷

1917. a veebruarirevolutsioon muutis Venemaa riigikorralduse, kuid ei toonud kaasa kauaoodatud sõja lõppu.⁵⁸ Vene armeel tuli taluda veel ränki kaotusi. Pöördele järgnenud olukorda rindel 1917. a märtsis kirjeldab lipnik A. Tass järgmiselt: Peale pühade tuleb jälle kaitsekraavidesse minna, siis muidugi on koosolekutel lõpp. Meie diviisis on meie 10 polk üks agaramatest, nii et teised meie juure tulevad meilt õppima ja meie oma saadikud neile saadame neid elustama, äratama ja neile selgitama. [...] Soldatid on meil juba asjaga kursis – peavad kõnesid miitintutel ja koosolekutel, väitlevad ohvitseridega ja soldatitega (s.o avaldavad oma arvamisi) kus aga vaja on. Sõdida otsustasime aktiivselt. Muidu on frondi elu rahuloldav, iseäranis nüüd, kus juba igal pool soojus valitseb. Süüa on meil küllalt. Et kõiksugu intendandid, aidamehed ja kaptenarmused enam varastada ei saa, selleks on meil nüüd igal pool soldatitest ja ohvitseridest revisjoni komisjonid. [...] Saadame saksa ja austria jooksukraavidesse üleskutseid, kus neile sõbra kätt pakume ja teatame, et meie mitte nendega ei sõdi, vaid nende valitsusega. Peale selle veel meie läbi loetud ajalehti, et nad sündmustega meie riigis tuttavaks saaks.⁵⁹

⁵⁶ Tramvaisõit – trammisõit, mugandus vene keelest.

⁵⁷ Georg Rammuli kiri Marta Grossile 6. märtsil 1917. Kirja originaal Juta Musta valduses.

⁵⁸ Veebruarirevolutsiooni päevil sõdurite hulgas vallandunud emotsioonide kohta ka: H. F. Jahn. Patriotic culture in Russia during World War I. Ithaca, London, 1995.

⁵⁹ EAA. 2111-2-20. L 160–162p.

Joonis 3. 29. korpuse eestlaste esimene ühine koosolek Bukovinas Dalino külas 1. oktoobril 1917. (ERM. Fk. 666:67).

1917. aastal jõudis sõda Eesti territooriumile. Pärast läti rahvuslike polkude teket kerkis ka eestlaste seas esile mõte oma pataljonide loomisest, kuid plaan jäi 1915. aastal teostamata ning võttis kindlama vormi alles 1917. aastal, mil loodi eesti rahvusväeosad.⁶⁰ Üle kahe tuhande ohvitseri, kellest formeeriti Eesti rahvuslik sõjavägi oli saanud Vene sõjaväelise hariduse ja maailmasõja praktika, seisis ees võitlus rahvuslike huvide elluviimise nimel.

* * *

Konflikt, mis pidi mõne nädalaga lõppema, osutus esimeseks selle sajandi *suureks sõjaks*, milles langes 9 miljonit ning invaliidistus 21 miljonit inimest. *Masinate ja tehnika sõja* lahingutes kasutatavad kerge- ja raskesuurtükid, kuulipildujad, tangid, tsepeliinid, leegiheitjad, miinid, mürkgaasid, iprii, mille vastu polnud kaitset jms, ei toonud rahu. Sõda takerdus kaevikutesse, mis kurnas välja kõik sõja osapooled. Juhan Luiga mõtetele tuginedes ei ole vist üheski sõjas inimesed nii suure iseteadvusega surma läinud kui praeguses sõjas, juba sellepärast mitte, et iialgi nii haritud kogud üksteise vastu ei ole sõdimas olnud: kõrge iseteadvus võib alles kõrgel haridusel areneda.⁶¹

⁶⁰ Selle kohta vt lähemalt: Rahvusväeosade loomisest Eestis. Mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918. Koostanud Ago Pajur, Tõnu Tannberg. / Uurimusi ja alalikmaterjale Eesti sõjaajaloost. I. Trt: Eesti Ajalooarhiiv, 1998.

⁶¹ **Juhan Luiga.** Õigus ja rahu. / Mäss ja meelehaigus. Tln, 1991. Lk 615.

Kokkuvõte

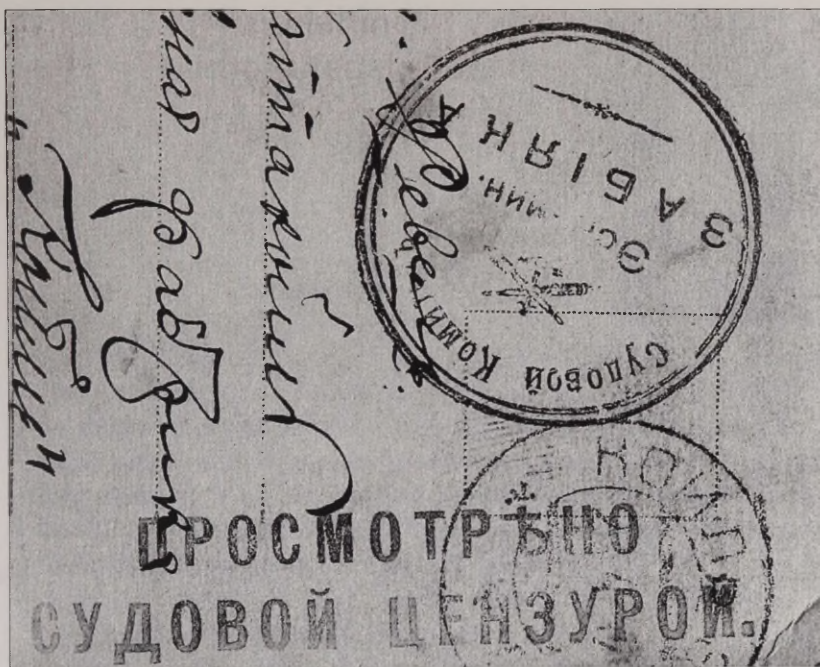
Tagasivaateis on sündmuste sõjalis-poliitiliste tahkude kõrval hakatud märkama ka inimest, sealhulgas lihtsõdurit ning keskkonda, kust ta tuli ja kuhu ta pärast sõda tagasi pidi pöörduma. Üha enam räägitakse inimlikest tunnetest, avardamaks teadmisi minevikust lihtnimese pilgu läbi ja tema arusaamade kontekstis. Seepärast on kirjad väga tänuväärseks allikmaterjaliks, mis ainult ei ilmesta juba teada-tuntud fakte vaid lubavad toimunut iseloomustada ja üldistada ka laiemalt.

Eelpool kasutatud rindemeeste kirjad võimaldasid meil jälgida sõja kulgu enamasti lihtsõduri pilgu läbi, vaimustuda ja kaasa tunda tema elamustele. Mõned üsnagi sisutihedad kirjatükid andsid läbilõike nii rindkui tagalaelust, kuigi enamus neist oli kantud isiklikku laadi kirjeldustest, mis sõjatsensuuri tingimustes on igati mõistetav. Kahtlemata on neis kirjades ka teatud ilustamisi ja moonutamisi. Mitmed erinevatel puhkudel tehtud tähelepanekud koonduvad ühte sündmusekirjeldusse, mis sellisel moel viitavad kirja autori loomingulisusele ja haritusele. Meeleolukamad sündmused nagu autasustamisparaadid, vaenlase kaevikus või jahil käimised on hea sulemehe poolt kirjeldatuna suisa süžee mõõtu. Ometi on ka esmapilgul tavapärastel kirjadel oma võlu. Hilisemates meenutustes või ülevaadetes kipuvad sündmused segunema ja ehedust kaotama, mistõttu on just hetke meeleolust kantud kiri vahetu ning kordumatu, vahel üsna peensusigi tabav.

Kuigi paljud eredad ja põnevad kirjad on ilmselt tsensorite poolt hävitatud, on erinevates arhiivides ja erakogudes säilinud kirju ning mälestusi, mis avavad meile Esimese maailmasõja väga erinevaid tahke. On teada, et Soome suurvürstiriigis kehtestatud osaline tsensuur pidi jälgima meeleolusid mitte ainult sõjaväelaste, vaid ka tsiviilelanikkonna hulgas, k.a rootslastest elanike seas. Kohustuslikus korras tsenseeriti kogu saksa-keelne korrespondents. Kirjad, mis olid kirjutatud keeltes, mida sõjaväe tsensorid ei vallanud (sh poola, eesti, läti, tatari jm keelsed), pidid läbima kontrolli.⁶²

Isiklikku laadi päevikute ja kirjade puhul jääb selle kasutajat alati kiusama küsimus nende usaldusväärsuse osas. Iga kiri eeldab reeglina ka vastust. Seetõttu on huvitav jälgida kodunt saadetud kirjade sisu, mis avaldub aga enamasti tagasipeegeldusena sõdurite kirjades. Vaid haru harva on säilinud kahepoolne (kiri rindelt ja kiri kodunt) kirjavahetus, mis allikakriitika seisukohalt väärtustab kasutatavat kirja. Kahtlematult eelistatakse uurida kirjade kogusid, mis on tekkinud pikema perioodi vältel ja on kestnud samade autorite vahel. Paraku napib meie arhiivides ja

⁶² Е. Ю. Дубровская. Российские военнослужащие в Финляндии в годы Первой Мировой войны (По материалам солдатских писем). / Первая Мировая война. История и психология. Материалы Российской научной конференции 29–30 ноября 1999 г. Санкт–Петербург. Нестор, Санкт–Петербург, 1999. С. 62–64.

Joonis 4. Mereväetsensori märg 1917. a aprillis Tallinnast Kohilasse saadetud postkaardi pöördel. (Maarja Kivi erakogu).

raamatukogudes selliseid tavaliste inimeste kirjakogusid.

Käesoleva artikliga püüdsime juhtida lugejate tähelepanu erakirjadele kui huvitavale ning tänuväärsele ajalooallikale, kutsudes sel moel hoidma ning koguma hävimisohus kirju, mis ei kajasta ainult esimese ilmasõja, kui ühe konkreetse ajajärgu erinevaid tasandeid, vaid elustab meie rahvuslikus mälus teisigi igapäeva- ja tähtsündmusi, muutes need meile mõistetavamaks ning mitmekülsemaks.

Paju lahing: müüt ja tegelikkus

Urmas Salo

Paju lahing oli üks ägedamaid ja ohvriterohkemaid lahinguid Vabadussõjas. Sellega otsustati strateegiliselt tähtsa Valga raudteesõlme saatus. Pärast mitu tundi kestnud rasket heitlust läti punaste küttidega õnnestus Kuperjanovi partisanidel ja Soome Põhja poegadel 31. jaanuaril 1919 Paju mõis (sks k *Luhde-Grosshof*, läti k *Liellugazi*) vallutada. Lahingu tuntust suurendas partisanide pataljoni looja ja juhi Julius Kuperjanovi surmavalt haavatasaamine pealetungil mõisale.

Ülevaade senistest käsitlustest

Arhiivimaterjalid näitavad, et Paju lahingu seni publitseeritud käsitlused ei anna täielikku ega objektiivset pilti lahingust, selles osalenud jõududest ega lahingukaotustest.¹ Suhteliselt objektiivne on koguteos *Eesti Vabadussõda*,² selles puuduvad aga andmed lahingus realselt osalenud jõududest ning lahingukäik on ajaliselt määratlemata. Esimese pikema ülevaate Paju lahingust andis Eduard Laaman oma raamatus soomusrongidest.³ Mälestuste kasutamisest tingitult on selles aga liialdusi ja ebatäpsusi. Sarnased vead leiduvad kolonel Karl Partsi mälestusteraamatust.⁴ Eduard Grossschmidt mälestusteraamatut *Pealuu märgi all* on kahtlemata huvitav lugeda, kuid Paju lahingut on selles kujutatud eriti fantaasiarohkelt.⁵ Kahjuks pole eesti keeles avaldatud Soomes ilmunud Vilho Helaneni ja Hans Kalmu üsna põhjalikke ülevaateid Soome vabatahtlikest

¹ Artikli aluseks on TÜ ajaloo osakonnas valminud seminaritöö: **Urmas Salo**. Paju lahingus 31. jaanuaril 1919 osalenud jõud ja lahingukaotused. Juhendaja dots Tõnu Tannberg. Trt, 2000.

² *Eesti Vabadussõda 1918–1920*. I. Tln, 1937; korduustrükk 1996. Viitamisel on kasutatud 1996. a väljaannet.

³ **Eduard Laaman**. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Punaväe sissetungimine ja väljatõrjumine. Tln, 1923.

⁴ **Karl Parts**. Kas võit või surm. 2. kd. Tln, 1931; korduustrükk 1991. K. Parts (1886–1941) – Soomusrongide juhataja, hiljem divisjoni ja diviisi ülem, viibis lahingu ajal haavatuna Tartus haiglas. Oma raamatus annab ta kriitilise hinnangu lahingu juhtimisele.

⁵ **Eduard Grossschmidt**. Pealuu märgi all. Trt, 1935; korduustrükk 1995. E. Grossschmidt-Suursepp (1896–1975) – leitnant, teenis Kuperjanovi pataljonis ohvitserina 11.06.1919–12.09.1920, st Paju lahingus ise ei osalenud.

Eesti Vabadussõjas.⁶ Kalmu mälestusteraamatu toimetamisel osalesid teisedki Põhja Poegade rügemendi ohvitserid ja võitlejad ning sellele on lisatud ka dokumentaalmaterjali. Helaneni raamat sisaldab Põhja poegade, eelkõige I pataljoni ülema jäägrileitnant Erkki Hannula mälestusi.

Ainuke tänapäevane pikem käsitlus – 1991. aastal *Horisondis* ilmunud Evald Laasi artikkel – on allikate ebakriitilise ja piiratud kasutamise tõttu paraku ebaõnnestunud.⁷ Positiivne on küll seniste käsitluste probleemide (lahingus osalenud jõud ja lahingukaotused) tõstatamine. Lühidalt on Paju lahingut kirjeldatud ka Hannes Walteri artiklites Vabadussõjast.⁸

Nõukogude poolt puudutavatest käsitlustest on asjalikum Lätis koostatud *Läti küttide ajalugu*. Selle materjali on lühendatult kasutatud ka Eestis 1982. aastal ilmunud koguteoses.⁹ Nõukogude allikates esineb aga palju liialdusi ja mahavaikimisi.

Mõned enne sõda valminud kriitilised ja objektiivsemad lahingu uurimused (kapten Adolf Kuusentali, leitnant Ernst Õunapuu tööd) asuvad käsikirjadena arhiivis.¹⁰ Kapten Jakob Saidlo käsikirjast on alles 1936. aastal kogutud kohalike elanike mälestused.¹¹ Varasemate avaldatud käsitlustega on sarnane leitnant Osvald Pirni koostatud ajalooülevaade.¹²

Lahingus partisanide 3. roodu vanemohvitserina osalenud Johannes Soodla avaldas mitu artiklit ja koostas 1938. aastal Vabaduse Risti päevadel Valgas esinemiseks põhjalikuma ettekanne.¹³ Tema varasemaid käsikirjalisi mälestusi on kasutanud mitmed autorid.¹⁴ 30. jaanuari lahingut on kajastatud Kuperjanovi pataljoni hilisema ülema Jaan Undi ettekan-

⁶ **Vilho Helanen.** Suomalaiset Viron Vapaussodassa. Helsinki, 1921; **Hans Kalm.** Pohjan Poikain retki. Porvoo, 1921. H. Kalm (1889–1981) – eesti päritolu Soome ohvitser, oli pataljoniülema Soome Vabadussõjas ja Põhja Poegade rügemendi ülem Eesti Vabadussõjas, ooberst (polkovnik).

⁷ **Evald Laasi.** Paju lahing. // *Horisont*. 1991. 2. Lk 20–23. Artiklis on kasutatud 3 arhiividokumenti.

⁸ **Hannes Walter.** Eesti Vabadussõda 1918–1920. // *Vikerkaar*. 1989. 5. Lk 66–76.

⁹ *История латышских стрелков (1915–1920)*. Рига, 1972; *Revolutsioon, kodu sõda ja välisriikide interventsioon Eestis (1917–1920)*. II. Tln, 1982.

¹⁰ **A. Kuusental.** Paju lahing 31.01.19. 1933. Käsikiri (ERA. 2124-3-513); **E. Õunapuu.** Meie vägede operatiivne ja taktikaline juhtimine vastupealetungi kestel Lõunarindel 1919. a jaanuaris ja veebruaris. Tln, 1939. Sõjakooli lõputöö (ERA. 495-12-837).

¹¹ ERA. 2124-1-345. **Jakob Saidlo** (end Sommer) küsitles 13.–14.06.1936 Pajus kohalikke elanikke.

¹² **Osvald Pirn.** Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost. 1936 (?). Käsikiri TÜ raamatukogus ja ERA-s.

¹³ **Johannes Soodla.** Mälestusi Kuperjanovi partisanide tegevusest Valga operatsioonis, jaanuaris 1919. a. // *Vaba Sõna*. 1934. 2.–6. veebruar; Paju lahing 31. jaanuaril 1919. Valga, 1938. (ERA. 2124-2-541). Johannes Soodla (1897–1965) teenis Vabadussõjas Kuperjanovi pataljonis (polgus).

¹⁴ ERA. 2124-1-345. SD 157-35, 36. Kuna säiliku leheküljed pole nummerdatud on viitamisel lisatud Vabadussõja Ajaloo Komitee poolt dokumendile pandud registreerimisnumber.

des.¹⁵ Julius Kuperjanovi tegevusest enne lahingut ja haavatute evakueerimisest saab pildi tema abikaasa Alice Kuperjanovi mälestusteraamatust.¹⁶ Lahingus osalenud Põhja Poegade mälestusi ja dokumente on avaldatud kogumikus *Vabadusmonument*.¹⁷

Järgnevalt on antud ülevaade olulisematest probleemidest senistes lahingukäsitlustes. Artikli paremaks mõistmiseks tasub lugeda ka mõnda eespool mainitud raamatut ja soovitavalt Evald Laasi artiklit, mille seisukohti käesolevas artiklis kriitiliselt hinnatakse.

Kuperjanovi partisanipataljoni struktuur ja isikkoosseis¹⁸

Vabadussõja-aegsete väeosade koosseisu selgitamisel tuleb teha vahet väeosa kogu isikkoosseisu (meeste arvu) ja lahingukoosseisu (*tääkide* arvu) vahel. Sageli pole selge, kumba neist mingi arv tegelikult kajastab. *Täädid* ehk *tikud* (mõnikord ka *püssid*) tähendasid jalaväes püssidega varustatud reamehi, *mõõgad* reakoosseisu ratsanikke ratsaväes või jalaväeosade ratsakomandodes. Lahingukoosseisu loeteludes esitati lisaks kuulipildujate arv.

Kuperjanovi partisanipataljonis pidi 21. jaanuaril kinnitatud koosseisu järgi olema neli roodu, 30 ratsameest ja 100 riviit meest, kokku 650 meest. Igas roodus pidi olema 130 meest, sh 100 tääki ja kuus ohvitseri.¹⁹ Tegelikult oli 24. jaanuaril, enne Rõngu lahingut, pataljoni lahingukoosseisus 480 tääki (igas roodus 120), 40 mõõka, neli rasket ja kolm kerget kuulipildujat ning kaheksa väikest miinipildujat (pommipildujat). Puka all sõjasaagiks saadud kahest suurtükist moodustati 26. jaanuaril suurtükipatarei.²⁰ Ülemjuhataja Staabi (algsest Operatiivstaabi) sõjategevuse päevaraamatu järgi oli Kuperjanovi partisanipataljoni (salga) koosseis 10. jaanuarist kuni 1. veebruarini 19 ohvitseri, 269 püssi ja kaks kuulipildujat.²¹ See näitab, et päevaraamat pole usaldatav allikas.²²

Arhiivmaterjalide põhjal ei peetud Kuperjanovi partisanipataljonis igapäevast täpset isikkoosseisu arvestust. Paljud 1919. a jaanuaris teenistusse

¹⁵ J. Unt. Kuperjanovi partisanide lahingud Vabadussõjas 25.–30.01.19. Ettekan-
de käsikiri (ERA. 560-1-59). Jaan Unt (1894–1974) oli partisanide 4. roodu
ülem, leitnant. 26.–31. jaanuaril 1919 oli ta rooduga Tartu vabatahtliku patal-
joni juures.

¹⁶ Alice Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena Saksa okupatsioonist Paju
lahinguni. Trt, 1937.

¹⁷ Vabadusmonument. II. Tln, 1936.

¹⁸ Artiklis on kasutatud nimetust *Kuperjanovi partisanide(de)* pataljon, mis oli
1919. a jaanuaris kasutusel igal tasandil. *Tartumaa kaitsepataljoni* või *Tartu*
partisanipataljoni nime praktiliselt ei kasutatud.

¹⁹ ERA. 2124-2-540. L 19; O. Pirn. Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost. L 43.

²⁰ ERA. 560-1-48. L 153-154, 157; 2124-1-345. 8P 51-6; A. Kuperjanov. Julius
Kuperjanovi kaaslasena. Lk 110; J. Soodla. Mälestusi Kuperjanovi partisa-
ni-de tegevusest. // Vaba Sõna. 1934. 2. veebruar.

²¹ ERA. 495-10-19. L 60.

²² E. Laasi on päevaraamatut tähtsaks allikaks pidanud (E. Laasi. Paju lahing. Lk 20).

võetud, üleviidud, haigestunud, haavata saanud ja teenistusest vabastatud pataljoni sõjaväelased on fikseeritud päevakäskudes hilinemisega. Pataljoni ja selle allüksuste koosseisust 1919. a jaanuaris võib saada pildi pataljoni päevakäskude ja teiste materjalide alusel koostatud isikkoosseisu nimekirjast.²³ Selle põhjal oli 24. jaanuaril pataljoni nimekirjas ilma tagavararooduta 820 ohvitseri ja sõdurit. Pärast mitmeid lahinguid pidi neist 31. jaanuari hommikul rivis olema 27 ohvitseri ja 675 sõdurit, kokku 702 meest. 1., 2. ja 3. roodu pidi olema vastavalt 124, 114 ja 121 sõdurit, ratsakomandos 39 ja suurtükipatareis 24 sõdurit. Mälestuste põhjal oli aga roodude isikkoosseis Paju all väiksem, umbes 100 sõduri ringis. 29. jaanuaril teatas J. Kuperjanov soomusrongide ülemjuhatajale, et roodudes on palju külmetushaigusega sõdureid.²⁴ Tundub, et osa neist jäid nimekirja kohalviibivatena, ehkki nad ravisid end ambulantsis või kodus. Mõnede mälestuste järgi oli osa pataljoni mehi valveteenistuses Tartumaal. Tartusse jäi pataljoni majandusosakond ja tööroodust teise järgu voor.

Mõningaid teateid on ka lahinguteekonnal pataljoniga ühinenud kohalikest vabatahtlikest. Tõlliste valla Kaitseliidu ülem Jakob Paavel kogus Unikülas 12-mehelise salga ja läks nendega 25.–26. jaanuaril läbi rinde Pukka. Kuperjanov võttis mehed oma pataljoni.²⁵ Päevakäskude põhjal võeti 26. jaanuaril pataljoni lahingukoosseisu juurde kümme, 29.–30. jaanuaril viis meest. Kohalikke vabatahtlikke kui ümbruskonna häid tundjaid kasutati luurajatena.

Kuperjanovi partisanide jõud Paju lahingus 31. jaanuaril

Vabadussõja ametlikus ajaloos ja Jaan Soodla ettekandes on antud Kuperjanovi käsutuses olnud jõuks 303 täaki, 13 kuulipildujat ja 2 suurtükki.²⁶ See peaks olema partisanide 1., 2. ja 3. roodu täakide koguarv. Kuusentali uurimuses on Kuperjanovi pataljoni jõuks ilma 4. roodu ja ratsakomandota 11 ohvitseri, 365 meest, 4 raske- ja 3 kergekuulipildujat.²⁷ Selline võis olla kolme roodu meeste koguarv.

Mälestustes esinevad arvud on väiksemad. Alice Kuperjanovi varasemate mälestuste järgi oli Pajus 3 roodu, igas 70–80 meest, kokku 200–250 meest (mõeldud on ilmselt täakide arvu). Grosschmidt on märkinud, et mõisale pealetungi alustanud 3. ja 1. roodu rühma ahelikus oli vaevalt 100 meest. 3. roodus oli enne eelmisel õhtul toimunud lahingut 7 ohvit-

²³ ERA. 560-1-1, 7, 20, 26. Autori koostatud nimekiri on publitseerimata.

²⁴ A. Kuusental. Paju lahing. L 10.

²⁵ ERA. 560-1-63; Juhan Gross. Sangaste mees jutustab mälestusi sõjakangelasest. // Rahvaleht. 1939. 31. jaanuar. Jakob Paavel langes 27. jaanuaril lahingus Kikka talu juures.

²⁶ Eesti Vabadussõda. I. Lk 428; J. Soodla. Paju lahing 31. jaanuaril 1919.

²⁷ A. Kuusental. Paju lahing. L 15.

seri ja 70–80 tääki. Kauniste talu peremehe K. Varese mälestuste järgi oli leitnant Saarel 2. roodus 60–80 meest.²⁸

Lahingus osalesid ainult 2. ja 3. rood koos 1. roodu ühe rühmaga. 1. rood ja ratsakomando jäeti reservi. 4. rood võitles 26. jaanuarist Pikasil-la-Tõrva sihil. Mälestustele tuginedes võis lahingusse minna umbes 180 tääki. Roodude ülejäänud isikkoosseisu ja suurtükipatareid arvestades võis Paju lahingus osaleda kuni 300 partisani, sh 10 ohvitseri. Täpset arvu määrata on raske, sest pole teada pataljoni nimekirja mittekantud vabatahtlike, samuti mitmesugustel põhjustel lahingust kõrvale jäänud meeste arv. Koos tööroodu ja ambulantsiga võis pataljoni mehi olla Paju ja Tõlliste piirkonnas kokku kuni 500.

Pataljoni 13 kuulipildujast kasutati lahingus tõenäoliselt vaid kahte raske- ja kolme kergekuulipildujat. Roodudel olid kergekuulipildujad rünnakul kaasas. 3. roodu kuulipilduja läks aga lahinguväljal rikki.²⁹ Raskekuulipildujad asusid positsioonidel tagapool. Suurtükipatarei oli allutatud Põhja Poegade suurtükiväegrupi ülemale. Patarei kaks 120 mm suurtükki seisis tulepositsioonil Pensi talu juures, kuid P. Petersoni mälestuste järgi nendest ei tulistatud.³⁰ Pommi- või miinipildujate kasutamisest partisanide poolt andmeid pole.

Põhja Poegade rügement Paju lahingus

29. jaanuaril sai Tartus asuv Põhja Poegade rügement polkovnik H. Kalmult käsu liikuda rindele. I pataljoni ešelon hakkas liikuma alles pärast keskööd. Aeglaselt liikunud ja enne Nõod seisma jäänud esimesele rongile sõitis kell 3.15 otsa teine rong suurtükiväegrupiga. Õnnetuses sai üks veebel surma ja 19 sõdurit haavata. Veel halvem oli aga õnnetuse tõttu tekkinud viivitus. Rügement jõudis Sangastesse planeeritust tunduvalt hiljem – suurtükiväegrupi rong kell 13.30 aga I pataljon alles kella 4–5 vahel õhtupoolikul. II pataljon saabus Sangastesse öösel kell 1.25.³¹ Nii lõkkus 30. jaanuariks planeeritud pealetung edasi.

Rügemendi isikkoosseisus oli 29. jaanuaril kokku 2114 meest (I pataljonis 10 ohvitseri, 94 allohvitseri ja 553 sõdurit, kokku 657 meest; II pataljonis 788 ja suurtükigrupis 319 meest). Kumbagi pataljoni kuulus kolm jalaväekompaniid (igas kaks kergekuulipildujat) ja üks kuulipildujakompanii kuue raskekuulipildujaga. I pataljoni ülem oli jäägrileitnant

²⁸ ERA. 2124-1-345. SD 157-35, 36, A. Kuperjanovi mälestused, K. Varese seletus 14.06.36; E. Grosschmidt. Pealuu märgi all. Lk 32; E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 183.

²⁹ ERA. 560-1-66. Albert Urgardi (A.U.) mälestused. Paju lahing. 31. jaan. 1919. November 1928. L 7.

³⁰ ERA. 2124-1-345. P. Petersoni seletus 14.06.36.

³¹ ERA. 560-1-48. L 263; V. Helanen. Suomalaiset Viron Vapausodassa. S. 369–371; H. Kalm. Pohjan Poikain retki. S. 44–46, 317–318. Sangaste raudteejaam asub Tsirguliinas.

Erkki Hannula. Suurtükiväegrupi (ülem jäägrimajor Aarne Snellman) 1. patareis oli neli 57 mm jalaväekahurit ja tulejuhtimisüksus, 2. patareis neli 87 mm vene välikahurit ning 3. patareis kaks 107 mm rasket Schneideri välikahurit. 1. patarei juures asus veel purustus- ja rünnakurühm.³²

31. jaanuari hommikuks oli Sangaste piirkonnas osa rügemendi staabist, I ja II pataljon, suurtükiväegrupp, väike osa ratsakomandost ja ambulants.³³ Lahingus Paju mõisa juures osales neist vaid väike osa. II pataljon ja pool 1. patareid ning purustuskomando saadeti 31. jaanuari varahommikul Laatrete pealetungile Valga-Võru raudtee suunas. I pataljonist eraldati 2. kompanii koos kuulipildujakompanii ühe rühmaga. Kompanii liikus edasi paremal tiival, et hõivata Varna karjamõis. Sooru mõisa ette paigutati parema tiiva julgestamiseks üks rühm 3. kompaniist.

Seega osalesid Paju lahingus I pataljoni 1. jalaväekompanii, 3. jalaväekompanii ilma ühe rühmata ning 1. kuulipildujakompanii ühe rühmata.³⁴

Koguteose *Eesti Vabadussõda* järgi oli Põhja Poegade I pataljoni jõud Paju lahingus 380 tääki ja 9 kuulipildujat 4 suurtüki toetusel.³⁵ Tegelikult võis nii palju tääke pataljonis kokku olla, aga rohkem kui kolmandik neist Paju lahingus ei osalenud. 1. kompaniis oli 31. jaanuari hommikul kaks ohvitseri, 19 allohvitseri ja 133 sõdurit. Ühe rühmata 3. kompaniis oli umbes 90 sõdurit. 1. kompanii oli kaotanud rongiõnnetuses 5 meest ja 3. kompanii 15 meest. 1. kuulipildujakompanii isikkoosseis pole teada, kuid 2. kuulipildujakompaniis oli 84 meest.³⁶ O. Pirni kirjelduse järgi oli partisanidele appi tulnud kahes soomlaste roodus 200 meest.³⁷ See võis olla tõepärane tääkide arv. 1. kuulipildujakompaniist oli Paju all ilmselt 4 rasket ja üks kergekuulipilduja ning kahel jalaväekompaniil kokku 3–4 kuulipildujat.

Rügemendi suurtükiväest toetasid pealetungi Paju mõisale kaks kerget ja kaks raskesuurtükki.³⁸

Punaarmee väeosad Valga kaitsel

Punaarmee jõudude vaatlemisel tuleb eristada Paju mõisas ja selle lähiümbruses ning Valga-Tartu suunal kaitsel seisnud jõud.

Punaväe dokumentide põhjal vastutas 27. jaanuarist Valga kaitse

³² ERA. 560-1-48. L 186–187, 252; Vabadusmonument. II. Lk 229; V. Helanen. Suomalaiset Viron Vapaussodassa. S. 367; H. Kalm. Pohjan Poikain retki. S. 25, 308; R. Rubach. Soome vabatahtlikud-suurtükiväelased Eesti Vabadussõjas. // Vabadussõja Tähistel. 1936. Lk 40.

³³ ERA. 560-1-48. L 251p, 280p; A. Kuusental. Paju lahing. L 22.

³⁴ H. Kalm. Pohjan Poikain retki. S. 52, 321; A. Kuusental. Paju lahing. L 22.

³⁵ Eesti Vabadussõda. I. Lk 428; J. Soodla. Paju lahing 31. jaanuaril 1919.

³⁶ ERA. 560-1-48. L 263, 287; 595-1-14. L 2; 595-1-1. L 94p–99; Vabadusmonument. II. Lk 229.

³⁷ O. Pirn. Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost. L 65.

³⁸ H. Kalm. Pohjan Poikain retki. S. 321.

eest Nõukogude Läti armee Volmari (Valmiera) grupp, millesse kuulusid 1. Läti kütidiviisi (ülem G. Mangulis) ja juurde antud 2. Novgorodi diviisi ning 6. kütidiviisi üksused. Armee juhatus arvestas juba Valga võimaliku kaotamisega, sest grupile määrati ülesanded ka ebaedu puhuks.³⁹ Valga kaitset organiseeris diviisi sõjakomissar Janis Fabricius, kes oli sellel rindel kolm nädalat.⁴⁰

Valga-Tartu suunal võitlesid 2. Läti brigaadi (ülem R. Lielbiksis) üksused. 1. veebruaril olid Valga-Volmari ja Valga-Marienburgi (Alüksne) raudteede vahelises Volmari grupi parempoolses kaitselõigus kaitsel asuva 2. Läti brigaadi alluvuses:⁴¹ 1., 4. ja 7. Läti polk (igasühes 6 roodu), Läti tagavarapataljon (2 roodu), 2. Läti ratsadivisjon (2 eskadroni), 7. Vene marsieskadron, 1. haubitsapatarei (2 haubitsat), 2. Läti kerge suurtükidivisjoni 1. patarei ja 3. patarei rühm (6 suurtükki), 1. soomusauto, soomusrong. Kokku 20 roodu, 3 eskadroni, 8 suurtükki, soomusauto ja soomusrong. Kahtlemata olid need üksused samas lõigus ka eelmisel päeval. Eesti väejuhatusel olid andmed neist enamiku viibimisest rindel Valga rajoonis 30. jaanuaril. Seda näitab Ülemjuhataja staabi sõjategevuse päevaraamat, samuti andmed ajalehtedes. Lisaks neile on kirjas ka 9. Läti kütipolk, 83. kütipolgu kaks pataljoni (olid 1. veebruaril keskmises lahingulõigus), hiinlastest 1. miini-purustusdivisjon ja teine soomusrong. Puudusid andmed 30. jaanuaril rindele saabunud 7. Läti kütipolgu pataljonidest ja Läti tagavarapataljonist.⁴²

Kui suured olid Läti kütipolgud? Venemaa rinnetelt toodud polgud olid väikesed, kuid 1918. a lõpus–1919. a algul täiendati neid Lätis vaba-tahtlikega. See võimaldas formeerida polkudes kolmandad pataljonid.⁴³ Eesti ülemjuhatause andmetel olid lätlaste väeosad jaanuari lõpus rindel järgnevas koosseisus (kõigis 2 pataljoni, igas 3 roodu). 1. kütipolgus oli 600–650 meest ja kuus kuulipildujat. Polgu roodudes oli 120 meest ja ühes pataljonis 380 tääki. 4. kütipolgus oli 800 meest, 24 kuulipildujat, roodudes 140–150 meest. 83. vene kütipolgus oli 600 meest ja kuus kuulipildujat. Kahel soomusrongil oli seitse suurtükki ja kuni 30 kuulipildujat.⁴⁴ 31. jaanuariks oli väeosade koosseis lahingute tõttu kahtlemata vähenenud.

J. Soodla järgi oli Valga rajoonis kokku vähemalt 1800–2000 tääki, umbes 200–250 mõõka, 40 raskekuulipildujat, kaheksa suurtükki, üks soomusrong ja soomusauto. Kuusental arvestas Volmari grupi parempoolses

³⁹ ERA. 2124-1-800. L 50-55; LVA. 699-1-87. L 27-27p.

⁴⁰ ERA. 560-1-48. L 196-196p; N. D. Kondratjev. Jan Fabritsius. Moskva, 1957. Lk 168-169. Janis Fabricius (1877-1929) oli tsaariarmee allohvitser. 1918. a detsembrist 2. Novgorodi diviisi sõjakomissar.

⁴¹ ERA. 2124-1-800. L 56-58p; LVA. 699-1-87. L 25-25p.

⁴² ERA. 495-10-19. L 56p; Vaba Maa. 1919. 3. veebruar; Postimees. 1919. 6. veebruar.

⁴³ История латышских стрелков. С. 360. Varem oli vaid 7. Läti polgul 3 pataljoni.

⁴⁴ ERA. 2124-2-420. L 124, 127, 130-131. Meeste all võib mõista tääkide arvu.

lahingulõigus kokku umbes 2000 meest (ilmselt tääki).⁴⁵ Lahingu skeemi järgi (joonis 1) olid Paju mõisast läänes (Varna karjamõisa juures) 4. Läti kütipolk ja 2. Läti ratsadivisjon ning idas (Reemiku-Raavitsa rajoonis) 1. Läti kütipolk.⁴⁶ Polkovnik Kalmu teatel oli 31. jaanuaril Sangaste külas ja Püsniki talude rajoonis punastel 300 meest ja kaks kahurit. Varna karjamõisas asus kaks roodu.⁴⁷

Punaarmee väeosade võitlusvõime ja reservid

Kuulsad läti kütipolgud ei näidanud 1919. a jaanuaris Eestis võideldes üles erilist lahinguvõimet. Seda, et mehed ei soovinud pärast kodumaale naasmist enam väljaspool sõdida, näitab ühe sõjavangi, 4. Läti kütipolgu velskri jutustus 24. jaanuarist 1919: *meie inimesed ei taha peale tungida ja sõdida, me alles kihutasime sakslased Riias välja ja meid aeti kohe siia, motiveeris meie juhtkond sõjakäiku sellega, et põhjast tungivad peale valgekaartlased, kes tahavad Riia ära võtta*. Polgu isikkoosseisu oli Riias täiendatud rahvust arvestamata ning lätlasti võis polgus olla kõige rohkem 50 protsenti.⁴⁸ Läti kütide ajaloos on märgitud, et vanad kütid võitlesid külmavereliselt, kuid paljud hiljuti polke täiendanud vabatahtlikud kaotasid lahinguolukorras pea.⁴⁹

Pärast lahingut Kikka talu juures 27. jaanuaril pakkusid punaväelased end vangi, sest partisanid olid neil suurtükid ja ka viimased kuulipildujad ära võtnud. Ka padrunid olid neil otsas.⁵⁰

23. jaanuaril Valka saadetud 83. kütipolgu kaks pataljoni olid väga madala võitlusvõimega. Vangi langenud polgu moonavoori sõdur rääkis: *Meeleolu on halb, peale vabatahtliste keda polgus on umbes 20%, ei taha keegi sõdida. Surmanuhtlusega ähvardades saadetakse sõjaliinile*. Teel jooksid paljud sõdurid ära ja roodudesse jäi umbes 50 meest.⁵¹

Paju mõisa kaitsel näitasid läti kütid üles siiski suurt visadust ja võitlustahet. Ilmselt tegid komissarid neile selgeks, millist tähtsust omab Valga Läti jaoks. Alles Venemaalt toodud 7. Bauska kütipolgu III pataljoni võitlusvõime oli tugevam. Selles polgus ei läinud 1918. a kevadel võim kommunistidele, vaid jäi senisele juhtivkoosseisule. Komandöörikohtadel oli palju endisi ohvitseri. Hiljem sai 7. kütipolk jaanuaris Valga all ja veebruaris Mazsalaca (Väike-Salatsi) vallutamisel ülesnäidatud kangelaslikkuse eest aupunalipu.⁵²

⁴⁵ J. Soodla. Paju lahing 31. jaanuaril 1919; A. Kuusental. Paju lahing. L 7.

⁴⁶ Eesti Vabadussõda. I. Lk 390.

⁴⁷ ERA. 595-1-9. L 5; H. Kalm. Pohjan Poikain retki. S. 65, 73.

⁴⁸ ERA. 2124-2-419. L 134; 2124-2-420. L 127.

⁴⁹ История латышских стрелков. С. 350.

⁵⁰ ERA. 2124-1-345. SD 101-56. Kuperjanovi ettekanne soomusrongide ülemjuhatajale.

⁵¹ ERA. 2124-2-419. L 83.

⁵² История латышских стрелков. С. 220–226, 355.

Hannes Walteri järgi peatati olukorra tõttu Valga all punaväe pealetung Kuramaal ja toodi sealt kiires korras vägesid Valga kaitsele.⁵³ Tegelikult jätkas Nõukogude Läti armee vaatamata olukorrale Eesti rindel jaanuari teisel poolel pealetungi Kuramaal. Seal tegutsev 1. Läti kütibrigaad ei saanud aga toetust, sest kõik armee reservid saadeti Eesti rindele. Siiski vallutati 30. jaanuaril Ventspils.⁵⁴ Järgnevalt pealetung Kuramaal seisus, kuid 1. Läti brigaadist ühtki polku ega pataljoni jaanuari lõpuks Valga alla ei saadetud (Volmari grupi juhatus 31. jaanuari hommikul sellise ettepaneku küll tegi). Armee jõudude nõrgendamist Läti lääneosas pidas väejuhatus lubamatuks. Pealegi poleks vägesid nii kiiresti suudetud üle viia. 1. veebruaril polnud Läti armeel reservis mitte ühtki polku.⁵⁵

H. Walteri väitel koondas Punaarmee juhatus uusi jõude Petseri, Võru ja Valga rajooni. 30. jaanuaril olid need väeosad (kaks läti kütibrigaadi, 2. Novgorodi diviis ja reservist 10. diviis) alles teel raudtee-eelolinides. *Mõne päeva pärast olnuks nad päral ja siis ei oleks enam mõne pataljoniga suudetud Valgat, Võrut ja Petserit ära võtta.*⁵⁶ Punaarmee jõudude ja tegevuse uurimisel selgub, et loetletud jõud olid juba jaanuari teisel poolel Lõuna-Eestis Nõukogude Läti armee alluvuses.⁵⁷

Tegelikult veebruari algul täiendust siiski saadi, nimelt jaanuaris Lätis juurde formeeritud kütipolkude kolmandaid pataljone ja marsiroode. 4. veebruari käskkirja põhjal oli Volmari väegrupi parempoolsesse lahingulõiku juurde ilmunud 7 roodu ning loodud ka väegrupi reserv: 1. Läti kütipolgu III pataljon. 7. veebruaril sai väegrupp juurde veel 1. Latgali polgu I pataljoni 220 mehega. Rindele saabus täienduseks ka kaks Riia marsiroodu 447 mehega.⁵⁸ Kokku sai Volmari väegrupp nädala jooksul täienduseks 15 roodu. Võrreldes Venemaalt tulnud väeosadega oli täiendus aga lahingukogemusteta.

Punavägi Paju lahingus 31. jaanuaril 1919

Ametliku Vabadussõja ajaloo põhjal oli punaväel Paju mõisa ümbrusse koondatud kahe läti kütipolgu ja ühe vene polgu osad, kokku vähemalt 1200 tääki ja 32 kuulipildujat, toetatud 4 suurtükiga ja soomusrongiga. J. Soodla ettekande põhjal olid need jõud – 1. ja 7. Läti kütipolk, 83. kütipolk, soomusrong ja lisaks soomusauto – vahetult Paju kõrgendiku ümbruse kaitsele.⁵⁹ E. Laamani ja K. Partsi kirjelduse järgi moodustasid

⁵³ H. Walter. Eesti Vabadussõda 1918–1920. Lk 74.

⁵⁴ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922). Сборник документов. (Järgnevalt DKFKA). I. С. 513; История латышских стрелков. С. 342–345.

⁵⁵ DKFKA. I. Lk 525; История латышских стрелков. С. 351.

⁵⁶ H. Walter. Eesti Vabadussõda 1918–1920. Lk 75.

⁵⁷ H. Walteri seisukohtadega pole nõus ka E. Laasi. Vt: E. Laasi. Paju lahing. Lk 23.

⁵⁸ ERA. 2124-1-800. L 61–63, 68–68p; LVA. 699-1-87. L 1–2, 4–4p.

⁵⁹ Eesti Vabadussõda. I. Lk 429; J. Soodla. Paju lahing 31. jaanuaril 1919.

vastupanijate põhiosa lätlased, keda oli Paju mõisa all kaks 700–800 mehelist polku. O. Pirnil on sama arvu hulgas nii lätlased kui venelased. Suurim mõisa kaitsjate arv on Grosschmidtil – ligi 2000 lāti punakütti.⁶⁰

J. Soodla mälestustel tungis 30. jaanuari öösel mõisasse 800 punast.⁶¹ Soomlaste andmetel tuli Paju mõisasse tagasi 600 meheline 1. Lāti kütipolk.⁶² Leitnant E. Saare kangelasteo kirjelduses on märgitud, et *nagu pärast vangide kaudu selgus ja muudel andmetel asus mõisas 700–800 mehe ümber kuulipildujatega, milledest 7–8 meie kätte langes*.⁶³ Need arvud on kõige tõepärasemad.

Lāti küttide ajaloo järgi saadeti lahingute ajal Valga juurdepääsude juures 7. polgu I pataljon Volmarist Valka. Valga-Tartu raudtee juures lülitusid aga lahingutegevusse äsja idarindelt saabunud 7. kütipolgu III pataljon ja 1. Lāti kütidiviisi tagavarapataljon. III pataljon (komandör oli E. Vitols) sai toetuseks polgu 3. roodu ning vallutas 30. jaanuari hilisõhtul Paju mõisa tagasi. Järgmisel päeval jätkas pataljon Valga kaitsmist ka pärast naaberväeosade taandumist.⁶⁴ Pataljon ei kaotanud 30. jaanuari lahingus poolt oma koosseisust, nagu on selgitatud järgnevalt. H. Viidingu mälestuste järgi seletasid mõisasse tagasi tulnud punased, et neile on 250 meest abi juurde tulnud. See võib olla Venemaalt toodud pataljoni suurus. Paju juurde Kamatsisse tulid mälestuste põhjal vene punaväelased *mingist 6. üksusest*.⁶⁵

Eelneva põhjal oli Paju mõisas kaitsel 7. Lāti kütipolgu tugevdatud III pataljon – neli roodu (umbes 200 tääki). Lisaks oli mõisas ilmselt kuulipildujakomando ja 1. Lāti polgu allüksusi – vähemalt üks rood (umbes 100 tääki). Mälestuste põhjal oli mõisas ka hiinlasi miini-purustusdivisjonist. Lahingu käigus võis täienduseks saabuda Lāti tagavarapataljoni või 7. polgu I pataljoni mõni rood (kuni 200 tääki). Mõisa lähedal Kamatsis asusid nähtavasti 83. kütipolgu ühe pataljoni roodud.

Seega on Paju lahingus osalenud punaväe jõudude kujutamisel Eestis varem liialdatud. Nagu ka Eesti poolel, polnud vastastel kõik jõud korraga lahingus. Esialgu võis mõisas olla u 400 tääki. Kalm ja Kuusental on märkinud, et kaotusi lahingu ajal täiendati varudest Valgas. Osa mehi aga liikus mõisast välja.⁶⁶

Punaväe suurtükituli oli Paju lahingu ajal nõrk, tõenäoliselt oli tegevuses üks suurtükk. E. Laaman on eksitavalt märkinud, et vaenlasel oli Pajus nähtavasti ainult üks suurtükk, kuid teda toetasid soomusauto, soo-

⁶⁰ E. Laaman. Soomusrongide diviisi Vabadussõjas. I. Lk 189; K. Parts. Kas võit või surm. II. Lk 122; O. Pirn. Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost. L 65; E. Grosschmidt. Pealuu märgi all. Lk 33.

⁶¹ ERA. 2124-1-345. SD 157-35, 36; J. Soodla. Vaba Maa. 1920. 12. veebruar.

⁶² V. Helanen. Suomalaiset Viron Vapaussodassa. S. 369; H. Kalm. Pohjan Poikain retki. S. 42.

⁶³ ERA. 560-1-58. VR kavalieride vägitegude kirjeldused. Leitnant Eduard Saar.

⁶⁴ История латышских стрелков. С. 350–351.

⁶⁵ ERA. 2124-1-345. H. Viidingu seletus, J. Karu seletus 13.06.1936.

⁶⁶ H. Kalm. Pohjan Poikain retki. S. 62; A. Kuusental. Paju lahing. L 7, 28.

musrongid kõrvalt raudteelt ja patareid Valga poolt.⁶⁷ Eesliinil asuvas mõisas punastel kahtlemata ühtki suurtükki polnud. Nende üks suurtükk seisis tagalas Valga lähedal, mida kinnitavad E. Unteri mälestused.⁶⁸ Soomusauto langes soomlaste kahuritule läbi rivist välja juba enne eestlaste pealetungi algust. Ainuke soomusrong toetas mõisa kaitsjaid ilmselt vaid kuulipildujatulega, sest vahemaa oli liiga väike.

E. Laasi püüdis oma artiklis tõestada, et Paju mõisa kaitsel oli vaid 120 meest.⁶⁹ Seejuures tugines ta Eesti ülemjuhatause sõjategevuse päevaraamatule ja nõukogude-aegsele koguteosele.⁷⁰ Päevaraamatu kirjeldust Paju lahingust Laasi ei avaldanud. Tegelikult ei anna see selget pilti mõisas kaitsel olnud vaenlase jõududest.

Päevaraamatu sissekande aluseks oli Soomusrongide divisjoni ülema kapten Anton Irve 1. veebruari hommikune ettekanne ülemjuhatajale. P. Villemi avaldas selle juba 1933. aastal.⁷¹ Järgnevalt väljavõtte ettekandest: *Ülemleitnant Kuperjanov sai 31.1. kell 14 vaenlase püssi kuuliga haavatud ja pidi evakueerima. Tema nimelisele bataljonile tungis vaenlane Luhde Grosshofis [Paju mõisas] ägedasti peale ja surus meie 80 partisanit mõisast välja. Iseäranis kannatas teine rood, oli kõik omad ohvitserid kaotanud. Ka rühmaülemad ei leidnud ma üles. Veltfeebel oli roodu juures kui selle Lauvati kohal metsas k. 15.30 kinni pidasin. Saatsin mõne mehe soomusrongilt N. 1 roodu korraldama. Pool tundi hiljem läks partisanide teine rood 120 vaenlase peale lõi selle tagasi võttis Luude Grosshofi äravõtmisel osa tungis ühes bataljoniga Valga poole edasi.*

Ettekande tekst pole üheselt mõistetav. Kus olid need 120 vaenlast, kelle peale 2. rood läks? Kas need olid mõisast välja tunginud punased, mõisa või selle raudteepoolse külje kaitsjad? Kindlasti ei saa väita, et mõisas oli kaitsel vaid 120 punaväelast. Osa punaväelasi oli mõisa lähedal rehe varemete juures ning osa maanteele viiva puistee juures ning teisel pool maanteed Kamatsil. Mõisa kaitseliin oli kõike seda arvestades umbes 1000 m pikkune, sh 500 m mõisapargi ja aia äär hoonete juures. Lahingu lõpuosas liikus üks punaste ahelik soomlaste suurtükipatarei peale. Võimalik on ka viga teate edastamisel ja õige arv või olla hoopis 1200. Väheusutav, et punaarmee suurest grupeeringust jäeti Valga tähtsamasse kaitsesõlme vaid 120 meest. Seda ei kinnita ka ükski teine allikas.

⁶⁷ V. Helanen. Suomalaiset Viron Vapaussodassa. S. 381; E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 187.

⁶⁸ Eugen Unter. Paju lahingu ja Valga vallutamise eel. // Vabadussõja Tähistel. 1937. 1. Lk 34.

⁶⁹ E. Laasi. Paju lahing. Lk 20.

⁷⁰ ERA. 495-10-19. L 60p; Revolutsioon, kodusõda. II. Lk 260–261.

⁷¹ ERA. 495-10-19. L 60p; 560-1-48. L 307; P. Villemi. Kapten A. Irv ja Paju lahing. // Sõdur. 1933. 16/17. Lk 558. Villemi pole arvu 120 kommenteerinud.

Tabel 1. Paju lahingus osalenud jõud⁷²

	Kuperjanovi pataljon	Põhja Pojad	Punaarmee
Meeste arv ⁷³	300	600	800-1000
Täägid	180	200	400-600
Kuulipildujad	5	9	18-24
Suurtükid	2	4	1
Soomusrong	–	–	1

Kuna Eesti poole jõud ei astunud lahingusse korraga, võib õigustatult väita, et punaväel oli kahekordne ülekaal. Ebavõrdsust suurendas punastel olev soomusrong.

Jääb arusaamatuks, miks eestlased ei kasutanud tuletoetuseks soomusrongide suurtükke. Telefonisidet korraldades oli võimalik tulistada ka purustatud silla tagant (vahemaa mõisani on umbes 3 km).⁷⁴ Soomlaste suurtükivägi katkestas lahingu lõpuosas tulistamise ja taandus punaste aheliku edasitungi tõttu. Eestlaste ja soomlaste võitlustahe oli aga võrreldes mitmete punaväe üksustega väga tugev. Soomlased ihkasid arve-õiendamist *rüssade* ehk *punikatega*.⁷⁵ Punaväest oli võitlusvõimelisem vaid 7. Läti kütipolgu pataljon.

Juhtimine ja planeerimine lahingu eel

Paljustest käsitlustest paistab, et lahing algas Julius Kuperjanovi kiirustamise tõttu, kes tahtis jõuda oma partisanidega Valka enne soomlasti. Seega on mitu autorit pannud vastutuse suurte kaotuste eest Kuperjanovile. Allikad näitavad aga, et ülemleitnant Kuperjanovi osakaalu Paju lahingu juhtimises on selgelt üle tähtsustatud ja seetõttu on ta langenud ka ebaõiglase kriitika ohvriks.⁷⁶

25. jaanuaril Lõunarinde juhatajaks määratud kindral M. Wetzer andis 28. jaanuaril käsu tungida Mõisaküla-Viljandi grupil koos Tartu-Valga grupiga edasi Valga peale. Käsus peeti oluliseks Valga-Pihkva ja Valga-Riia raudtee läbilõikamist, et takistada sõjavarustuse väljavedu. Mõisaküla-Viljandi grupp pidi purustama raudteesilla Valgast lõunas Sæde jõel. Tartu-Valga väegrupi ja Põhja Poegade rügemendi ülema polkovnik Hans Kalmu alluvusse anti pealetungiks ka Kuperjanovi partisa-

⁷² Tabelis toodud arvud on hinnangulised.

⁷³ Lahingus osalenud allüksuste (jalavägi, suurtükivägi, soomusrongid) isikkoosseis.

⁷⁴ E. Õunapuu. Meie vägede operatiivne ja taktikaline juhtimine. L 83.

⁷⁵ *rüssad ja punikad* – soomlaste poolt punaväelastele antud hüüdnimed.

⁷⁶ J. Kuperjanovi tegevusest enne lahingut ja haavataasaamisest on autoriilt ilmunas pikem artikkel Valga muuseumi aastaraamatus *Mis on erilist Valgamaal*.

nide pataljon, Tartu vabatahtlik pataljon ning soomusrongid. Käsus meenutati: *meie arga vaenlast kõige õigem lüüa on – vajutada tema tiivade peale, mis teda kohe taganema paneb.*⁷⁷

29. jaanuaril kell 20.30 käskis kindral Wetzer asuda järgmisel hommikul kell 7.00 direktiivi täitmisele.⁷⁸ Polkovnik Kalm otsustas viia oma rügemendi 30. jaanuari hommikuks Sangaste jaama, et sealt pealetungi alustada. 29. jaanuaril kell 21.30 andis ta Tartus operatiivkäsu, mille kohaselt pidi edasitung Sangastest Valka toimuma kolmes grupis, eestlased ja soomlased kõrvuti: Põhja Poegade I pataljon nelja suurtükiga lääne pool Pedeli jõge, soomusrongid ja Kuperjanovi partisanide pataljon piki Tartu-Valga raudteed; Põhja Poegade II pataljon pidi tungima Võru-Valga raudtee suunas.⁷⁹

Polkovnik Kalm jõudis oma rügemendi pataljonide ja suurtükiväega Sangaste raudteejaama eespool kirjeldatud raudteeõnnetuse tõttu aga alles 30. jaanuari õhtupoolikul ja pealetung lükkus edasi, ehkki sellega oleks Paju lahingut välditud.

Saanud teada soomlaste tulekust rindele, andis Kuperjanov 29. jaanuaril pataljonile käsu luua kontakt vaenlasega ja paigutada suurtükid positsioonidele, kust oleks võimalik *Valga peale lasta.*⁸⁰ Partisanid hõivasid 30. jaanuari päeval kerge võitluse järel Paju mõisa.

30. jaanuari õhtul kella 7 paiku pidas polkovnik Kalm Sangaste jaamas soomusrongil nõu Kuperjanovi ja soomusrongide juhataja kapten Anton Irvega. Seal ei arutatud mitte Paju mõisa (nagu on kirjutanud E. Laasi), vaid Valga vallutamist. Kalm tahtis väsinud ja kaotusi kandnud partisanid reservi määrata ja saata pealetungil ette soomlased. Paju mõisat valdav Kuperjanov sellega arusaadavalt ei nõustunud ning tal õnnestuski Kalm ümber veenda. Kell 19.30 antud operatiivkäsu järgi pidid neli soomusrongi ja partisanid A. Irve juhtimisel tungima edasi Valga peale Tartu-Valga raudtee ja maantee suunal. Pealetungi algusaja pidi andma Kalm. Põhja Poegade I pataljon pidi liikuma nende järel reservina saates julgestuse Sooru teeristile ning ühe kompanii Puulõikaja-Varna teed kaudu Valga peale. Kompanii pidi edasi tungima ühel joonel Kuperjanovi pataljoniga. Põhja Poegade neli ja partisanide kaks suurtükki pidid järgnema piki Tõlliste-Valga teed ja vajadusel pealetungivat jalaväge toetama, pommitama Valga linna ning teid sellest lõunas. Rügemendi II pataljoni kahe suurtüki ja purustuskomandoga saatis Kalm Valga-Võru raudteed purustama. Ülesande täitmisest sõltus teiste üksuste tegevus.⁸¹ Seega

⁷⁷ ERA. 593-1-4. L 6–7; E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 181.

⁷⁸ ERA. 560-1-48. L 237.

⁷⁹ ERA. 595-1-8. L 4; Vabadusmonument. II. Lk 230.

⁸⁰ ERA. 2124-1-345; E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 182–183.

⁸¹ ERA. 595-1-13. L 8–10; Vabadusmonument. II. Lk 230–231; H. Kalm. Pohjan Poikain retki. S. 48–50; A. Kuusental. Paju lahing. L 16–18.

oli Kalmu põhieesmärk enne otsustavat pealetungi lõigata ära Valgast väljuvad raudteed, et saada rohkem sõjasaaki.⁸²

Paju mõisa hõivamine ja lahing 30. jaanuari öösel

30. jaanuari õhtul ja öösel Paju mõisas toimunu on mitmetes kirjeldustes kõige ebatõepärasemat kujutamist leidnud.

Kuperjanovi partisanide 3. rood hõivas 30. jaanuari hommikul kell 10 Tõlliste postijaama ning punaväelaste nõrga vastupanu järel umbes kell 2 päeval Paju mõisa.⁸³ Leitnant Jaan Undi hinnangul kallutas Paju mõisa kerge vallutamine pataljoni juhtkonda vaenlase jõude alahindama.⁸⁴ Ettenihutatud positsiooni – Paju mõisa – kaitsmine jäi eelnevates lahingutes kannatada saanud 3. roodu peale. Mälestuste järgi oli 3. roodul mõisas seitse ohvitseri ja 70–80 tääki.⁸⁵

Nõukogude Läti kütidiviisi ja Volmari grupi juhatus otsustas rakendada viimased reservid Valga linna kaitseks. Reaalselt võis eesmärgiks olla aja võitmine linnast varustuse evakueerimiseks. Väidetavasti kohalike elanike äraandmise tõttu said punased Valgas teada, et partisanidel on mõisas nõrgad jõud.⁸⁶ Mõisa vallutamise käsk anti 7. Läti kütipolgu III pataljonile, mis sai toetuseks veel sama polgu 3. roodu.⁸⁷ Vasturünnakul võis osaleda vähemalt 300 läti kütti ja ka vene punaväelasi.

Õhtupoole avas punavägi soomusrongidelt ja Valga poolt patareidest tule mõisa pihta. Kuperjanov saatis mõisasse toetuseks ainult 1. roodu ühe rühma (u 30 tääki). Rühm paiknes ahelikku 3. roodu paremale tiivale mõisast maanteele viiva allee ja Kamatsi talu juonele.⁸⁸ Suurtükitle tõttu lahkusid partisanid mõisa hoonetest. Südaöö paiku lähenesid punakütid ööpimeduse katte all ahelikus mõisale, avasid tule ja tungisid edasi. Pimeduse tõttu ei olnud tõrjetuli tabav ja punased möödusid vasaku tiiva (jõe) poolt mõisast. Parevalt tiivalt taandus 1. roodu rühm. Abiks palutud 2. rood ei tulnud mõisasse, vaid avas toetuseks tule alt metsaservalt ja tekitas hoopis kahju – kuulid tabasid pargis ka omasid. Kahe tule vahele jäänud partisanid taandusid mõisa juurest esialgu Tartu-Valga maantee juonele ning sealt Viiraoja äärde Viira (Vare) talu juurde. Mõisa mahajät-

⁸² E. Õunapuu. Meie vägede operatiivne ja taktikaline juhtimine. L 78.

⁸³ ERA. 2124-1-345. H. Viidingu seletus; 560-1-66. O. Terna mälestused. 1932, A. Urgardi (A.U.) mälestused. 1928. L 6; J. Unt. Kuperjanovi partisanide lahingud Vabadussõjas 25.–30.01.19.

⁸⁴ J. Unt. Kuperjanovi partisanide lahingud Vabadussõjas. L 18.

⁸⁵ ERA. 2124-1-345. SD 157-35, 36; E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 183; K. Parts. Kas võit või surm. II. Lk 114.

⁸⁶ A. Kuusental. Paju lahing. L 19; A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena. Lk 117.

⁸⁷ История латышских стрелков. С. 350.

⁸⁸ O. Pirn. Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost. L 59; J. Unt. Kuperjanovi partisanide lahingud Vabadussõjas. L 19.

mise põhjustena on nimetatud vastase suurt ülekaalu, tiibadelt ümberhaaramist ning partisanidel laskemoona lõppemist.⁸⁹

E. Grossschmidt raamatus on võitluse ägedusega jällegi üle pingutatud: *Kangelasliku vastupanu järel, mis padrunite puudusel muutub paiguti käsitsivõitluseks täägi ja püssipäraga, taanduvad 3. roodu mehed samm-sammult mõisast.*⁹⁰

Kohalike elanike mälestuste kohaselt suuremat lahingut ei olnud, taganeti väikese laskmise järel. Mõis jäeti maha kella 21 paiku, seega kolm tundi varem kui sõjaväelaste jutu järgi.⁹¹ Punaste ootamatu tagasituleku tõttu jäi mõisas maha kaks partisini, kes päästeti mõisatöötajate poolt. Kahtlemata oli mõisat Valga suunas raske kaitsta, eriti pimedas. Mõisa mahajätmises oli määrav toetuse puudumine ja meeste sattumine omade tule alla. Kuidas seletada mõisast lahkumise aja erinevust? Võimalik, et kell 21 jätsid partisanid maha mõisahooned. Väljas mõisa pargi ja puistee juures olevad ahelikud taandusid aga kell 24.

Seda, et suurt lahingut 30. jaanuari öösel mõisa pärast ei toimunud, kinnitavad ka suhteliselt väikesed lahingukaotused. 3. rood kaotas päeva jooksul kaks–kolm meest langenute, haavatute ja viis põrutatutena. Osa partisane sai haavata juba Tõllistes ja osa 2. roodu meeste tule läbi. Ülejäänud kuus haavatut ja põrutatut on 2. roodust, mis ei asunud mõisas. Mõnikord on Paju kaotuste hulka juurde arvatud mujal sõdinud 4. roodu mehed.

Nõukogude allikad annavad 30. jaanuari lahingust pildi, mis on lähedane Grossschmidt lennukale jutustusele. *Läti küttide ajaloo* järgi näitas Nõukogude Läti 7. kütipolgu III pataljon eesotsas komandöri E. Vitolsiga üles suurt kangelaslikkust. Pataljon täitis koos toetuseks saadud 3. rooduga lahingukäsu – *vallutas 30. jaanuari õhtul kell 23 täägi-rünnakuga Liellugazi mõisa. Seejuures kaotas pataljon üle poole oma koosseisust.*⁹² See kirjeldus toetub ilmselt arhiiviallikale, mis räägib ka järgmise päeva lahingust.⁹³ Arvatavasti püüti kõrgemale väejuhatusele Valga mahajätmist käsitlevas ettekandes esile tõsta oma vaprust mõisa tagasivallutamisel. Nõukogude Eestis koostatud koguteos kordab *Läti küttide ajalugu*.⁹⁴ Väga kahtlane on poole pataljoni isikkoosseisu kaotamine rünnakus. Kuna partisanid osutasid nõrka vastupanu, on see lahing nähtavasti järgmisel päeval toimunuga segamini aetud. Tõenäoliselt

⁸⁹ ERA. 2124-1-345. SD 157-35, 36; **E. Laaman**. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 184; **A. Kuusental**. Paju lahing. L 19; **J. Soodla**. Mälestusi Kuperjanovi partisanide tegevusest Valga operatsioonis, jaanuaris 1919. a. // Vaba Sõna. 1934. 4. veebruar; **O. Pirn**. Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost. L 59; **J. Unt**. Kuperjanovi partisanide lahingud Vabadussõjas. L 19.

⁹⁰ **E. Grossschmidt**. Pealuu märgi all. Lk 30.

⁹¹ ERA. 2124-1-345. J. Maa, E. Mõttuse, H. Viidingu seletused 1936.

⁹² История латышских стрелков. С. 350; Революционные латышские стрелки. С. 148.

⁹³ Viite järgi RGVA. 200-3-1150. L 106.

⁹⁴ Revolutsioon, kodusõda. II. Lk 260.

polnud läti küttide kaotused suuremad partisanide omadest – kokku kuni paarkümmend meest.

Miks rünnati Paju mõisat?

Polkovnik Kalm ei osanud mõisa kaitsepositsiooni olulisust Valga kaitstes hinnata ega teinud pealetungiplaani ümber, kuigi olukord oli märgatavalt muutunud. Ees pidid liikuma ikkagi Kuperjanovi partisanid. Soomusrongid ei saanud Sangaste ja Paju mõisa vahel purustatud sildade tõttu edasi liikuda ja pealetungijaid suurtükitulega toetada.

Kalmu operatiivkäsu nr 4 järgi koostas öösel või varahommikul operatiivpäevakäsu oma pataljonile J. Kuperjanov. Selle järgi pidid 2. ja 3. rood liikuma Valga suunas, 1. rood olema reservis ja ratsakomando andma igale roodule kolm ratsanikku. Punktis 5 on kirjas: *Et tähtis vaate punkt Gut Lude-Grosshof praegu vaenlase käes on, olen astunud [samme] et mulle luba antaks teda enne üleüldise tegevuse alguse oma kätte võtta.*⁹⁵

Kalm venitas pealetungi algusega, sest ta ootas teateid nii mainitud Valga-Võru raudteeliini kui ka Valga-Volmari raudteel Säde jõe silla purustamisest. Varahommikul hämaruses alustatud pealetung oleks kahtlemata palju edukam olnud. Kell 5.30 andis polkovnik Kalm oma I pataljoni ülemale käsu tegutsemiseks, kuid leitnant Hannula sai selle kätte alles umbes kell 8 hommikul.⁹⁶ Kell 7.20 küsis Kalm telegrammiga kindral Wetzertilt infot Valga-Volmari raudtee katkestamisest 6. polgu poolt. Staabiülem kapten Viktor Mutt teatas kell 8.20, et tal pole andmeid Säde silla lõhkumisest ning lisas: *Igatahes selle silla lõhkumine ei tohi teil Valga peale tungimist takistada [...] Kui aga sild lõhutud ei ole siis peate teie veel kiiremini ja energilisemalt Valga peale tungima ja Valk rutem ära võtma.*⁹⁷ Kell 8.45 saatis Kalm käsu nr 7 suurtükiväegrupi ülemale major Snellmannile, mille kohaselt tuli raskesuurtükid asetada Paju mõisa rajooni, et purustada Valga-Volmari liin Säde jõe silla kohal. Grupi ülem võis positsioonide julgestamiseks saata Kuperjanovi partisanid lõuna poole.⁹⁸ Tegelikult oli 1 km Valgast Volmari pool asuva Säde silla tabamine Paju juurest suurtükkidest kaardi järgi lastes võimatu.⁹⁹ Kell 9.10 saatis Kalm uue järelepärimise Wetzertile raudtee katkestamise kohta ja teatas, et vastasel juhul üritab seda ise.¹⁰⁰ Kell 10 teatas Mutt, et raudtee läbilõikamine on seni teadmata: *Kui teil võimalik seda teha, siis väerinna ülem käseb seda Teil teha nii ruttu kui võimalik [...] Niisama käseb väerinna ülem viibimata, energiliselt Valga operatsiooni täita, sest meie vii-*

⁹⁵ ERA. 2124-1-345.

⁹⁶ ERA. 560-1-48. L 284p; 595-1-13. L 10.

⁹⁷ ERA. 560-1-48. L 296; A. Kuusental. Paju lahing. L 35

⁹⁸ ERA. 560-1-48. L 280; 595-1-9. L 7.

⁹⁹ E. Õunapuu. Meie vägede operatiivne ja taktikaline juhtimine. L 82.

¹⁰⁰ A. Kuusental. Paju lahing. L 35.

*bimine annab kohkunud vaenlasele ainult aega, mida temale mitte anda ei tohi.*¹⁰¹ Pärast seda (kell 10.45) saatis polkovnik Kalm major A. Snellmanile ja ülemleitnant J. Kuperjanovile käsu nr 9 vallutada Paju mõis, et paigutada sinna suurtükipatarei: *Astuge omavahel ühendusse. Gut Grosshofi peab vallutama major Snellmannile saadetud käsu nr 7 täideviimiseks. Major Snellmann võib vältimatu vajaduse korral paluda abi ltn Hannulalt.* Tiivakaitseks oli Puulõikaja-Varna teele saadetud soomlaste kompanii. J. Kuperjanov sai käsu kätte kell 11.45.¹⁰²

Kuna Kuperjanov oli eelmisel õhtul võtnud enda pataljoni peale ülesande liikuda ees, ei lubanud tema uhkus ka olukorra muutudes sellest loobuda. Teda oli ärritanud ka partisanide öine taandumine mõisast. Kuperjanov lootis ülesande soomlaste suurtükiväe toetusel julge otserünnakuga täita. Hoiatust otserünnaku ohtlikusest partisanide pealik ei arvestanud,¹⁰³ hoolimata sellest, et luurel käinud lipnik Vannambi teatas, et vaenlasi on mõisas palju.¹⁰⁴ Kuperjanovi rünnakut on põhjendatud ka vastusena punaste ümberhaaramiskatsele. Hommikul tuli teateid, et punaste ahelikud liiguvad mõisast paremale tiivale Tõlliste metsa.¹⁰⁵ Pealetungi ettevalmistamiseks kulus aega, rünnakut suudeti alustada alles keskpäeval kell 12.40.

Kas pealetungi algusega oleks tulnud viivitada, et ära oodata paran-datava raudteesilla taga seisvad soomusrongid? Kapten Irv soovitas hom-mikul soomusrongil käinud Kuperjanovil seda teha. Kuperjanov täitis aga saadud lahingukäsu, mis vastas tema enda plaanidele. Teistsuguse käsu oleks võinud olukorda õigemini hinnates anda vaid polkovnik Kalm. Pole õige kritiseerida Kuperjanovit, nagu oleks ta operatsiooni en-neaegselt alustanud või väeosa mõtlematult hävitavasse lahingusse vii-nud. Edasitungi soovisid nii Lõunarinde juhatus, H. Kalm kui J. Kuperjanov. Paistab vaid, et nii Kuperjanov kui Kalm alahindasid vas-tase tugevust ja Paju kaitsepositsiooni võimalusi. Äsja rindele saabunud Kalm ei orienteerunud ilmselt olukorras. Tema arvestusel olid vastase peajõud Valgas. K. Parts on leidnud, et grupi juhatus (st Kalm) ei käsita-nud manöövrit, ei taibanud valida otsustava löögi suunda, ei kasutanud oma käsutuses olevaid jõude otstarbekohaselt ning alustas otsustavat löö-ki mõisale vara.¹⁰⁶ Kalmu operatsioonikäsku on kritiseerinud ka leitnant E. Hannula ja A. Kuusental.¹⁰⁷

¹⁰¹ ERA. 560-1-48. L 299.

¹⁰² ERA. 560-1-48. L 281; 595-1-9. L 8.

¹⁰³ 2124-1-345. J. Maa seletus 14.06.36; A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena. Lk 118.

¹⁰⁴ 2124-1-345. K. Varese seletus 14.06.36.

¹⁰⁵ ERA. 2124-1-345; A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena. Lk 119–120.

¹⁰⁶ K. Parts. Kas võit või surm. II. Lk 124–126.

¹⁰⁷ V. Helanen. Suomalaiset Viron vapaussodassa. S. 379–380; A. Kuusental. Paju lahing. L 36.

laskmisi Valgas oli alustatud juba ligi 10 päeva varem ja iga tund võis maksta inimelusid. Kokku tapeti Valgas ja selle lähedal 107 ja viidi pantvangidena kaasa 65 inimest.¹¹⁰

Paju lahingu ajaline käik

Paju lahingu olemasolevad kirjeldused on vastuolulised, lahingu episoodid pole ajaliselt täpselt eristatavad. Eriti puudutab see Kuperjanovi pataljoni tegevust lahingus. Pataljoni arhiivimaterjalide seas on väga vähe dokumente lahingu kohta. Lahingukäiku aitavad täpsustada Põhja Poegade rügemendi materjalid.

Lahingu algus ja lõpp on enam-vähem paigas. Partisanide 3. rood ja 1. roodu rühm alustasid rünnakut kell 12.40, ehkki mõnes kirjelduses on ajaks 12.10. Mingisugune liikumine toimus mälestuste järgi juba varem. Soomlaste 1. patarei alustas suurtükilt veidi pärast 10.45 ja 3. patarei kell 12.35. Mõis vallutati kell 16.30.¹¹¹

Suurim segadus on J. Kuperjanovi haavatasaamise ja 2. roodu purukslöömise aegadega. Mitmes kirjelduses sai Kuperjanov haavata pärast 2. roodu taandumist.¹¹² Tegelikult juhtus see aga lahingu algul – u kell 13.15. 2. rood alustas pealetungi mõisale 3. roodust hiljem, ilmselt kell 13, aga mõnedel allikail hoopis kell 14. Leitnant E. Saar võttis punaste mõisast väljaliikumisest (arvatavast taandumisest) tingitud meeleheitliku rünnaku mõisale ette u kell 15 või veidi enne seda. Kindlasti mitte kell 16 nagu on mõnes allikas ja käsitluses.¹¹³ Kell 15.30 oli ohvitserid kaotanud 2. rood juba taandunud ja punaste ahelik mõisast soomlaste suurtükkide suunas välja tunginud.¹¹⁴ Mõnest käsitlusest jääb mulje, et soomlased saabusid alles lahingu lõpus. Tegelikult jõudis Põhja Poegade 1. kompanii lahinguvälja juurde kell 13.30.¹¹⁵ Seega võitlesid eestlased ja soomlased ühiselt ligi 3 tundi.

¹¹⁰ Kui *punakaart* Valgas võimutses. // Lõuna-Eesti. 1938. 11. juuni. Lk 9; **K. Parts**. Kas võit või surm. II. Lk 165. Marko Mikhelsoni järgi lasid punased Valgas maha 63 inimest, enamuse jaanuari teisel poolel. **Marko Mikhelson**. Punane terror Eestis 1918–1919. Diplomitöö. Juhendaja prof Jüri Ant. Trt, 1993. Ilmselt pole Mikhelson arvestanud jaanuari lõpus hukatud.

¹¹¹ **H. Kalm**. Pohjan Poikain retki. S. 323; **E. Laaman**. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 187; **K. Parts**. Kas võit või surm. II. Lk 116, 121; **O. Pirn**. Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost. L 61, 63.

¹¹² **E. Grosschmidt**. Pealuu märgi all. Lk 32–33; **E. Laasi**. Paju lahing. Lk 22.

¹¹³ ERA. 560-1-3. L 35-35p; 2124-1-345. Lipnik Riivese koostatud lahingu kirjeldus. **E. Laaman**. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 187-188.

¹¹⁴ ERA. 495-10-19. L 60p; 560-1-48. L 307; **H. Kalm**. Pohjan Poikain retki. S. 323.

¹¹⁵ **H. Kalm**. Pohjan Poikain retki. S. 322; **A. Kuusental**. Paju lahing. L 20.

Kaotused

Eesti poolel langenute, haavatute ja teadmata kadunute ning nende isikuandmete väljaselgitamiseks said läbi uuritud kõik kättesaadavad allikad: Kuperjanovi partisani pataljoni, Põhja Poegade rügemendi ning 2. jalaväepolgu isikkoosseisu puudutavad päevakäsud, nimekirjad, teenistuskäigu raamatud ja raportid, kogutud mälestused;¹¹⁶ Tartu Ühistöö haavatute ja langenutega tegelenud osakondade aruanded, nimekirjad;¹¹⁷ Tartumaa ja ümbruskonna kirikukoguduste meetrikaraamatud ja surnute raamatud;¹¹⁸ haiglate haigeteraamatud;¹¹⁹ Vabadussõja Ajaloo Komitee materjalid;¹²⁰ Sõjaväe Tervishoiuvalitsuse materjalid ja Korraldusvalitsuse teatelehed sõjaväelaste haudade asupaikadest.¹²¹ Lisaks sai läbi vaadatud ajakirjanduses ilmunu¹²² ning sõjaajaloolised käsitlused ja mälestusteraamatud.¹²³

Tabel 2. Eesti poole kaotused Paju lahingus 31. jaanuaril 1919 (sulgudes toodud ohviteride arv).

Kaotuste liik	Kuperjanovi partisanid	Põhja Poegade I pataljon ja suurtükiväegrupp	Kokku
Lahingus langenud	15 (3)	19 (1)	34 (4)
Haavatud ja põrutatud	55 (3)	49 (5)	104 (8)
Sh haavadesse surnud	3 (1)	9	12 (1)
Teadmata kadunud	2 (2)	-	2 (2)
Kokku lahingukaotused	72 (7)	68 (6)	138 (13)

¹¹⁶ ERA. 560-1-1, 4, 5, 6, 7, 18, 19, 20, 26, 48, 58, 62, 63, 66, 67; 541-1-1, 23, 77, 108; 595-1-1. L 93p–100, 112p–113. Osa Kuperjanovi partisane teenis algselt 2. jalaväepolgus.

¹¹⁷ ERA. 4073-4-109, 110, 112, 120, 124, 237.

¹¹⁸ EAA. 1257-1-255, 265, 275, 277; 1258-1-89; 1266-1-574.

¹¹⁹ EAA. 2100-12-1014; 3453-1-26, 28, 29; 3462-1-7; 3503-1-116, 120; ERA. 660-1-833, 1143.

¹²⁰ ERA. 2124-1-345; 2124-2-463, 540.

¹²¹ ERA. 499-1-22; 497-2-1047.

¹²² *Postimees* 1919–1920, ajakirjad *Sõdur*, *Kaitse Kodu* ja *Vabadussõja Tähistel*.

¹²³ O. Pirn. Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost; V. Helanen. Suomalaiset Viron Vapaussodassa. S. 393; H. Kalm. Pohjan Poikain retki. S. 296–298.

Kõiki erinevaid allikaid võrreldes saab isikuliselt kindlaks teha järgnevad Eesti poole kaotused 31. jaanuari lahingus (vt tabel 2).

Üks partisan langes mõnedel allikail 30. jaanuari lahingus. Osa raskelt haavatuid suri sidumispunktis või evakueerimisel. Põhja Poegade haavatute hulgas on ka üks Vare juures haavata saanud I pataljoni 2. kompanii sõdur. Pärast 31. jaanuari lahingut evakueeriti haiglasse veel 5 haigestunud või külmetada saanud partisani.

Kõige täpsemad avaldatud andmed partisanide kaotustest on *Eesti Vabadussõja* esimeses köites ja Kuusentalil. Üldarvud on õiged ka Soodlal ja Öunapuul. Soomlaste kaotustest on Eestis avaldatust õigemad arvud Laamanil, Partsil ja Kuusentalil, ilmselt on nad tuginenud Kalmu või Helaneni raamatutele.¹²⁴ *Eesti Vabadussõjas* ja teisteski töödes on arvestatud soomlaste Paju all kantud kaotuste hulka ka Põhja Poegade II pataljoni kaotused. II pataljon kaotas aga ühe veebeli langenuna ja 14 meest haavatutena (sh ühe ohvitseri) pealetungil Valga-Võru raudtee suunas.

E. Laamani ja K. Partsi andmed põhinevad Kuperjanovi pataljoni allikail ning ei vasta just haavatute osas tegelikkusele (partisanidel 13 lahingus langenut ja 44 haavatut). O. Pirni partisanide ajalooülevaate tekstis on mittetäielikud andmed. Lisatud langenute, haavatute ja põrutada saanute nimekirjas on aga rohkem nimesid.¹²⁵ Mitmes avaldatud nimekirjas on segamini 30. ja 31. jaanuari lahingus langenud.¹²⁶

Nõukogude-aegsetest käsitlustest avaldati Eesti poole kaotused vaid J. Tipneri venekeelses raamatus.¹²⁷

Kuperjanovi pataljoni lahingus langenud olid peaaegu kõik 2. roodu võitlejad (langes kolm ohvitseri ja üheksa sõdurit). 1. roodu rühmast langes üks sõdur ja 3. roodust üks või kaks sõdurit. Seega osutuvad liialduseks lahingukirjeldused 3. roodu ohvriterohkest võitlusest.¹²⁸ Ka haavatuid ja põrutatuid oli arvuliselt kõige rohkem 2. roodus – üks ohvitser ja 23 sõdurit. 3. roodust sai haavata 21 sõdurit (neist kaks surid haavadesse) ja 1. roodu rühmast kaheksa sõdurit.

Partisanide 2. rood oli mõisast ja soomusrongilt tuleva ägeda tule all. Roodu ülem leitnant E. Saar võttis järelejäänud meestega ette tormijooksu ning jõudis mõisa hooneteni või viljapuu aia servani, kus teda tabas kuul.¹²⁹ Väidetavasti tapeti raskelt haavatud Eduard Saar punaväelaste poolt metsikult piinates. *Postimehe* matusekuulutuste järgi tabas sama

¹²⁴ Eesti Vabadussõda. I. Lk 431; A. Kuusental. Paju lahing. L 31; E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 190; K. Parts. Kas võit või surm. II. Lk 122; J. Soodla. Paju lahing 31. jaanuaril 1919.

¹²⁵ O. Pirn. Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost. L 64 ja lisad.

¹²⁶ Sõdur. 1928. 48/49. Lk 1338–1340; J. Poopuu, J. Andreller. Soomusrongide diviis vabadussõjas. II. Võitlused piiridel. Lisa. Tln, 1929. Lk 203–205.

¹²⁷ И. Типнер. В огне революции. Таллин, 1964. С. 157.

¹²⁸ E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 188; E. Grossschmidt. Pealuu märgi all. Lk 34–35.

¹²⁹ ERA. 560-1-58. VR kavaleride vägitegude kirjeldused. Leitnant Eduard Saarele anti Vabadusrist 1/3.

saatus lipnik Paul Vannambi.¹³⁰ Soomlastest üks sõdur, Pekka Väätanen, tapeti vangi langenuna või ta jäi teadmata kadunuks.¹³¹

Grosschmidt rõhutab, et *tegelikud kaotused Paju lahingus on aga kaugelt suuremad ametlikest, ulatudes partisanide suhtes umbkaudu 120 meheni, nii et eestlaste ja soomlaste ühiseid ohvreid tuleb arvata üle 200. Peale ametlike kaotuste langesid või said haavata paljud ümberkaudsete valdade vabatahtlikud, kes Kuperjanoviga teel Tartust kuni Pajuni ühinesid, kuid lahingute keerises pataljoni nimekirja võtmata jäid.*¹³² Sarnase väite on esitanud ka J. Soodla. Kontrollimisel selgus selle väite liialdatus. Sel päeval langenud või haavata saanud kohalikest meestest pole arhiivides rohkem andmeid peale teadaoleva ühe langenu Sangaste kihelkonnast.

On võimalik, et kuni kolm Paju all langenud meest maeti tundmatu-tena. 15. veebruari *Postimehes* on väike teade: *Ühistöö matmise osakond teatab, et Valga ümbruse lahingutes langenud sõdurite hulgas kolm tundmata sõjamehe surnukeha on, kelle juures mingisuguseid isikutunnistusi leitud pole.*¹³³ Tundmatuks jäänud sõdurid maeti Tartu Pauluse kalmistule 21. veebruaril.¹³⁴ Küsimus on selles, kas need kolm langesid ikka 31. jaanuaril Paju lahingus või mujal. Pole ka selge, kas nad olid Kuperjanovi partisanid ehkki kaks partisini jäid 31. jaanuaril teadmata kadunuks.

Punaväe kaotusi on varasemates käsitlustes kahtlemata üle hinnatud. Mitmes allikas on langenute arvuks antud paarsada ja haavatuteks 300–500 meest.¹³⁵ Ainult Kuusental väidab soomlase August Volrati mälestustele tuginedes, et punastel langes umbes 150 meest ja samapalju oli haavatuid.¹³⁶

Põhiosa punaväelaste kaotustest langeb Läti küttidele, kes olid Paju mõisa peamised kaitsjad. Arhiiviallikal põhinevast jutustusest selgub, et 30. jaanuari hilisõhtul vallutas 7. läti polgu III pataljon polgu 3. roodu toetusel täagirünnakuga Paju mõisa, kaotades enam kui poole oma koosseisust. 31. jaanuari lahingu kohta on märgitud vaid, et haavata said kaks roodukomandöri ning rivvi jäi vähe rühma- ja jaokomandöre. Kuna Eesti allikate põhjal 30. jaanuaril ägedat võitlust täagirünnakuga mõisa pärast ei toimunud, võib arvata, et suured kaotused käivad tegelikult teise, 31. jaanuari lahingu kohta. Järelikult kaotas 7. läti kütipolgu tugevdatud

¹³⁰ E. Grosschmidt. Pealuu märgi all. Lk 33; E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 188; K. Parts. Kas võit või surm. II. Lk 118; Postimees. 1919. 7. ja 10. veebruar. Lk 4.

¹³¹ V. Helanen. Suomalaiset Viron Vapaussodassa. S. 393; H. Kalm. Pohjan Poikain retki. S. 297.

¹³² E. Grosschmidt. Pealuu märgi all. Lk 36.

¹³³ Postimees. 1919. 15. veebruar. Lk 3.

¹³⁴ ERA. 4073-4-237.

¹³⁵ J. Maide. Ülevaade Eesti Vabadussõjast 1918–1920. Tln, 1933. Lk 243; K. Parts. Kas võit või surm. II. Lk 122.

¹³⁶ ERA. 560-1-48. L 289p; A. Kuusental. Paju lahing. L 28.

III pataljon selles lahingus üle poole oma koosseisust ehk umbes 120–150 meest (kuni 50 langenut). Kaotusi kandsid ka mõisas viibinud teiste läti väeosade allüksused. Paju mõisa juures olnud vene punaväeosad taganesid enne lahingu lõppu. Seega olid nende kaotused palju väiksemad. Mõisast surnukehade seast leiti ka mõni hiinlane.¹³⁷

Hinnanguliselt olid punaväeosade kaotused Paju mõisa juures 60–80 langenut ning 150 haavatut. Kaotusi suurendas vangilangenute tapmine.

Kamatsilt pärit J. Karu on 1936. aastal kirja pandud meenutuses öelnud, et *punaste surnukehi jäi maha ja matsin mina 26, neist 4 mitte Paju all langenut*.¹³⁸ Pole siiski kindel, et mõisasse jäi maha vaid 22 punaväelase laipa. Teiseks olid need tõenäoliselt vaid lahingu lõppfaasis langenud. Varem langenud küttide surnukehad evakueeriti ilmselt koos haavatutega Valka. Elanike jutu järgi veeti kogu lahingupäev haavatuid regedel Valka.¹³⁹ *Postimehes* ilmus 7. veebruaril huvitav jutustus, milles vaatamata liialdustele võib leiduda ka osalt tõde: *Enamlaste halastajaõed rääkisid, et Paju mõisa juures hulk langenutena, haavatutena kaotanud. Haavatuid nii palju, et ei jõutud isegi esmaabi anda. Sidumata viidud haavatud rongidesse ning saadeti Riia poole. Halastajaõdede jutu järele on 3 rongi haavatud Riia poole saadetud*.¹⁴⁰ See tähendab, et võidi evakueerida umbes 300 haavatut. Valka toodi ilmselt peale Paju haavatuid ka teistest võitluskohtadest, nagu Püsni ja Varna juurest.

Kaitsel asunud punaväelaste kaotused ei olnud väikesed, sest lahingu algfaasis olid nad Eesti poole efektiivse suurtükiväetule all. Kokku kulutas soomlaste 1. patarei 145 granaati ning 3. patarei 80 šrapnelli ja viis granaati. Suurt kahju tekitas raskepatarei (3. patarei) tuli. Ühe mürsu lõhkemise kohale jäi 19 vaenlase surnukeha.¹⁴¹ Punased sooritasid lahingu lõpuosas ka mitu vasturünnakut, mis kõik aga kuulipilduja- ja püssitulega tagasi löödi. Ohvriterohke võis olla ka viimane käsitsivõitlus mõisa pärast. Mõisast Valga poole mööda Pedeli orgu põgenevatele punaväelastele tulistati järele nende poolt maha jäetud kuulipildujatest, mistõttu said paljud haavata ja surma.¹⁴²

E. Laasi usaldas liiga kergelt Nõukogude allikaid ja püüdis kriitiliselt hinnata vaid Eesti allikaid.¹⁴³ Tema arvamusel, et vaenlase kaotused osutasid omade kaotustest oluliselt väiksemateks, pole tõsisemal uurimisel mingit alust.

¹³⁷ История латышских стрелков. С. 351; E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 189; A. Kuusental. Paju lahing. L 29; K. Parts. Kas võit või surm. II. Lk 122.

¹³⁸ ERA. 2124-1-345. J. Karu seletus 13.06.1936.

¹³⁹ E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 189.

¹⁴⁰ Postimees. 1919. 7. veebruar. Lk 1–2.

¹⁴¹ A. Kuusental. Paju lahing. L 28; H. Kalm. Pohjan Poikain retki. S. 323.

¹⁴² ERA. 2124-1-345. Kapral Eduard Vaino vägiteo kirjeldus; A. Kuusental. Paju lahing. L 29; K. Parts. Kas võit või surm. II. Lk 122; O. Pirn. Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost. L 63–64.

¹⁴³ E. Laasi. Paju lahing. Lk 23.

Pole selge mõisa vallutamisel vangilangenud punaväelaste arv. Laamani väitel võeti mõisas hulk vange – lätlasti ja venelasi.¹⁴⁴ Mitmes allikas mainitakse vangide ülekuulamist. Pärast verist lahingut hukati nad kindlasti kaotustest raevunud võitjate poolt. Partisan Einsildi jutu kohaselt lõikasid soomlased neil pussidega kõrid maha.¹⁴⁵

Tsiviilelanike tapmine. Paju lahingu varjatuks tahuks on jäänud mõisatöötajate tapmine soomlaste poolt pärast mõisa vallutamist. Mitmes uurimuses ja mälestustes Paju lahingu kohta on kirjas, et pärast mõisa hõivamist leiti mõisakeldritest mõned end ära peitnud punased (punalätlased). A. Kuusentali järgi leiti mõisa keldrist kümmekond lätlast ja paar hiinlast, kellele *anti leiva kaardid teise ilma*.¹⁴⁶ Kuusental tugineb Põhja Poegade rügemendi kuulipilduri August Volrati mälestustele: *Mõisa keldrist leiti umbes kümme punast, kes ei jõudnud taganeda koos teistega. Need said pikema sissejuhatusega leivakaardid teise ilma*.¹⁴⁷

Kes olid mõisa keldris? Tõe jälile jõudis oma uurimistöös kapten J. Saidlo, kui ta küsitles 1936. a suvel kohalikke elanikke. Mõisas elanud H. Viidingu seletuse järgi tulid pärast lahingut härrastemaja keldrisse soomlased, nõudsid algul hobuseid haavatute veoks ja seejärel vaatasid kõikide meeste passe. Viiding käis ühe soomlasega toast passi toomas ning jäi keldri luugi juures suitsu tegema. *Sellel ajal lasksid soomlased teised keldris olnud mehed maha*.¹⁴⁸ Viidingu arvates võis meeste mahlaskmise põhjustada neil kaasas olnud raha, mida soomlased olid hiljem jaganud. Tapetute seas polevat olnud kommuniste ning seda ei selgitanud ka soomlased. J. Karu seletuse järgi lasti Paju mõisas maha kaheksa mõisa töolist või teenijat.¹⁴⁹

Mõisas mahalastuteks olid H. Viidingu andmetel¹⁵⁰ kubjas Jaan Valtin, tallmeister Lindeberg, mõisa mees Jaan Maa, puusep Martin Mumm, saksa vangist tulnud Voldemar Mumm, aednik Peeter Pakis, kutsar Jaan Subra, Losberg.

Jakob Maa seletuse järgi rääkisid pärast lahingut Laane tallu tulnud soomlased, et nad olid mõisas pussitanud ning näitasid üksteisele muuhulgas taskukelli. J. Maale paistis üks taskukell sarnane tema vanema venna kellaga. Hiljem selguski, et ta vend oli mõisas tapetud. J. Maa pidas juhtunut sõjaolukorras mõistetavaks ja ei tahtnud kedagi süüdistada.¹⁵¹

¹⁴⁴ E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 189.

¹⁴⁵ ERA. 2124-1-345. Udo Einsildi mälestused. Einsildi järgi oli vange 300, mis on suur liialdus.

¹⁴⁶ A. Kuusental. Paju lahing. Lk 29; E. Laaman. Soomusrongide diviis Vabadussõjas. I. Lk 189; O. Pirn. Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost. Lk 63.

¹⁴⁷ August Volrat. Mälestused. ERA. 595-1-18. L 10.

¹⁴⁸ ERA. 2124-1-345. H. Viidingu seletus 13.06.1936.

¹⁴⁹ ERA. 2124-1-345. J. Karu seletus 13.06.1936.

¹⁵⁰ ERA. 2124-1-345. H. Viidingu seletus 13.06.1936.

¹⁵¹ ERA. 2124-1-345. J. Maa seletus 14.06.1936.

Kas oli mõisatöötajate tapmine tingitud peamiselt mõnede soomlaste saagiahnusest või kättemaksuhimust suurte lahingukaotuste pärast jääb mõneti ebaselgeks. Soome vabatahtlikud olid tulnud sõdima erinevate motiividega, osa mehi kahtlemata saagi pärast.

Hädas appi tulnud põhjanaabrite pahategusid püüti Eesti Vabariigis pärast Vabadussõda ametlikult maha vaikida. Soome vabatahtlike korrarikkumistest on andmeid Karl Partsi ja Lauri Kettuneni mälestustes ja mõnes artiklis.¹⁵²

Kokkuvõte

Arhiivmaterjalide uurimine võimaldas parandada mitmed vead senistes lahingukäsitlustes. Samas ei saa kõigist lahinguepisoodidest selget pilti ning mõni asjaolu jääb ilmselt tulevikuski ebaselgeks. See on paratamatu, sest Eesti poolel lahingut juhtinud Julius Kuperjanov, Nikolai Piip, Eduard Saar jt endast mälestusi ei jätnud. On ka arusaadav, et enne Teist maailmasõda ei saanud Eesti ametlikes sõjaajaloolistes väljaannetes avaldada kõiki lahingu juhtimise üksikasju. Julius Kuperjanov tehti küll sõjakangelaseks, kuid teda süüdistati ka kiirustamisega suurte lahingukaotuste põhjustamises. Tegelikult oli võimalik lahingu käiku oluliselt muuta vaid grupi ülemal polkovnik Hans Kalmul.

Allikate puudulikkus ei võimaldanud ka täpselt välja selgitada Kuperjanovi pataljoni koosseisu lahingus ega kõigi lahingus haavata saanute isikuandmeid. Vajalik on edasine põhjalik erinevate allikate uurimine. Punaväe koosseisu ja lahingukaotuste täpsustamiseks on vajalik otsida täiendavaid arhiivmaterjale Lätis ja Venemaal.

Tuleb järeldada, et pärast Vabadussõda valdavalt sõjas osalenute poolt kirjutatud sõjaajaloolised tööd pole erinevatel põhjustel mitmes osas usaldatavad. Vajalik on uus ja põhjalik kaasaegsel tasemel uurimine. Kiirustades, väheste ja valitud allikate baasil populaarteaduslike artiklite kirjutamine võib tegelikkust veelgi rohkem moonutada.

Mälestusi Paju lahingust

Artiklis pole käsitletud pikemalt Paju lahingu käiku. Järgnevad varem publitseerimata mälestustekatkendid näitavad lahingu mõningaid dramaatilisi hetki.

¹⁵² **K. Partsi.** Kas võit või surm. III. Lk 96–97, 101–105; Vaba Sõna. 1934. 4, 7, 9. veebruar; **Lauri Kettunen.** Laadogast Balatonini. Mälestusi 1918–1924. Trt, 1999. Lk 36–41, 48–49; **Magnus Ilmjärv.** Soome vabatahtlikud Eesti Vabadussõjas ehk ühe legendi lõpp. // Vikerkaar. 1993. 4. Lk 60–64.

Dokument 1. T. Mihkelsoni seletus Viira (Vare) talus 14. juunil 1936 kapten J. Saidlo üleskirjutuse järgi (ERA. 2124-1-345, T. Mihkelson oli 1936. a poisieas).

Hommiku [31.01.] läks üks vähem osa Kuperjanovi-mehi Tsepli kaudu Paju mõisa poole arvatavasti selleks, et Allee teeristile jõuda. Kaugele aga nad ei jõudnud vast meetrit 300-400 kivilöövist [Tsepli] Paju poole, kui tule alla sattusid ja tagasi tulid oja orgu, kuhu nad sealt jäid, seda ei näinud. See oli nii hommiku juba täitsa valge ajal. Suure tee suunas ja oja orust otse Paju peale mina sel ajal mehi liikumas ei näinud. Vähe aega hiljem nägin, kui mehed olid sõnniku hunnikute vahel ja hakkasid juba tagasi roomama oja oru poole. Raske kuulipilduja oli neil [Kuperjanovil] maanteelt tallu viiva tee silla peal, kust ta mõisat tulistas ja kuhu see raskekuulipilduja jäi kuni lahingu lõpuni. Ahelikud sõnniku hunnikute juures ja suure tee ääres jäid kuulipilduja tee suunast paremale. Siis oli vähe vahet, kui ilmusid suurt teed mööda soomlased kolonnis neljakaupa kahes osas, esimene osa suurem, teine vähem, kokku üle saja mehe. Nii kui nad talu kohal suure metsa vahelt teed mööda välja jõudsid, said nad tuld nii kuulipildujatest kui püssidest. Mehed hüppasid välkkiirelt mõlemale poole maantee kraavi ja sealt kui tuli meeste kadudes vähemaks jäi liikusid ühekaupa oja orgu, kus asuti kohe ahelikku ja liiguti otse mõisa peale. Suurem osa liikus maanteest vasakul pool, väga väike osa maanteel ja paremal mõni üksik mees. Edaspidist lahingu käiku enam ei näinud, kui soomlased olid kaldast üles jõudnud, toodi ka talu varsti haavatud Kuperjanov hobusega, mis oli olnud kuulipilduja jaoks all oja orus.

Dokument 2. J. Maa seletus 14.06.1936 kapten J. Saidlo üleskirjutuse järgi (EAA. 2124-1-345).

Lahingu ajaks jäi [Laane] tallu ainult üks paljasjalgne Kuperjanovi sõdur. Umbes lõuna paiku või vähe hiljem jooksid paar meest nendest sõduritest, kes ööd talus olid Paju poolt tulles, talust läbi ähmi täis [ja] ütlesid, et peitke padrunid ja mis on ära, paljasjalgne leidis omale midagi jalge ümber ja ütles, et ainult riismed on meie meestest järele jäänud ning lahkus talust ühes teistega. Nad võisid jõuda mitte kaugemale Kiisa taludest, sest vähe aja pärast tulid nad tallu tagasi [ja] rääkisid, et soomlasi tuleb ja läksid padruneid kaasa võttes, mis tallu olid jäänud uuesti mõisa poole. Umbes samal ajal oli suurtee peal näha soomlaste kolonni neljas järgus, mis tuli Sooru poolt Paju poole, ja enne Viira talu, kus mets ulatub mõlemale poole teed, oli näha, et osa neist läks paremale poole teest ja osa vasakule.

Dokument 3. K. Varese seletus Kauniste talus 13. juunil 1936 kapten J. Saidlo üleskirjutuse järgi (ERA. 2124-1-345).

31. jaanuari hommiku kella 8-9 paiku käis Kuperjanov siin [Kauniste talus] ühes soome ohvitseriga, nähtavasti saigi Saar siis käsu lahinguks. Saar liikus taludest välja oma rooduga nii kell 11-12 ajal. Vähe aja pärast algas lahing mõisa all. Saare rood liikus taludest otse lõunasse läbi metsatuka ja Pedeli jõe oru mõisapoolset kaldaalust mööda nii nimetatud mõisa vaarika koplite alla, kuhu ulatub võsariba. Rood jõudis välja mõisa aia nurgani vasaku tiivaga, parem tiib liikus talu ja mõisa joonel. Leitnant Saar oli surma saanud mõisa viljapuu aia nurga lähedal ja Vannamb oja oru kaldal, tema liikuski roodu paremal tiival. Rood taandus pärast juhtide langemist taludest põhja poole Kiisapalu metsa nurgani, tuli sealt varsti tagasi ja läks uuesti mõisa peale. Hurraa hüüdmise ajaks nad võisid

vaevalt jõuda mõisani. Vaheajal olid soomlased ka väljale jõudnud. Kui Saare rood mõisa alt taandus siis punased jälgisid neid vaid Leedelaane nurgani. Saare roodu mehed tulid õhtu meie tallu tagasi aga neid oli tublisti vähem. Tagasi jõudsid õhtu pimedas, juhti ohvitseri ei näinud neil olevat, üks kolme paela mees näis nende ülemaks olevat. Soomlaste väikesed suurtükid vist kaks toru seati 31. jaanuari hommiku üles meie talu põllule oja kaldale võsastiku varju. Kui 2. rood mõisa alt taandus siis viisid ka soomlased oma suurtükid kuhugi tahapoole. Olevat Kiisa juure läinud.

Dokument 4. Kuperjanovi partisani pataljoni 3. roodu sõduri Albert Urgardi mälestused, 1928 (EAA. 560-1-66. L 10).

Seljataga nägin nüüd kaht ahelikku joostes meile liginemas. Jõudes meie ahelikuni, avasid ka soomlased mõisa pihta tule, jätkates edasiliikumist. Tõusime ka meie ja algasime uuesti vana teed. Soomlastest kui sõjameestest iseloomustav pilt: Üks sõduritest on asetanud teise õlale automaat püssi. Püssi õlal hoidja langeb - kohe asendab teda teine. Langeb tulistaja - püssihoidja kahmab maast automaat püssi, lööb surnud kaasvõitleja rishti püssi alla ja jätkab tulistamist. [...] Vaenlase kuulid harvenevad. Kas põgenevad? Kiirendame käiku [...]. Sööstame mõisa õue, siin on näha laialt vere loikusid, jookseme edasi - all soo peal on näha Valga poole ladvaid hallisid. Avame nende peale tule, kuid taga ajama neid ei lähe.

Kogume mõisast Valga pool olevasse vana kõrtsi ruumidesse kokku. Tehakse ülelugemine. 3. roodu meeskonnast on kohal 16, peale nende ohvitserid.

Eesti kindralkond 1918–1940. Esmase analüüsi katse I

Ago Pajur

[...] kui sa oled ohvitser ja su eesnimi on Aleksander või Johannes, siis sa lausad tõmbad kindrali- ja admiralihõlgu endale ligi.¹

Eesti kindralkonnast on viimasel kümnendil kirjutatud rohkesti. Niimetagem kõigepealt Mati Õuna koostatud soliidses kujunduses albumit² ning Harri Jõgi poolt kokku pandud teatmikku.³ Neile lisandub terve hulk artikleid erinevate kindralite kohta, erinevates väljaannetes ja erinevatelt autoritelt (Evald Laasi, Rein Helme, Jaak Pihlak jt). Enamjaolt on tegemist ühe või teise kindrali eluloo tutvustusega, mis tugineb Fred Limbergi raamatule⁴ ning 1930. aastatel ilmunud teatmeteostele, biograafilistele leksikonidele ja ajakirjandusväljaannetele. Seega on kogunenud Eesti kindralite kohta märkimisväärne hulk eluloolisi andmeid, mis ärgitavad tegema nende baasil mingit vahekokkuvõtet. Seda enam, et seni on sõandanud üldistusi pakkuda vaid Harri Jõgi. Mati Õun jäi oma albumi kokkuvõttes ootama tõsiste kindralite-uurijate tõelisi uurimusi samadel teemadel. Küllap valmivad kunagi ka taolised uurimused, kuid seni tuleb läbi ajada praeguseks olemasolevate andmetega ning nende põhjal kujunevate järeldustega. See tõdemus on käesoleva artikli kirjutamise üheks ajendiks.

Teiseks tõukeks on asjaolu, et lisaks kindralite elulugudele on viimastel aastatel ilmunud mitmeid käsitlusi Eesti ohvitserkonna kohta. Mati Kröönström kaitses magistr töö Eesti ohvitseridest Vene armees,⁵ Vello Salo uuris Eesti Vabariigi ohvitserkonna saatust läbi okupatsioonide.⁶ Kõnelemata paljudest vähematest artiklitest. Sama suuna jätkudes on loota, et kunagi jõutakse Eesti ohvitserkonna põhjaliku analüüsini.

¹ **Mati Õun.** Eesti Vabariigi kindralid ja admiralid. Tln, 1997.

² Sama.

³ Eesti Vabariigi ja teised eesti soost kindralid. Koostanud Harri Jõgi. Tln, 1996; Eesti soost kindralid. Teatmik. Koostanud Harri Jõgi. Tln: Siseakadeemia kirjastus, 1999.

⁴ **Fred Limberg.** Isamaa eest. Cardiff, 1980.

⁵ **Mati Kröönström.** Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917. Magistr töö. Juhendaja dots Tõnu Tannberg. Trt, 1999; Vt ka: **Rein Helme** retsensiooni M. Kröönströmi magistr tööle käesolevas numbris lk 127–130.

⁶ E. V. kaadriohvitseride saatust 1938–1994. Koostanud Vello Salo. Brampton, 1994.

Seega võiks kindralite elulugude kokkuvõte olla esimeseks (väga ettevaatlikuks ja tagasihoidlikuks) proovikiviks, mis näitab, millised probleemid võivad tulevikus esile kerkida ning millised aspektid vajavad põhjalikumat selgitamist.

Arvust

Kõigepealt täpsustagem vaatluse alla tulevate kindralite arvu. Käesolevas artiklis on Eesti Vabariigi (1918–40) kindralkonna hulka arvatud 38 meest. Valikukriteeriumiks on tegevteenistus Eesti kaitsejõududes esimesel iseseisvusperioodil.

Kõrvale on jäänud:

- Eestis ohvitseride nimekirja mittearvatud Vene kindralid (nt Aleksei Baiov, Pjotr Marisev jt);
- Eestis reservi arvatud kindralid (Heinrich Rautsman, Ernst Blumbach, Otto Krusenstiern, Wilhelm Luther, Roman Selja);
- Eesti kaitseväes kolonelidena teeninud kindralid (Erich Rosenberg, Artur Salf);
- väljaspool Eestit elanud kindralid (Johan Lepik);
- Teise maailmasõja ajal võõrvõimude poolt kindraliks ülendatud eesti ohvitserid (Jaan Lukas, Johannes Soodla).⁷

Aukraadide lõikes oli nende hulgas üks kindral (Johan Laidoner), kaks kindralleitnanti (Paul Lill ja Nikolai Reek), 33 kindralmajorit ja kaks kontradmirali (Johan Pitka ja Hermann Salza).

Väeliikide kaupa jagatuna kuulusid sinna üks inseneriväe kindral (Voldemar Riiberg), üks ratsaväe kindral (Gustav Jonson), kaks mereväelast (mainitud admiralid), kolm suurtükiväe kindralit (Herbert Brede, Hugo Kauler ja Johannes Orasmaa) ja 21 üldvägede kindralit. Viimaste hulgas tuleb eraldi nimetada Richard Tombergi, kes sai algettevalmistuse jalaväe alal, kuid lõpetas hiljem lennukooli, omandas lenduri kutse ja teenis Õhukaitse ülemana, mistõttu võiks teda vaadelda lennukiväe kindralina. Neile lisandusid veel mõnede kitsamate erialade juhid. Nii teenisid Eesti kaitseväes kaks kindralit-juristi (Nikolai Helk, Gustav Kunnos), kaks kindralit-intendantit (Rudolf Reiman, Tõnis Rotberg) ning kuus meditsiiniteenistuse kindralit (Martin Jervan, Hans Leesment, Artur Lossmann, Aleksander Paldrok, Ludvig Puusepp ja Werner Manteuffel).

⁷ Kahtlusi võib tekitada Jaan Maide arvamine kindralite hulka, kuna tema sai kindralmajori auastme Otto Tiefi valitsuselt septembris 1944. Siiski tuleb rõhutada, et Maidele ei omistanud auastet okupatsioonivõimud, vaid põhiseadusjärgne Eesti Vabariigi valitsus ning, et 1940. a algul 4. Diviisi ülemaks määratud Maidele toonuks vastne teenistuskohht kõigi eelduste kohaselt hiljemalt 24. veebruaril 1941 kindralmajori aukraadi.

Tabel 1. Eesti Vabariigi kindralid 1918–1940.⁸

Herbert Brede	Aleksander Pulk
Otto Heinze	Ludvig Puusepp (Ludvik Pussep)
Nikolai Helk (Tšistjakov)	Ernst Pödder
Aleksander Jaakson	Nikolai Reek
Martin Jervan	Rudolf Johannes Reiman
Gustav Jonson	(Reimann)
August Kasekamp	Voldemar Viktor Riiberg (Rieberg)
Hugo Eduard Kauler	Tõnis Rotberg
Jaan Kruus	Hermann Alexander Eduard
Gustav Kunnos	von Salza
Ants (Hans) Kurvits	Aleksander Heinrich Silberg
Johan Laidoner	Jaan Soots
Andres Larka	Otto Sternbeck
Dimitri (Dmitri) Lebedev	Werner Maximilian Friedrich
Hans Leesment	Zoege von Manteuffel
Paul Adolf Lill	Richard Tomberg
Artur (Arthur) Lossmann	August Traksmäa (Traksmann)
Jaan Maide	Aleksander Tõnisson
Johannes Orasmaa (Roska)	Juhan Tõrvand
Aleksander Paldrok (Paldrock)	Johan Unt
Johan Pitka	

Rahvuslikust, sotsiaalsest ja geograafilisest päritolust

Esimesed raskused tekivad küsimuse juures, milline oli kindralite **rahvuslik koosseis**. Teenis ju Eesti kaitseväes eestlaste kõrval terve rida silmapaistvaid baltisakslasi ja venelasi ning samad rahvused olid esindatud ka kindralite hulgas. Baltisaksa rahvusgruppi kuulusid kindlasti Werner Manteuffel, Hermann Salza ja Otto Heinze.⁹ Sama kindlalt olid rah-

⁸ Nimekirjas on esikohal eestindatud nimevariant ja selle järel sulgudes varasem (võõrapärane) nimi. Edaspidi kasutatakse eestindatud nimevarianti. Samuti on loobunud aadlitiitli tunnusest *von* ning mitme eesnime puhul kasutatakse ainult esimest.

⁹ Miskipärast ei ole Heinzet erinevalt Manteuffelist ja Salzast enamasti sakslaste hulka loetud.

vuselt venelased Nikolai Helk ja Dimitri Lebedev.¹⁰ Raskusi tekitab kahe mehe rahvusliku päritolu määratlemine. Neist Nikolai Reek oli küll isa poolt venelane (Bazõkov), kuid kasvas eestlastest kasuvanemate perekonnas ning peale geneetiliste juurte ei saanud nähtavasti isalt midagi kaasa. Seega võiks teda vist pigem eestlaseks lugeda. Teine mõnevõrra segase rahvusliku päritoluga mees oli Voldemar Riiberg, kes 1939. a sügisel lahkus koos baltisakslastega Eestist ning teenis hiljem kindralina Saksa *Wehrmachtis*. Teda tuleks ilmselt, erinevalt Reegist, lugeda mitte-eestlaseks, st baltisakslaseks.

Järelikult kuulus generaliteedi hulka 4 sakslast, 2 venelast ja 32 eestlast. Arvestades Eesti elanikkonna rahvuslikku koostist, tuleb tunnistada, et eestlased olid veidike ala-, sakslased aga üleesindatud. Kui eestlaste osakaal Eestis nii 1881. kui 1897. a rahvaloenduste andmeil oli 89%, siis kindralkonnas moodustasid nad 84,2%. Sakslasi elas Eestis 1881. aastal 5,4% ja 1897. aastal 3,7%, kindralite hulgas ulatus nende osa aga 10,5%-ni. Venelasi oli kindralite hulgas 5,2%, st ligilähedaselt samapalju kui Eesti rahvastikuski (1881. aastal 3,6% ja 1897. aastal 4,8%). Selline proportsioon tundub ka loomulikuna, kuna sakslastel oli eestlastega võrreldes 19. sajandi lõpus veel oluliselt lihtsam karjääri teha. Aga loomulikult on nii väikeste arvude puhul keskmistega opereerimine enam kui kahtlane ettevõtmine ning esitatud näitajaid ei tohi mingil juhul laiemalt üldistada.

Sotsiaalse päritolu määratlemisel on raskused veelgi suuremad. Päris selge on asi ainult aadlike ja vaimulike osas – mõlema esindajaid oli tulevaste Eesti kindralite seas kaks. Nii aadlikud (Hermann Salza ja Werner Manteuffel) kui vaimulikud (Nikolai Helk ja Dimitri Lebedev) olid ühtlasi võõrrahvuste esindajad; eestlastest kindralite vanematel nendes seisustesse asja ei olnud.

Kõik ülejäänud 34 meest on aga võimalik jagada ainult kahte väga suurde ja ebamäärasesse kategooriasse – talupojad ja linlased. Seejuures on linlaste seas nähtavasti nii vabrikutöölisi kui ametnikke ja võimalik, et teistegi seisuste (nt kaupmeeste) esindajaid; talupojad aga jagunevad veelgi erinevateks gruppideks alates mõisatöölisest, talusulastest ja maa-käsitöölisest kuni kõrtsmike, möldrite, maakaupmeeste ja suurtalude peremeesteni. Olemasolevate andmete puudulikkus ei võimalda kahjuks kõigi kindralite päritolu täpsustada, üksnes ühte osa kindralkonnast hõlmaval statistikal aga puudub mõte. Seetõttu piirdugem nimetatud 34 mehe jagamisega kuueks linlaseks¹¹ ja 28 talupojaks.

¹⁰ Lebedevi puhul on korduvalt väidetud, nagu olnuks tegemist eestlasega (Pärnumaa õigeusu vaimuliku Luige pojaga), kuid see ei pea paika.

¹¹ Harri Jõgi loetleb linlastena ainult viit kindralit (M. Jervan, A. Pulk, V. Riiberg, H. Salza, A. Silberg), unustades Kiievis sündinud ja kasvanud L. Puusepa.

Tabel 2. Eesti Vabariigi kindralite sotsiaalne päritolu võrreldes Vene 24. jalaväediviisi ohvitserkonnaga ja kõigi tsaaariarmee teeninud eestlastest ohvitseridega (%).¹²

Seisus	24. JD ¹³	Eestlastest ohvitserid	EV kindralid
Aadlikud	30,6	0,5	5,3
Linlased ¹⁴	40,7	38,7	15,8
Sõjaväelased	12,1	0,5	–
Talupojad	13,5	58,9	73,6
Vaimulikud	3,1	1,4	5,3

Iseenesest on säärane tulemus täiesti reaalne, arvestades asjaolu, et 19. sajandi lõpus oli eesti rahvas suuremalt jaolt ikkagi veel talupojarahvas. Seega pole midagi kummalist selleski, et suurem osa tulevatest kindralitest sündis ja kasvas talutares.

Võrreldes Vene diviisiga on talupoegade osakaal Eesti kindralkonnas rohkem kui viiekordistunud ning aadli osakaal pea samavõrra langenud. Vähenenud on ka linlaste suhtarv ning hoopis puudusid kindralite seas sõjaväelaste suguvõsade esindajad. Vaimulike osakaal näib olevat veidi tõusnud, ent see tuleneb nähtavasti vaatlusaluste väga väikesest arvust.

Võrreldes eesti soost ohvitseridega on kindralite hulgas aadlike ja vaimulike osakaal oluliselt suurem, ent kuivõrd mõlemal juhul on tegemist kahe mehega, siis tuleneb seegi ilming vaatlusaluste vähesusest ega vääri tähelepanu. Hoopis huvitavam on tõsiasi, et võrreldes eestlastest kaadriohvitseridega oli kindralite seas linlasi suhteliselt tagasihoidlikult ning talupoegi seevastu märksa enam. Nähtavasti tuleb nõustuda M. Kröönströmi arvamusega, et talupoja seisusest ja suhteliselt tagasihoidlikuma üldharidusliku ettevalmistusega kaadriohvitserid olid teenistuses edasipüüdlikumad.

Geograafilist päritolu vaadeldes näeme, et sünnikubermangude lõikes oli kindralite hulgas 14 eesti- ja 21 liivimaalast, lisaks kaks meest Peterburi kubermangust ja üks Kiievist. Seega andis Põhja-Eesti 37%, Lõuna-Eesti 55% ja Venemaa muud kubermangud 8% kindralitest. See langeb üldiselt kokku Eesti ala rahvastiku paiknemise üldiste proportsioonidega: 1881. a rahvaloenduse andmetel elas Eestimaa kubermangus 42,1% ja Liivimaa kubermangus 57,9% Eesti kogurahvastikust.

Millegipärast ei klapi see aga kuidagi M. Kröönströmi andmetega, mille kohaselt aastail 1900–14 Vene sõjakoolid lõpetanud eestlastest ca

¹² M. Kröönström. Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees. Lk 13.

¹³ Vt ka: Mati Kröönströmi artiklit käesolevas numbris lk 43–50.

¹⁴ Linlaste hulka on (mõneti ehk ebatäpselt) arvatud põlised aukodanikud, ametnikud ja kaupmehed.

75% pärines Lõuna-Eestist ja vaid napp neljandik Põhja-Eestist.¹⁵ Lahknevust ei selgita ka tõsiasi, et osa tulevastest kindralitest lõpetas sõjakooli enne 1900. aastat ja osa alles ilmasõja ajal – lähemal vaatlusel selgub, et säärastest meestest olid täpselt pooled (6) Eesti- ja pooled Liivimaalt. Nähtavasti annab taas tunda vaatlusaluste meeste statistiliseks töötluks sobimatult väike arv.

Võrreldes kindralite päritolu maakondade lõikes rahvaarvuga tuleb eriliselt esile tõsta Viljandimaad, kus sündis kaheksa tulevast kindralit.¹⁶ Muidugi oli Viljandimaa elanike arvu poolest üks suuremaid maakondi (1881. a andmetel elas seal 10,6% Eesti ala rahvastikust), kuid kaheksa kindralit 38-st moodustavad ometi ebaproportsionaalselt suure osa. Samas polnud näiteks Harjumaaalt pärit ühtki kindralit, kuid kuna siinkohal on maakondade hulka arvestatud ka nende territooriumil paiknenud linnad, siis parandab Tallinn veidikene Harjumaa seisu. Kaks Tallinnast pärit kindralit tõstavad paikkonna siiski vaid eelviimasele kohale. Tahapoole jäi ainult Saaremaa, kust ei võrsunud ainsatki tulevast kindralit.¹⁷ Keskmisest enam pärineb kindraleid Järva- ja Pärnumaalt, vähem Tartu- ja Võrumaalt. Viru- ja Läänemaalt pärit kindralite arv sobis aga pea ideaalselt nende osakaaluga rahvastikus.

Tabel 3. Kindralite päritolu maakondade kaupa.

Maakond	Kindraleid	Maakonna osakaal (%)	
		kindralitest	Eesti ala rahvastikust
Viljandimaa	8	22,9	10,6
Tartumaa	6	17,1	19,9
Pärnumaa	5	14,3	10,5
Virumaa	5	14,3	12,4
Järvamaa	4	11,4	5,6
Läänemaa	3	8,6	8,8
Võrumaa	2	5,7	10,2
Harjumaa	2	5,7	15,5
Saaremaa	0	0	6,4

¹⁵ M. Kröönström. Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees. Lk 30.

¹⁶ Nende hulgas on ka kolm meest, keda tänapäeval peetakse valgamaalasteks. Kuna aga Helme kihelkond moodustas eelmise sajandi lõpus Viljandimaa osa, siis käsitletakse siinkohal A. Jaaksonit, P. Lille ja J. Sootsi viljandimaalastena. Samuti kuulub siia Kabala vallast pärit A. Larka, kellele tänapäeval võiks preteenderida Järvamaa.

¹⁷ Vahel peetakse saarlasteks N. Reeki, kuid olles tegelikult sündinud Tallinnas ka kasvades-õppides Tapal, oli ta Uuemõisa vallas vaid hinge kirjas.

Väljastpoolt Balti kubermange pärines kolm kindralit: Kiievis sündinud meedik Ludvig Puusepp, Peterburi kubermangu Kotlõ maakonnas elanud Otto Heinze ning narvalane Aleksander Silberg.

Vanusest

Tulevaste kindralite sünniaastaid vaadeldes paistab silma, et vanim Eesti kindral võinuks teoreetiliselt olla aastate poolest noorimale kindralile vanaisaks – vanusevahe ulatus 41 aastani. Vanim kindral – Werner Manteuffel – oli sündinud 1857. aastal, noorim – Richard Tomberg – 1897. aastal. Üldiselt olid aga mõlemad nimetatud sünniaastad üpris erandlikud. Manteuffelile järgnes tükk tühja maad ning järgmine Eesti kindral – Aleksander Silberg – võis oma sünnidaatumiks märkida alles 1869. a. Tombergiga umbes samaealine oli Jaan Maide, kelle sünnile omakorda eelnes mitu kindralitevaba aastat.

Teiseks iseärasuseks on tõsi, et eranditult kõigi kindralite sünniaasta jäi 19. sajandi teise poolde ning ükski 20. sajandil sündinud mees ei jõudnud, vaatamata mõnel juhul üpris pikaajalisele ja edukale sõjaväelasekarjäärile kindralipaguniteni.

Valdavalt jäi Eestis kindralikarjääri tegevate meeste sünniaasta 1870.–80. aastatesse.

Tabel 4. Kindralite sünniaastad.

Sünniaastad	Arv
1857–61	1
1862–66	0
1867–71	2
1872–76	6
1877–81	7
1882–86	11
1887–91	6
1892–97	5

Haridusest ja karjäärist

Vaadeldavate meeste üldharidus enne sõjaväeteenistusse astumist ulatus kõrgemast algharidusest (linnakool) läbi kesk- (reaalkoolid ja gümnaasiumid) ja kutsehariduse (seminarid ja mitmed muud õppeasutused) kuni kõrghariduseni (ülikoolid ja tehnilised kõrgemad õppeasutused).

Täieliku kõrghariduse olid omandanud muidugi kõik meedikute kindralid. Neist neli olid lõpetanud erinevatel aastatel (esimene 1885 ja viimane 1914) Tartu Ülikooli arstiteaduskonna ning astusid sõjaväeteenistusse alles pärast kõrghariduse omandamist. Artur Lossmann ja Ludvig Puusepp astusid pärast gümnaasiumi lõpetamist Peterburi Sõjameditšiini Akadeemiasse, alustades selle sammuga automaatselt ka sõjaväearsti karjääri. Seega omasid nad teenistusse astudes vormiliselt küll keskharidust, kuid sisuliselt tuleks neid liigitada pigem kõrgharidust

omavate meeste hulka, sest arstina tegutsemine polnud ju mõeldav enne akadeemia lõpetamist. Lisaks kuuele arstile omasid lõpetatud kõrgharidust ka Nikolai Helk (lõpetas 1913. aastal Varssavi Ülikooli õigusteaduskonna) ning Gustav Jonson (läbis Riia Polütehnikumi 4-aastase kursuse).

Teel kõrghariduse suunas olid olnud veel neli tulevast kindralit: Hugo Kauler õppis Peterburi Mäeinstituudis, Ants Kurvits Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas (lõpetas aastal 1922), Jaan Maide Riia Polütehnikumis ning Otto Sternbeck Helsingi Ülikooli füüsika-matemaatika teaduskonnas. Nende kõigi haridustee katkes I maailmasõja tõttu, mis tõi kaasa sundmobilisatsiooni ja haritud meeste suunamise lipnikekoolidesse.

Gümnaasiumi lõpudiplomini jõudsid enne sõjaväeteenistuse alustamist kolm tulevast kindralit: Dimitri Lebedev (omandas põhihariduse küll Riia Vaimulikus Seminaris, ent sooritas küpsuseksamid Pärnu Gümnaasiumi juures), Johannes Orasmaa (Narva Gümnaasium) ja Hermann Salza (Tallinna Aleksandri Gümnaasium ja Peterburi Keiserlik Lütseum). Pärast reaalkooli lõpetamist viis haridustee edasi sõjakooli samuti kolm meest: Herbert Brede (Peterburi I Reaalkool), Gustav Kunnos (Pihkva Reaalkool) ja Rudolf Reiman (Tartu Reaalkool).

Kutseharidussüsteemis olid vaieldamatult populaarseimateks õppeasutusteks õpetajate seminarid – nii jõudsid hiljem kindralipaguniteni Tartu Õpetajate Seminari vilistlased Aleksander Jaakson ja August Traksmäe, Rakvere Õpetajate Seminari lõpetaja Richard Tomberg ning Riia Õpetajate Seminari kasvandik Jaan Soots. Esindatud olid teisedki kutsekoolid: Aleksander Silberg lõpetas kommertskooli Peterburis, Johan Pitka merekoolid Käsmus, Kuressaares ja Paldiskis, Tõnis Rotberg Vene Tehnikaseltsi käsitöökooli Peterburis ning Jaan Kruus põllutöökeskkooli Soomes.

Arvuliselt kõige suurem grupp – 11 meest – astusid sõjaväeteenistusse pärast linnakooli¹⁸ lõpetamist. Seejuures andsid Tartu, Viljandi ja Põltsamaa linnakoolid igaüks kaks tulevast kindralit, Tallinna, Haapsalu, Rakvere, Pärnu ja Valga linnakoolid aga igaüks ühe. Kui arvestada aga ka neid noormehi, kes ei astunud pärast linnakooli kohe väeteenistusse, vaid läksid edasi õppima kõrgematesse tsiviilkoolidesse, siis kerkib esile Põltsamaa Aleksandri Linnakool kolme tulevase kindraliga. Need olid Andres Larka, Artur Lossmann ja Aleksander Tõnisson. Samal moel võib ka Pärnu Linnakooli kindralite arvu suurendada kahele – Jaan Maide ja Johan Tõrvand. Viljandi Linnakooli lõpetajate seas olid Johan Laidoner ja Johan Unt; Tartu Linnakoolist astusid aga ellu Aleksander Pulk ja Ernst Põdder. Tallinna Linnakooli lõpetas Nikolai Reek, Haapsalu Linnakooli – Voldemar Riiberg, Valga Linnakooli – Paul Lill.

Ainsana Eesti kindralitest jääb selgusetuks Otto Heinze koolitee. Tema elulookirjeldustes märgitakse: omandas alghariduse kodus. Ometi-

¹⁸ Linnakoolid olid aastatel 1873–1913 6-aastase õppeajaga kõrgemat tüüpi venekeelsed algkoolid, mis asusid enamasti maakonnalinnades.

Joonis 1. Kaitseväe Tervishoiuvalitsuse juhtkond. Fotole on pääsenud viis Eesti meditsiinikindralit kuuest. Esireas vasakult paremale: kaitseväe konsultandid Hans Leesment ja Ludvig Puusepp, Tervishoiuvalitsuse ülem Artur Lossmann, konsultant Aleksander Paldrok; seisab vasakult teine Tervishoiuvalitsuse ülem abi Martin Jervan (pildil veel kolonelina). Kuues meditsiinikindral Werner Zoega von Manteuffel oli 1926. aastal surnud. (EFA. 0-53209).

gi pidi ka Heinze enne junkrukooli astumist sooritama vähemasti eksamid linnakooli (aga võib-olla koguni gümnaasiumi?) õppekava ulatuses. Seetõttu arvestagem ta täiendavate andmete selgumiseni linnakooli lõpetajate hulka.

Kokkuvõttes võib seega väita, et 32% (12 meest) kindralitest püüdis enne sõjaväeteenistust kõrghariduse poole, 21,0% (8 meest) omandas kutsehariduse ning 16% (6 meest) keskhariduse, 29% (11 meest) piirdus aga linnakoolis saadud ettevalmistusega. Kui Eestis tervikuna olid 1897. aasta rahvaloenduse andmeil jõudnud algharidusest kõrgemale vaid 1,7% rahvastikust,¹⁹ siis tulevaste kindralite puhul ulatus see protsent 68-ni. See kinnitab veelkordselt, et ohvitserkond kuulus ja kuulub haritlaskonna hulka.

Suurem osa tulevastest kindralitest astus kohe pärast üldhariduse omandamist sõjaväeteenistusse ning vaid suhteliselt väike osa neist jõudis eelnevalt omandada kindla **elukutse**. Veelgi vähem olid neid, kes jõudsid omal (tsiviil)erialal tegelikult töötada.

Kõige parem oli selles osas meedikute olukord. Kuuest tulevasest sanitaarkindralist võeti vaid M. Jervan kohe pärast stuudiumi lõpetamist armeesse. Kõik ülejäänud jõudsid lühema või pikema aja vältel töötada praktiseeriva arstina (H. Leesment, A. Lossmann) või õppejõuna kõrgkoolis (A. Paldrok, L. Puusepp, W. Manteuffel).

¹⁹ **Toomas Karjahärm, Väino Sirk.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tln: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997. Lk 152.

Suhteliselt rohkesti oli tulevaste kindralite seas kooliõpetajaid. Tartu Õpetajate Seminaris omandatud pedagoogilisi teadmisi rakendasid kooliõpetajana A. Jaakson (aastail 1913–15) ning A. Traksmäe (aastail 1912–14). A. Kasekampi ja J. Unti haridustee piirdus vormiliselt küll linnakooliga, kuid lisaks selle 6-aastasele kursusele läbisid mõlemad mehed ka täiendava pedagoogilise ettevalmistuse ja tegutsesid mõnda aega algkooliõpetajatena.

Teised erialad olid esindatud märksa tagasihoidlikumalt. N. Helk töötas pärast Varssavi Ülikooli õigusteaduskonna lõpetamist kolm aastat Varssavi ja Moskva kohtupalatis erinevatel nooremametniku ametikohtadel. G. Jonson astus küll kohe pärast Riia Polütehnikumi lõpetamist vabatahtlikuna sõjaväeteenistusse, ent olles omandanud 1909. aastal tagavaraväelipniku auastme, täiendas oma teadmisi veel Dresdenis ning töötas seejärel aastail 1912–14 Riias kaalu- ja mõõdukojas. Käsitöökooli lõpetanud T. Rotberg tegutses kolm aastat Peterburis metallitööde alal. Nähtavasti läbis kõige pikema karjäärireedi J. Pitka, kes alustas laeva poisina ning lõpetas kaugesõidukapteni ja ärimehena.

Seega jõudis elukutse omandamiseni ja valitud erialal tegutsemiseni teadaolevalt kõigest 13 meest tulevastest kindralkonnast. Kõik ülejäänud astusid vahetult pärast üldhariduse omandamist sõjaväeteenistusse.

Sõjalisest ettevalmistusest

Sõjalise ettevalmistuse poolest jagunevad kindralid kaadriohvitserideks, reservlipnikeks, sõjaaegseteks lipnikeks ja meedikuteks. Kaadriohvitseride oli tulevaste Eesti kindralite hulgas 20 (52,6%),²⁰ reservlipnikke 2 (5,3%), sõjaaegseid lipnikke 10 (26,3%) ja meedikuid 6 (15,8%). Kaadriohvitserid alustasid sõjaväeteenistust keskmiselt 19 aasta vanuselt (noorimad 17- ja vanimad 21-aastaselt), reservlipnikud 28-aastaselt, sõjaaegsed lipnikud 24-aastaselt (nende keskmise vanuse ajased kõrgeks mitmed kõrgharidusega mehed, kes sõja ajaks mobiliseeriti) ning meedikud 29-aastaselt (erandlike äärmustena L. Puusepp 19-aastaselt ja W. Manteuffel 47-aastaselt).

Kaadriohvitserid said täieliku ohvitseri ettevalmistuse sõjalistes õppeasutustes, st junkru- või sõjakoolides juba enne maailmasõja puhkemist. Enamus tulevastest kindralitest (14 meest) omandas esimese ohvitseriaastme (see omistati õppeasutuse lõpetamisel) 20. sajandi esimesel kümnendil. Vaid neli meest jõudis alamleitnandi kraadini 19. sajandi lõpus: 1892. aastal sooritas ohvitserieksami A. Silberg, 1895. aastal lõpetas junkrukooli D. Lebedev, 1899. aastal A. Tõnisson ja 1900. aastal E. Põdder. Uue sajandi teise kümnesse jäid kaks meest – 1911. aastal lõpetanud V. Riiberg ja 1913. aastal lõpetanud J. Orasmaa. Õpiti seitsmes erinevas õppeasutuses,²¹ mille hulgas domineeris konkurentsituult Vilno

²⁰ Harri Jõgi andmetel oli kaadriohvitseride 15.

²¹ Kaheksandana võib nimetada Paažide korpust, mille juures sooritas ohvitserieksami A. Silberg

Tabel 5. Tulevaste kindralite ohvitserikoolitus.

Õppeasutus	Kindral	Lõpetamise aasta
Vilno junkrukool	D. Lebedev	1895
	A. Tõnisson	1899
	E. Põdder	1900
	J. Unt	1901
	A. Larka	1902
	P. Lill	1904
	J. Soots	1904
	J. Laidoner	1905
	T. Rotberg	1906
	J. Tõrvand	1906
	R. Reimann	1907
Peterburi junkrukool	O. Heinze	1901
	J. Orasmaa	1913
Tiflisi junkrukool	A. Pulk	1909
	V. Rieberg	1911
Moskva junkrukool	G. Kunnos	1901
Tšugujevi junkrukool	N. Reek	1910
Mihhaili suurtükiväekool	H. Brede	1910
Mereväekorpus	H. Salza	1907

(Vilniuse) junkrukool. Viimasest võrsus 11 tulevast Eesti Vabariigi kindralit, kusjuures näiteks P. Lill ja J. Soots, samuti T. Rotberg ja J. Tõrvand olid koguni samast lennust. Kõik ülejäänud sõjakoolid jäid Vilnost kaugemale maha. Nii andsid Peterburi junkrukool (hilisem Vladimiri sõjakool) ja Tiflisi (Tbilisi) junkrukool kumbki 2 kindralit; Moskva ja Tšugujevi junkrukoolid, Mihhaili suurtükiväekool ja Mereväekorpus igaüks vaid ühe.

Võiks veel lisada, et aastail 1900–14 lõpetas mõne junkru- või sõjakooli vähemalt 191 eestlast, kusjuures neist 58 (30,4%) said ohvitserikoolituse Vilnos.²² Kaadriohvitseridest kindralite puhul oli see protsent

²² M. Kröönström. Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees. Lk 29–30.

iseigi pisut madalam (28,9). Sellele vaatamata ei kõneldud omariiklusaastail nähtavasti asjatult poolpilkavalt – poolnaljatades *Vilno kamariljast* Eesti kaitseväe eesotsas.

Siinkohal tuleb nimetada ka neid kaadriohvitseri, kes ei piirdunud esialgse ettevalmistusega, vaid hakkasid paremate karjäärivõimaluste nimel taotlema *sõjalist kõrgharidust*. Seda oli 20. sajandi algul võimalik omandada Nikolai Kindralstaabi Akadeemias, Nikolai Merevæ Akadeemias, Nikolai Insenerivæ Akadeemias, Mihhaili Suurtükivæ Akadeemias, Intendandi Akadeemias ja Aleksandri Sõjaõigusteaduste Akadeemias. Lisaks sellele tegutses sõjaväearste ettevalmistav Sõjameditsiini Akadeemia. Viimase jätame siinkohal vaatluse alt välja, tuletades vaid meelde, et selle lõpetasid Eesti kindralitest A. Lossmann ja L. Puusepp. Samuti võib jätta kõrvale Insenerivæ ja Suurtükivæ akadeemiad, kuna kummastki ei tulnud ühtegi tulevast Eesti kindralit (Suurtükivæ Akadeemiat pole teadaolevalt lõpetanud üldse ükski eestlane²³).

Nikolai Merevæ Akadeemias õppis aastail 1913–14 H. Salza (õpingud jäid ilmasõja puhkemise tõttu pooleli). Sõjaõigusteaduste Akadeemia lõpetas ainsana Gustav Kunnos, kellest sai 1922. aastal Eesti Vabariigi Sõjaringkonnakohtu esimees. Intendandi Akadeemia lõpetanud eestlastest jõudsid kindraliõlakuteni kaks – R. Reiman ja T. Rotberg. Neist esimene lõpetas akadeemia täiemahulise kursuse 1914. aastal, vahetult enne ilmasõja puhkemist; teine suunati aga sõja alguses tegevväkke ning sai alles kaks aastat hiljem tunnistuse akadeemia lõpetamise kohta.

Kõige enam tähelepanu pälvib muidugi Nikolai Kindralstaabi Akadeemia, milles omandas sõjaväelise kõrghariduse 7 Eesti kindralit. Esimesena tuli sellega toime D. Lebedev, kes lõpetas akadeemia 1904. aastal ning jõudis mitmetele oma tulevastele kolleegidele Eesti kaitsevæes olla akadeemias taktika lektoriks. 1911. aastal lõpetas akadeemia P. Lill, 1912. aastal J. Laidoner ja A. Larka, 1913. aastal J. Soots ja 1914. aastal J. Tõrvand. 1913. aastal stuudiumit alustanud N. Reegi kavatsustele tõmbas alanud ilmasõda esialgu risti peale, kuid tal õnnestus 1917. aastal lõpetada akadeemia juures korraldatud sõjaaegne lühendatud kursus ning temagi viidi üle kindralstaabi kutseliiki.

Seega jõudis 38-st tulevasest kindralist enne Eesti iseseisvumist sõjaväelise kõrghariduseni ca 1/3 – 13 meest, sh ka 2 meedikut. Tõsi, osa neist lõpetas oma haridustee sõja tõttu kiirendatud korras. Sellega seoses oleks huvitav võrrelda kindraliteks saanute arvu eestlastest akadeemiate lõpetajate üldarvuga.

Teadaolevalt on Nikolai Kindralstaabi Akadeemia lõpetanud 21 eestlast²⁴ (neist 12 täiemahulise ja 9 lühendatud kursuse), Intendandi Akadeemia – 5, Sõjameditsiini Akadeemia – 5, Insenerivæ Akadeemia – 1, Sõjaõigusteaduste Akadeemia – 1 ja Merevæ Akadeemia – 1. Kokku

²³ M. Kröönström. Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees. Lk 33.

²⁴ Siinkohal pole arvestatud D. Lebedevi.

seega 34 sõjalist kõrgharidust omavat meest. Neist 12 sai iseseisvas Eestis kindraliks, 11 teenis Eesti kaitseväes madalamates auastmetes, 4 osales Vene kodusõjas valgetes vägedes, kuid ei jõudnud kodumaale, 2 tegid karjääri Punaarmees ning ülejäänute kohta puuduvad täpsed andmed.²⁵ Seega oli sõjaväelise kõrghariduse kaasatoomine Vene armeest Eesti kaitsevähke ületulekul küllalt oluliseks eelduseks kindralikraadini jõudmisel.

Reservlipniku ettevalmistuse said enne ilmasõda kesk- ja kõrgharidusega (või nendega võrdsustatud) mehed, kes võeti sõjaväeteenistusse vabatahtliku nimetuse all ning lõpetasid oma teenistuse lipniku eksami sooritamiseга erilise komisjoni ees; sõja puhkemise korral kuulusid reservlipnikud mobiliseerimisele. Tulevastest Eesti kindralitest said ilmasõja eel reservlipniku ettevalmistuse ainult G. Jonson, kes võeti 1908. aastal vabatahtliku õigustes teenistusse ratsasuurtükiväe tagavarapatareisse, kus ta aasta hiljem sooritas ka lipniku eksami ning J. Pitka, kes läbis 1900. aastal sundteenistuse soomuslaeval *Admiral Ušakov*. Pitka suhtes lähevad andmed küll lahku, kuid on siiski üpris tõenäoline, et kauge sõidukapteni diplomiga mees lasti reservi tagavaraväelipnikuna.

Sõjaaegseid lipnikke koolitati Esimese maailmasõja aastail kiirendatud korras mõnekuulistel lipnikekursustel ning sinna võeti suur hulk kõrgemat algharidust (kõrgem algkool, linnakool, kihelkonnakool jne) omavaid noormehi; kursustel omandati vaid sõjaaegseks ohvitseripraktikaks hädavajalikud miinimumteadmised, millega rahu ajal poleks olnud võimalik kaadriohvitserina teenistust jätkata.

Tulevastest kindralitest omandasid sõjaaegse lipniku kraadi 1915. aastal kuus ja 1916. aastal veel neli meest. Kursused läbiti mitmetes erinevates koolides ja linnades. Teadaolevalt omandas lipniku auastme Petrogradis neli tulevast kindralit (A. Jaakson, H. Kauler, H. Kurvits ja A. Traksmäa), Kiievis kaks (A. Kasekamp ja J. Maide), Moskvast üks (N. Helk) ja Poltaavasse evakueeritud Vilno sõjakoolis üks (R. Tomberg). Rindel ülesnäidatud vaprust eest pälvisid ilma kursustel osalemata lipniku auastme Georgi risti täiskavalerid J. Kruus ja O. Sternbeck. Neist esimene tegi hiljem läbi siiski mingid lühiajalised õppekursused XXII Armeekorpusse staabi juures, kuid Sternbeckil jäi isegi elementaarne ohvitseri algettevalmistus saamata.

Osalemisest sõjategevuses

Sõjategevuses osalemiseks oli tulevastel kindralitel 20. sajandi alguses üpris laialdased võimalused. Umbes 15 aasta jooksul osales Vene armee kolmes suures sõjas: 1904–05 toimus Vene-Jaapani sõda, 1914–18 Esimene maailmasõda ja 1918–20 Venemaa kodusõda. Viimase üheks osaks oli Eesti Vabadussõda.

²⁵ M. Kröönström. Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees. Lk 32–34, 42–45.

Nimetamisväärne hulk tulevastest Eesti kindralitest (13 meest) omandas esimesed lahingukogemused **Vene-Jaapani sõjas**. Muuhulgas käisid Mandžuurias ära pea kõik tulevased meditsiinikindralid; sõtta ei jõudnud ainult M. Jervan, tollal veel gümnasist Tallinnas. Mingil määral osalesid selles sõjas peaaegu kõik kaadriohvitseridest tulevased kindralid, muidugi ainult need, kes selleks ajaks ohvitseriõlakuteni olid jõudnud. Jaapanlastega tuli tegemist teha G. Kunnosel, A. Larkal, D. Lebedevil, P. Lillel, E. Põdderil, J. Sootsil, A. Tõnissonil ja J. Until. Kõrvale jäid vanematest kaadriohvitseridest üksnes O. Heinze ja A. Silberg.

Esimene maailmasõda hõlmas tulevast kindralkonda veelgi täielikumalt. Ainsana jäi hiigelheitlusest kõrvale tulevane admiral Johan Pitka, kõik ülejäänud 37 Eesti kindralit tegid maailmasõja kaasa. Seda muidugi väga erineval tasemel. Mõni mees (nt N. Helk) ei jõudnud kaugele polgu kantsleist, mõni teine seevastu viibis suurema osa sõja-aastaist kaevikuis.

Eesti rahvusväeosade loomise juures 1917. aastal oli tegev ümarguselt pool tulevases kindralkonnast, täpsemalt 18 meest. Neist 17 teenisid ohvitseridena mitmesugustel ametikohtadel formeeritavates väeosades, J. Pitka tegutses aga aktiivselt Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitees ja lõi agaralt kaasa erinevate üksuste organiseerimisel. Nimetatud 17-st ohvitserist omakorda 10 tegutses enam või vähem juhtivatel kohtadel. Nende hulgas olid nii Eesti Diviisi juhid – J. Laidoner (ülem), J. Soots (staabiülem), A. Tõnisson (brigaadiülem), R. Reiman (intendant), H. Leesment (arst) – kui ka Eesti Sõjaväe juhataja A. Larka ja staabiülem N. Reek; samuti polguülemad E. Põdder (1. Eesti polk), J. Unt (2. Eesti polk), G. Jonson (Ratsapolk). Ülejäänud seitse (A. Jaakson, A. Kasekamp, H. Kauler, A. Kurvits, J. Orasmaa, O. Sternbeck ja R. Tomberg) tegutsesid madalamatel kohtadel. Kindlasti oli teenistus rahvusväeosades heaks hüppelauaks kõrgematele juhikohtadele tulevikus.

Eesti Vabadussõjas olid tegevad 32 tulevast kindralit (84%). Kodumaa käekäigu kujundamisest jäid eemale vaid N. Helk, G. Kunnos, D. Lebedev, L. Puusepp, A. Silberg ja J. Tõrvand. Samas võis nendegi tegevus kaudselt Eesti saatust siiski mõjustada, sest Vene kodusõjast eemale jääda ohvitseridel ei õnnestunud. Nii tegutses G. Kunnos Siberis admiral Koltšaki vägede koosseisus, olles kohalike sõjaringkonnakohtute prokurör või alaline liige. Muuhulgas ülendati ta just seal esimest korda kindralmajoriks. Ka J. Tõrvandi viis saatust kodumaast kaugele – Lõuna-Venemaale, kus ta osales lahingutes Punaarmee vastu kindral Denikini staabiohvitserina. Seevastu A. Silberg osales sõjategevuses lausa Eesti piirides või vähemasti nende vahetus läheduses, teenides Vene Loodearmee staabis – armee etapi- ja majandusülemana. Kolm meest olid samal ajal otseselt või kaudselt seotud enamlaste teenimisega: L. Puusepp jätkas ka pärast oktoobripööret neurokirurgiahaospidali juhtimist Petrogradis; D. Lebedev tegutses õppejõuna Kindralstaabi Akadeemia baasil moodustu-

nud staabiteenistuse koolis ning N. Helk aitas kaasa Nõukogude Venemaa tootlustus- ja varustusprobleemide lahendamisele.

On üpris tähelepanuväärne, et ilma eelnevate lahingukogemusteta jõudis Eestis kindrali seisusesse vaid üks mees – Vabadussõja-aegne merejõudude juhataja aseadmiral J. Pitka, kes polnud maailmasõjas osalenud. Küllap tingis tema ülendamise reservlipnikust admiraliks tegelikult kujunenud olukord ja vajadus merejõudude juhataja ametikohta väärtustada.

Sõjalised autasud

Mõttetu oleks püüda üles lugeda kõiki autasusid, mida eesti sõjamehed pälvisid. Seda enam, et mõnikord on raske vahet teha, kas üks või teine aumärk annetati otseselt sõjaliste saavutuste eest või lihtsalt eeskujuliku teenistuse äramärkimiseks. Seepärast vaadeldgem siinkohal vaid autasustamisi kahe kõige prestiižikama ordeniga – Venemaa Püha Georgi ordeni ja Eesti Vabadusristiga.

Eestlastest Georgi kavalerid²⁶ pälvisid kas Georgi mõõga või Georgi ordeni 4. järgu (kõrgemad järgud olid mõeldud vanematele väejuhtidele ning eeldasid mõistagi ka 4. järgu varasemat olemasolu). Kui ilmasõja vältel anti kogu Vene armeele välja ligi 12 000 Georgi autasu (nii mõõka kui ordenit), siis eestlastele sai see au osaks umbes 80 juhul, tulevastest kindralitest pälvisid selle aga kaheksa meest. Arvestades, et ilmasõjas osales ligi 3000 eestlasest ohvitseri, siis oli Georgi kavaleride osakaal nende seas vaid 2,7%. Tulevase kindralkonna hulgas seevastu oli Georgi kavaliere 21,1%. Seega võib ka Georgi ordeni või mõõga omamist pidada üheks eelduseks kindralikraadini jõudmisel.

Siinkohal tuleb korrigeerida Georgi kavaleridest Eesti kindralite arvu. H. Jõgi teatel autasustati Georgi ordeniga kaheksat ja Georgi mõõgaga viit tulevast kindralit; M. Kröönströmi andmeil oli aga nii esimesi kui teisi vaid neli. Seetõttu olgu nad siinkohal ka nimetatud. Georgi mõõga omanikeks said ilmasõjas H. Brede, G. Jonson,²⁷ J. Laidoner ja D. Lebedev, Georgi ordeni 4. järgu pälvisid H. Kurvits ja J. Tõrvand. Eriselt tuleb esile tõsta O. Heinzet ja A. Silbergi, kes mõlemad teenisid välja nii ordeni kui ka mõõga. Samuti tuleks veel mainida J. Kruusi ja O. Sternbecki, keda on juba varem tituleeritud Georgi risti täiskavalerideks – nende puhul pole mõistagi tegemist ohvitseride Georgi ordeni, vaid alamväelaste Georgi risti kõigi nelja järgu annetamisega. Muidugi oli ka nende väljateenimine vägagi märkimisväärne saavutus, täiesti võrreldav ohvitseri Georgi pälvimisega.

²⁶ Vt: **Mati Kröönström**. Georgi kavalerid Eestis. [<http://www.eha.ee/georgi/html/kavalerid.html>]. 22.01.2000.

²⁷ G. Jonsoni autasustamine ei ole leidnud otsest dokumentaalset tõestust.

Vabadusristi kui Eesti Vabariigi ainsa sõjalise autasu, prestiiž ei olnud vast nii kõrge, kui Georgi ordenil. See nähtub kasvõi üksnes autasustatute arvu vaadates. Vabadusriste anti Eesti kodanikele välja 2151 ja välisriikide kodanikele 1069²⁸ (võrdluseks veelkord eestlastest Georgi kavaleride arv – ca 80). Kuid Vabadusrist oli igati väärikas autasu, mille omamine väärtustas ordeni kavaleri.

Vabadusristi pälvivate hulgas oli suurem osa kindralitest: 31 meest (81,6%). Vabadusristist jäid ilma vaid eespool mainitud kuus Vabadussõjas mitte osalenud meest ning Vabadussõja kaasateinutest üksnes R. Tomberg. Mõned kindralid pälvisid mitu Vabadusristi. Kahe ristiga vääristati O. Heinzet, G. Jonsonit, J. Orasmaad ja A. Traksmad; N. Reek oli aga üks neist üheksast mehest, kes võisid kanda korraga kolme Vabadusristi. Tegelikult tuleks kahe ristiga autasustatute hulka arvata veel J. Laidoner ja J. Unt, kes mõlemad pälvisid lisaks sõjaliste teenete eest annetatud I liigile ka tsiviilteenete eest määratud III liigi risti (J. Unt sai selle pärast 1924. a 1. detsembri kommunistliku mässukatse mahasurumist).

Enamik Vabadusriste annetati kindralitele oma väeosa või alluvate eduka juhtimise eest. Selliseid esimese liigi riste jagati tervenisti 27 tükk; neist seitse olid 1. järgu ristid kõrgematele väejuhtidele, 15 2. järgu ristid keskastme ülematele ja viis 3. järgu ristid nooremohvitseridele.²⁹ Esimese liigi kõrval pälvisid kindralid ka üheksa isikliku vaprase vääristamiseks väljaantud teise liigi Vabadusristi, neist kaheksa olid 3. järgust ja üks (N. Reegi oma) 2. järgust.³⁰ Lisaks sellele autasustati esimest Tervishoiuvalitsuse ülemat ja hilisemat Eesti Punase Risti esimeest H. Leesmenti Vabadusristi III liigi 2. järguga ning J. Laidoneri III liigi 1. järguga.

Sõjaväelisest karjäärist

Kahtlemata andsid nii Esimene maailmasõda kui Vabadussõda olulise panuse tulevaste kindralite teenistuselase karjääri kiirendamisel, eriti nende **edenemisel auastmetes**. Kuivõrd sõjaga kaasnes paratamatult paljude ohvitseride väljalangemine, siis kiirendas see ka nooremate meeste edutamist ja tõi kaasa uusi, senisest kõrgemaid auastmeid. Seda enam, et rindel viibitud aeg luges auastme vanuse arvestamisel rahuajaga võrreldes mitmekordselt. Kui rahuajal kulus alampolkovniku auastmeni jõudmiseks 25–30 teenistusaastat, siis ilmasõja lõpuperioodil polnud 30–35 aastased polkovnikud Vene armees enam eriti haruldased.³¹ J. Laidoner kõrgendati alampolkovnikuks 32-aastaselt, pärast 11-aastast teenistust ohvitserina; H. Salzast sai II järgu kapten samuti 32-aastaselt ja pärast

²⁸ Eesti Vabadusristi kavalerid. Register. Pärnu, 1998. Lk 8.

²⁹ Selline jaotus on üpris meelevaldne, sest 3. järguga autasustatute hulgas oli ka vanemohvitseri, kelle teeneid ei hinnatud 2. järgu väärilisteks.

³⁰ Teatavasti ei antud välja ühtegi II liigi 1. järgu Vabadusristi.

³¹ M. Kröönström. Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees. Lk 41.

10-aastast teenistust; R. Reimanil kulus alampolkovnikuks saamiseni 33 elu- ja 10 teenistusaastat.

Tulevaste kindralite auastmete redelil edasiliikumist kajastava tabeli (vt tabel 6) koostamisel on arvesse võetud andmed 31 mehe kohta. Arvestusest on välja jäänud meditsiinikindralid, kuna neile omistati sõjaväelised auastmed alles 1921. aastal. Samuti on jäänud kõrvale D. Lebedev, kelle teenistuskäigu kohta puuduvad täpsed andmed.

Tabel 6. Kindralite auastmed.

Auaste ³²	Ilmasõja puhkedes ³³	Eestisse tulekul	Vabadussõja lõppedes
Lipnik	12	1	-
Alamleitnant	1	5	1
Leitnant	7	1	1
Alamkapten ³⁴	6	6	2
Kapten	3	5	2
Alampolkovnik	2	7	9
Polkovnik	-	5	8
Kindralmajor	-	1	7
Kindralleitnant	-	-	1

Nagu tabelist nähtub, toimus ohvitseride ülendamine auastmetes maailmasõja ja Vabadussõja aastail kiiresti ning paljud mehed tegid lausa tähelennulist karjääri, mis rahuaja tingimustes olnuks võimatu. Täiesti tavapärane oli ohvitseride tõus maailmasõja algusest kuni Vabadussõja lõpuni kolme kuni nelja aastme võrra, ent haruldane polnud ka tõus 5 aastme võrra (selle saavutuseni jõudis kuus kindralit). Erandlikuks tuleb pidada muidugi J. Pitka ülendamist Vabadussõjas reservlipnikust aseadmiraliks (tõus – 6 astet), aga teiselt poolt ka N. Helgi juhtumit, kes astus maailmasõtta lipnikuna ja tuli 1921. aastal optandina Eesti kaitseväge alamleitnanti auastmes (tõus – 1 aste). Ebatavaliselt aeglane oli ka G. Kunnose karjäär, kes alustas ilmasõda alampolkovnikuna ja lõpetas polkovnikuna, ühendati küll Koltšaki armees kindralmajoriks, kuid jätkas Eesti kaitseväes 1921. aastal teenistust uuesti polkovnikuna (tõus – 1 aste).

³² Maaväe auastmetena on arvestatud ka kahe mereväelase omi: J. Pitka aseadmiral on võrdsustatud kindralmajoriga, H. Salza II järgu kapten ja asekapten aga alampolkovnikuga.

³³ Sellesse rubriiki on arvestatud ka sõjaaegsed lipnikud, kes said auastme alles 1915. aastal või hiljem.

³⁴ Vene sõjaväes staabikapten.

Kahtlemata toimus seoses sõjaga ka kiire **edenemine teenistuskoh-tade** ja ametite osas, kuid siinkohal on raske teha mingeid võrdlusi ja üldistusi, kuivõrd Eesti iseseisvumine lõi eelnevaga võrreldes täiesti erilaadsed tingimused. Kindlasti poleks Vene impeeriumi püsimisel saanud J. Laidonerist sõjavägede ülemjuhatajat ega J. Sootsist ülemjuhataja staabiülemat, ei J. Pitkast merejõudude juhatajat ega H. Salzast merejõudude staabiülemat; samuti nagu poleks sedavõrd paljud eestlased tõusnud sõjaväe keskasutuste (Kindralstaabi Valitsus, Korraldusvalitsus, Varustusvalitsus, Tervishoiuvalitsus, Suurtükiväevalitsus jt) või väekoondiste (diviiside) etteotsa.

Kuna võrreldamatut oleks keeruline võrrelda, siis jääb üle leppida nooremohvitseride teenistuskohdade põgusa vaatlemisega. Maailmasõda roodude või patareide nooremohvitseridena alustanud lipnikest tõusid 5 meest – G. Jonson, H. Kauler, J. Kruus, A. Kurvits ja O. Sternbeck – Vabadussõja lõpuks polguülemateks, A. Jaaksonist sai polguülemabi, A. Traksmaast pataljoniülem, kõnelemata juba J. Pitkast, kes sai igasuguse sõjalise kogemusega merejõudude juhatajaks.

Sellise loetelu kõrval jätab vanemohvitseride karjäär märksa tagasihoidlikuma mulje, ehkki ka näiteks E. Pödder jõudis kiiresti kaugele, tõustes vähem kui 5 aastaga rooduülemaks kohalt diviisiülemaks. Samalt kohalt alustanud N. Reek jõudis Viru rinde staabiülemaks ametisse. Vaevalt oleks ka H. Salzast, tema parunitiitlile vaatamata, ilma sõjata saanud kümne teenistusaastaga Balti laevastiku ühe võimsaima lahinguüksuse – soomuslaeva *Petropavlovsk* – komandör.

* * *

Eesti Vabariigi kindralkonna formeerumisest ning saatusest võib lugeda artikli teises osas, mis ilmub *Ajaloolise Ajakirja* järgmises numbris.

Skylla ja Charybdise vahel: Eesti erapooletuse idee enne Teist maailmasõda

Andres Seene

Neutraliteet 20. sajandil

Erinevates kultuurides ja keeltes võib üks termin omada erinevaid nüansse. Sõna *neutraliteet* tuleneb ladinakeelsest omadussõnast *neuter*, tähendades mitte kumbagi. Sellest omakorda tuleneb nimisõna *neutralitas* ehk erapooletus ja omadussõna *neutralis* tähenduses mitte pooli valiv, ükskõikne. Selline tähendus on teinud läbi pika evolutsiooni nii rahvusvahelises õiguses kui rahvusvahelistes suhetes. Termin eesti-keelseks vasteks on üldlevinult *erapooletus*, mida 1930. aastatel ka palju kasutati. Kuna ajalooliselt pole neutraliteedi kui juriidilise ja poliitilise termini sisuks olnud alati erapooletus (ingl k *impartiality*, pr k *impartialité*), siis on selguse huvides teinekord kasulikum kasutada võõr-terminit.

Klassikaline neutraliteediõigus kujunes välja 18.–19. sajandil ja kodifitseeriti 1907. aastal Haagi konventsioonidega. Sealt alates pole neutraliteedi mõiste oluliselt muutunud. Kui 18. sajandil omas neutraliteet peamiselt poliitilist ja 19. sajandil palju enam õiguslikku tähendust, siis 20. sajandil omandas see selgelt moraalse alatoon.¹ Alates 1914. aastast kaotas neutraliteedi mõiste senise ühemõttelisuse. Rahvusvahelises poliitikas aset leidnud muutused tõid kaasa totaalse sõjapidamise, kollektiivse julgeoleku ja ideoloogilised vastuolud, mis lisasid neutraalsele poliitikale mitmetimõistetavaid tähendusi. Mõisted nagu mittesõdivus (*non-belligerency*), neutralism, mitteühinemine ja blokivälisus, mida pärast Teist maailmasõda sageli neutraliteedi sünonüümidenä kasutati, olid sisult selle varasemast tähendusest hoopis erinevad.²

Euroopa üldises neutraliteedipraktikas oli erinevusi ja isegi vastuolusid. Näiteks Skandinaavias sisaldas see mõiste kuni viimase ajani moraal- selt hukkamõistvat alatoon suuriikide poliitika suhtes. Teisalt vaadeldi

¹ Carsten Holbraad. Danish Neutrality. A Study in the Foreign Policy of a Small State. Oxford: Clarendon Press, 1991. P. 84.

² Daniel Frei. Dimensionen neutraler Politik. Ein Beitrag zur Theorie der Internationalen Beziehungen. Études et Travaux de L'Institut Universitaire de Hautes Études Internationales. No 8. Genève, 1969. S. 125–126.

neutraliteeti kui reeturlikkust, sest mitteosalemist sõjas hea poolel halva vastu (nt demokraatia *versus* militarism) peeti egoismiks.³

Neutraliteediõigus arenes välja ajajärgul, mil sõda oli riikidevahelises suhtluses loomulikuks nähtuseks. 20. sajandil tõstatunud püüded sõja ja jõu kasutamise keelamiseks rahvusvahelistes suhetes, mida rõhutasid Rahvasteliit ja Ühinenud Rahvaste Organisatsioon, võtsid neutraliteediideelt teatud määral toetuspinna. Nicolas Politis, Kreeka välisminister ja Rahvaste Liidu assamblee president, tõi 1935. aastal kirjutatud raamatus, et neutraliteet ja rahu olid kokkusobimatud nähted rahvusvahelises elus.⁴

Rahvasteliidu põhikirja (*Covenant*) 16. artiklit,⁵ milles sätestati agressorivastased majanduslikud ja sõjalised sanktsioonid, on vaadeldud ka kui Grotius⁶ ja tema eelkäijate õiglase sõja doktriini taaselustumist. Selle kohaselt oli iga liikmesriik kohustatud kehtestama majandussanktsioonid riigi vastu, mis sõdides eiras Rahvasteliidu põhikirjast tulenevaid kohustusi. *Covenant* ei põlustanud sõda, kuid sõjalisi sanktsioone võis rakendada ainult Rahvasteliidu Nõukogu (ühehäälsel) soovitusel. Liikmesriigid ei võinud alustada sõda enne teatud aja möödumist, mille vältel üritati konflikti Rahvasteliidu aparaadi vahendusel rahumeelselt lahendada. Kui katsed nurjusid või nende tulemused tagasi lükati ja vastav ajaperiood lõppes, siis oli sõja alustamine legaalselt lubatud. Teised liikmesriigid võisid sellisel juhul jääda neutraalseks.

1921. a oktoobris Rahvasteliidu assambleel vastuvõetud resolutsiooni alusel, mis kõrvaldas faktiliselt 16. artikli sunni ja automatismi elemendid, otsustas iga liikmesriik ise, kes on agressor. Piiramata organisatsiooni liikmete suveräänsust üritati samaaegselt saavutada igakülgsed rahvusvahelist koostööd julgeoleku alal.

Rahvasteliit ei suutnud oma eksistentsi jooksul saavutada soovitud universaalsust: Ameerika Ühendriigid jäid sellest väljapoole, N Liit, Sakamaa ja Jaapan osalesid vaid ajutiselt. Sellest tulenevalt oli Rahvasteliit sunnitud algusest peale tunnistama rahvusvahelisi realiteete väljaspool oma kontrolli ja aktsepteerima oma liikmesriikide neutraliteeti mitteliikmete omavaheliste sõdade korral.

³ **Pertti Luntinen.** Neutrality in Northern Europe before the First World War. / Neutrality in History. Proceedings of the Conference on the History of Neutrality organized in Helsinki 9.–12. September 1992 under the auspices of the Commission of History of International Relations. Finnish Historical society Helsinki, Gummerus Kirjapaino Oy, 1993. P. 113–114.

⁴ **Nicolas Politis.** Neutrality and Peace. Pamphlet Series of the Carnegie Endowment for International Peace. Division of International Law. No. 55. Washington: Rumbold Press, 1935.

⁵ **Nils Ørvik.** The Decline of Neutrality 1914–1941. With special reference to the United States and the Northern Neutrals. London: Frank Cass & Co Ltd, 1971; **N. Politis.** Neutrality and Peace. P. 42.

⁶ Hugo Grotius (1583–1645) – hollandi õigusteadlane, ajaloolane ja diplomaat. Pani aluse neutraliteedi ja õiglase sõja õpetusele.

Ka neutraalid Rootsi ja Šveits ühinesid Rahvasteliiduga. Rootsi liitus tingimusteta, Šveits vabastati ainsana Rahvasteliidu Nõukogu otsusega sõjaliste sanktsioonide rakendamisest, kuid tema kohustused majanduslike ja muude sanktsioonide osas Rahvasteliidu ees säilisid. Viimane asjaolu andis alust rääkida nn sõjalisest või differentiaalsest neutraliteedist.

Rahvasteliidu põhimõtetele vaatamata asuti kohe pärast sõja lõppu sõdijate ja neutraalide suhteid lepinguliselt reguleerima.⁷ 1920.–30. aastatel sõlmiti palju kahepoolseid neutraliteedilepinguid, mida on samuti loetud neutraliteediõiguse sfääri kuuluvaiks.⁸ Rahvusvahelisel tasandil ei tehtud sellel perioodil siiski märkimisväärsed katseid neutraliteedi põhimõtete taaselustamiseks. Kõige tähelepanuväärsem oli ilmselt 1928. a Havanna konventsioon. Tegemist oli ainsa multilateraalse dokumendiga, milles formuleeriti merelise neutraliteedi reeglid pärast Esimest maailmasõda. Konventsioonil oli siiski piiratud ulatus, omades kindlat regionaalset iseloomu, sest selle ratifitseerisid ainult Ameerika Ühendriigid ja mõned väiksemad Ladina-Ameerika riigid. Üleüldisema kokkuleppeni, mis rajanuks ja taastanuks neutraliteedi sellest tulenevate õiguste ja kohustuste süsteemiga, siiski ei jõutud. See süsteem oli Esimese maailmasõjas täielikult hävinud. Isegi ilma formaalsete otsusteta, mis tühistanuks senikehtinud reeglid, puudus ka uus üldine juriidiline alus, mis taganuks neutraliteedi efektiivse toimimise. Asjaolu, et sõdadevahelisel ajajärgul sõlmiti palju neutraliteedilepinguid, ei tõesta traditsioonilise neutraliteedi vitaalsust üldises plaanis, vaid selles on nähtud pigem tunnistust ideoloogilisest segadusest antud perioodi rahvusvahelistes suhetes.⁹

1935. aastal Itaalia invasioonile Etioopiasse järgnenud Rahvasteliidu sanktsioonide rakendamine Itaalia suhtes ja endiste neutraalsete liikmesriikide ühinemine vastavate meetmetega osutus lõpptulemusena ebaefektiivseks ja pigem agressoreid kannustavaks. Nüüd võis teoreetiliselt tekkida olukord, kus mitme võimsa suurriigi olemasolu väljaspool Rahvasteliitu ohustas väiksemaid liikmeid konfliktiga organisatsiooni kuuluvate suurriikide poolel. Viimased võisid tõmmata väikeriike enda poolele sõtta või nõuda vägede läbimarsiõigust nende territooriumilt. Väikeriigid olid ühinenud liiduga, lootes üldist julgeolekut universaalses organisatsioonis, kuid viimane ei osutunud reaalsuseks ja seetõttu võis konflikti korral süsteem töötada väikeriikide huvisid kahjustavalt. Olukorra teravnedes jõuti 1938. aastal Rahvasteliidu põhikirja 16. artikli fakultatiivsuse deklareerimiseni.

Erinevusi neutraliteedi ja kollektiivse julgeoleku printsiipide vahel võib võrrelda pikaajase arusaamaga sõjast kui *loomulikust seisundist*, millega tuli kohaneda ning mille hävitavust optimaalselt vähendada ja

⁷ Ülevaadet selle kohta vt nt: N. Ørvik. The Decline of Neutrality 1914–1941. P. 132–135.

⁸ Artur Taska. Rahvusvaheline õigus. Lund, 1977. Lk 162.

⁹ N. Ørvik. The Decline of Neutrality 1914–1941. P. 135.

teiselt poolt sellele oponeeriva usuga, et sõda kui sotsiaalset ja poliitilist fenomeni on võimalik üldse kõrvaldada. Tuntud õigusteadlane ja rahvusvaheliste suhete teoreetik sir Hersch Lauterpachti täheldas, et mida rohkem on kollektiivset julgeolekut, seda vähem on neutraliteeti. Kui see on nii, siis võiks samavõrra tõseks lugeda ka vastupidist tõdemust: mida vähem täielik on kollektiivse julgeoleku süsteem, seda vähem piiranguid seab see liikmesriikidele, võimaldamaks neutraliteeti võimaliku sõja korral.¹⁰

Eesti ja Balti riikide probleemi historiograafiast

Eesti ja Balti neutraliteedist kirjutades on eriti oluline määratleda, mida selle all täpselt mõeldi. Eesmärgiks oli muidugi soov tagada oma territooriumi puutumatust ja iseseisvust. Kuid taotletava neutraliteedi vormid olid ajuti erinevad, samuti muutus vaadeldaval perioodil mõiste sisu. Viimane asjaolu võimaldab üsna vabu interpreteerimisvõimalusi, olenevalt vaatenurgast ja motiividest. Nii on käsitletud näiteks N Liidu rahvusvahelist seisundit aastatel 1939–41 kui neutraalset, kuigi ta neil aastatel sõdis Poola ja Soomega ning likvideeris Balti riikide iseseisvuse.¹¹

Nõukogude Eesti ajaloolaste ja juristide suhtumise määras Eesti Vabariigi olemasolu iseenesest, sest kui mitte nende isikliku veendumuse, siis valitseva ideoloogia järgi ei saanud sellel olla mingit õigustust. Nii väaris 1918. aastal väljakuulutatud Eesti Vabariik Paul Vihalemma käsitluses vaid *Saksa sõjaväevõimude agentuuri ja abistaja* nimetust, mille erapooletust ta Viktor Kingissepa sõnu kasutades nimetas *Hindenburgi vägedele vastuhõiskamiseks*.¹² 1930. aastate Eesti erapooletuspoliitikat vaadeldi tollastes käsitlustes kui välismaailmale demonstreerimiseks mõeldud silti või *viigilehte*, mille varjus arendati koostööd hitlerliku Saksamaaga ning võideldi Balti riikide julgeoleku garanteerimise vastu.¹³

¹⁰ **Hans Blix.** *Sovereignty, Agression and Neutrality.* Stockholm: Almqvist & Wiksell. The Dag Hammarskjöld Foundation, 1970. P. 44–45; **Efraim Karsh.** *Neutrality and Small States.* London and New York: Routledge, 1988. P. 130.

¹¹ **Alexander Chubarian.** *Soviet Foreign Policy, September 1939–June 1941, or a Special Kind of Neutrality. / Neutrality in History. Proceedings of the Conference on the History of Neutrality organized in Helsinki 9–12 September 1992 under the auspices of the Commission of History of International Relations.* Finnish Historical society, Helsinki: Gummerus Kirjapaino Oy, 1993. Pp. 287–294.

¹² **Paul Vihalem.** *Eesti kodanlus imperialistide teenistuses (1917–1920).* Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960. Lk 118.

¹³ **Ilo Sildmäe.** *Fašistlik Eesti kodanlus imperialistliku agressiooni teenistuses Nõukogude-vastase sõja ettevalmistamisel (1934–1940).* Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953; **Madis Pesti.** *Rahvuslik reetmine "rahvusluse" sildi all (Kodanliku Eesti välispoliitikast aastail 1934–1940).* Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960. Lk 124–168; **Paul Vihalem.** *Eesti kodanluse üleminek Saksa fašismi teenistusse.* Tln: Eesti Raamat, 1971. Lk 34–94; **Heino Arumäe.** *Kahe ilma piiril.* Tln: Eesti Raamat, 1979. Lk 129–135; Vt ka: **Enno Korv.** 1939. aasta sündmuste ja Molotov-Ribbentropi pakti interpreteerimisest Nõukogude Eestis. // *Ajalooline Ajakiri.* 2000. 1. (108). Lk 49–60.

Ka 1990. aastatel on eesti autorid kinnitatud nende uurimuste põhi-seisukohtade õigsust, eriti kolme Balti riigi Saksamaale orienteerituse osas, mille all mõeldi kohustust tingimusteta erapooletuseks ja välispoliitika kooskõlastamiseks Berliiniga.¹⁴ Siiski on Eesti neutraliteedipoliitika probleemi puudutatud samal kümnendil ilmunud Eesti välispoliitika alastes uurimustes ka tasakaalustatumalt.¹⁵

Soome ajaloolase Seppo Myllyniemi käsitluse järgi pakkus Balti riikide soovimatus valida Nõukogude-Prantsuse või Saksa orientatsiooniga jõugruppide vahel alternatiivina võimaluse omavaheliseks koostööks ja neutraliteedipoliitikaks. Moskva seisukohalt eelistas neutraliteedikursi ühepoolset Saksamaad ja edasine poliitiline areng näis N Liidu kahtlusi selles osas vaid kinnitavat. Eestis viis püüe maad igal tingimusel rahvusvahelistest konfliktidest eemale hoida 1938. a esimesel poolel järjest selgema neutraliteedipoliitika rõhutamisele. Hiljemalt 1939. a kevadeks oldi Eestis siiski teadlikud oma ahtast manööverdusruumist, mistõttu kaheldi ilmselt oma suutelisuses neutraliteeti kaitsta. Tuginedes Saksa diplomaatide ettekannetele ja nende Eesti kolleegide mälestustele, väidab Myllyniemi, et neutraliteediliini tähendas teatud tuginemist Saksamaale (vähemalt materiaalse abi lootuses sõja korral), mistõttu see lõppes, vaatamata jätkuvale ametlikule fraseoloogiale.¹⁶

Leedu õigusteadlase Bronis J. Kaslase käsitluses olid Balti rahvad küllalt realistlikud mõistmaks, et regiooni mitte-neutraalne riik tõmmataks ühte kahest Euroopas formeerunud riikideblokist või muudetaks sõja korral sõjaliste operatsioonide baasiks. Samas olid nad piisavalt idealistlikud uskumaks, et suudavad säilitada oma iseseisvat staatust neutraalsena. Vastav poliitika ei tähendanud tema järgi Balti riikide diplomaatilise hoiaku muutumist. Tegemist oli uutele oludele kohandatud vanade käitumisreeglitega.¹⁷

¹⁴ **Magnus Ilmjärvi**. Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Balti riigid ja Soome 1934–1940. Tln: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993.

¹⁵ **Eero Medijainen**. Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940. Tln: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997. Lk 50–51; vt ka sama autori kommentaare **Kalervo Hovi** avaldatud ettekandele The Neutrality of the Baltic States before the Second World War // Neutrality in History. Proceedings of the Conference on the History of Neutrality organized in Helsinki 9.–12. September 1992 under the auspices of the Commission of History of International Relations. Finnish Historical society Helsinki. Gummerus Kirjapaino Oy, 1993. Pp. 147–153, 155–157.

¹⁶ **Seppo Myllyniemi**. Die Neutralitätspolitik der Baltischen Staaten und Finnlands am Vorabend und in der Anfangsphase des Zweiten Weltkrieges // Les états neutres Européens et la Seconde Guerre mondiale. Colloque international organisé par les Instituts d'histoire des Universités de Neuchâtel et de Berne, sous les auspices du Comité international et de la Commission suisse d'histoire de la Seconde Guerre mondiale Neuchâtel-Berne, 5.–9. septembre 1983. Neuchâtel. Éditions de la Baconnière 1985. S. 219–222; **Seppo Myllyniemi**. Die baltische Krise 1938–1941. Schriftenreihe der Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte. 38. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1979. S. 33–38.

¹⁷ **Bronis J. Kaslas**. The Baltic Nations – the Quest for regional integration and political liberty. Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland. Pittston, Pennsylvania: Euramerica Press, 1976. P. 220.

Rahvusvaheliste suhete jõutasakaalu teooriale tuginedes on juhitud tähelepanu ka selles kontekstis jõuvahekordade muutuse korral väikeriikidele iseloomulikule kalduvusele läheneda tugevaimale ja vähem ohustavale jõule. Saksamaa tundus kolmekümnendate lõpul enamusele Euroopa riikidele tugevaima riigina ja siit tulenes ka vajadus sõbralike suhete järele temaga. Kahtlemata püüti olla ka Eestis realistid ja hoida ametlikul tasandil Saksamaaga häid suhteid, kuigi Balti riikide sidemete tihedus polnud kaugeltki võrreldav paljude teiste Ida-Euroopa riikidega.¹⁸ Kummaline ja maailmavaateliselt ühekülgsena oleks seejuures kujutada Eesti poliitikuid, kes kahekümnendatel aastatel jagasid läänერიიკide ideaale ja sümpaatiad, vaimustumas järgmisel dekaadil natsionaalsotsialismist niivõrd, et pakkuda oma maad Saksamaa protektoraadiks. Kahtlemata nähti Eestis peamist ohtu oma julgeolekule ida poolt, millele mõeldavaks vastukaalustavaks jõuks antud tingimustes jäi Saksamaa. Asjaolu, et 1930. aastate lõpul sagenesid Saksamaa sõjaväelaste külaskäigud Eestisse, ei tähendanud veel neutraliteedi põhimõtetest loobumist. Traditsioonilise neutraliteediõiguse järgi polnud siin mingit vastuolu erapooletusega. Iseküsimus on muidugi niivõrd sellesse ise usuti sõjast kõrvalejäämise võimalust ja niivõrd oli see mõeldud. sisetarbeks. Palju enam on selles mõttes põhjust kahelda Eesti neutraliteedi jätkumises pärast *Al Capone alliansi*¹⁹ stiilis lepingut Moskvaga 1939. a oktoobris.

Neutraliteet – ennast otsiva väikeriigi poliitika?

Eestis räägiti neutraliteedist juba alates 1917. a lõpust. Eesti oli iga-suguste riiklustraditsioonideta väikeriik. Maanõukogus loodeti kindlustada iseseisvust kuulutades end erapooletuks vabakaubanduse maaks ida ja lääne vahel, mis oleks garanteeritud kaubavahetusest huvitatud suurriikide poolt. Maapäeva välisdelegatsioon taotles 1918. a kevadel Eesti iseseisvust põhimõttel – *fortiter in re, suaviter in modo*²⁰ – kõigi suurriikide poolt garanteeritud neutraalse riigina.²¹ Selle aja dokumentidest kõnelevad neutraliteedist Iseseisvusmanifest ja Ajutise Valitsuse 27. novembri deklaratsioon, samuti Tartu rahulepingu artiklid V, VI, VII. Märke Eesti erapooletusest välispoliitikas võib leida ka 1920. aastatest, kuigi siis seda ametlikult ei deklareeritud. Eesmärgiks oli parandada suhteid (eeskätt suurte) naaberriikidega. Sõja lõpuga alguse saanud Rahvasteliidule ja

¹⁸ **Eero Medijainen.** 1939: võimalused ja valikud. II. // Ajalooline Ajakiri. 2000. 2. (109). Lk 62–63.

¹⁹ **Michael Handel.** Weak states in the international system. London: Frank Cass, 1981. P. 121.

²⁰ *Fortiter in re, suaviter in modo* – ld k asjas (või teos) kindlalt, kuid leebes vormis.

²¹ **Arved Frhr. von Taube.** Das Auswärtige Amt und die estnische Frage 1917/1918. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. B. 17. Jhrg. 1969. H. 4. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1969. S. 549, **Kalervo Hovi.** Die orientierung der estnischen Auslandsdelegation im Frühjahr 1918. // Publikationen des Instituts für Allgemeine geschichte Universität Turku. 5. Turku, 1973. S. 74–75.

kollektiivsele julgeolekule tuginev uus maailmakorraldus sundis Eesti poliitikuid nendest plaanides loobuma, tõstes esiplaanile regionaalse sõjalis-poliitilise liidu idee.

Ka taasiseseisvumise eel, aastatel 1989–91 kõnelesid mitmeid erinevaid Eesti liikumisi esindanud poliitikud oma kõnedes ja programm-dokumentides Eestist kui tulevases demilitariseeritud, neutraalsest ja blokivälisest riigist.²² Kas teatud patsifistlikud meeleolud olid loomulikuks reaktsiooniks eelnevatele okupatsiooniperioodidele või püüti oma rahumeelsust deklareerides muu maailma silmis oma taotlusi legitimiseerida ja tunnustust saavutada? Võimalik, et poliitikateaduslike analüüsimetodeid kasutades on mõeldav analoogseid juhtusid kõrvutades teha üldistusi üleminekustaadiumis väikeriikide käitumist mõjutavate tegurite kohta.

Paradoksaalsena tundub siinjuures asjaolu, et juhul kui 1990. aastate Venemaa nõustunuks tunnustama Tartu rahulepingut osaliselt jõusolevana, võinuks see pakkuda talle vähemalt propagandistlikke argumente Eesti takistamiseks Põhja-Atlandi Lepinguorganisatsiooni suunal.

Neutraliteedi- või liidupoliitika?

1930. aastatel ilmnis üha enam, et senised skeemid kollektiivse julgeoleku tagamiseks olid end ammendanud. Nii Riigikogus kui suuremas osas erakondliku suunitlusega ajakirjanduses pöörati ülemaailmse majanduskriisi ja seda mõjutava sisepoliitilise kriisi kõrval väga vähe tähelepanu välispoliitilistele küsimustele. Seetõttu mõjus uudse ja tähelepanuäratavana, kui *Päevalehe* toimetuse liige Harald Tammer pakkus 1933. aastal välja Balti riikide alalise erapooletuse idee,²³ mis järgnes pikemale arvamuskirjutisele riigikaitse küsimustest. Tammeri idee oli tingitud osaliselt kindlasti samaaegselt Eesti lehtedes ilmunud erukindral Johan Laidoneri kriitikast Eesti kaitsepoliitika suhtes. Kindlasti mõjutas teda ka Rahvasteliidu prestiiži langus Kaug-Ida sündmuste taustal. Välisminister August Rei teatel oli Tammeri kirjutis sündinud tema omal initsiatiivil ja selle autor oli vastavasisuliste küsimustega tegeleenud oma õpingute ajal Pariisi *École des sciences politiques*'is.²⁴ Eesti erapooletuse kaitse pidanuks sellisel juhul langema nendele suurriikidele, kellele Eesti ja teiste Balti riikide ja Balti mere ranniku *status quo* säilimine oluks

²² Vt nt: **Mare Haab**. Is neutrality a foreign-policy option for small nationstates? The case of Estonia. / Pertti Joenniemi & Peeter Vares (eds.) *New Actors on the International Arena: The Foreign Policies of the Baltic Countries*. Tampere Peace Research Institute Research Report. No. 50. 1993. Pp. 73–79.

²³ **H[arald]. T[ammer]**. Miks mitte alaline erapooletus? // *Päevaleht*. 1933. 13. jaanuar. Harald Tammer (1899–1942) õppis aastatel 1931–33 Pariisi poliitiliste teaduste ülikoolis ja stažeeris 1933. a Genfis Rahvasteliidu stipendiaadina selle sekretariaadi juures, täiskogus ja komisjonides.

²⁴ Suomen Ulkoasiainministeriön Arkisto (UM) Tallinnassa oleva lähetystö (mikrokortit) 19. 01. 1933. S. 5.

tähtis. Ta pidas garantidena silmas N Liitu, Saksamaad, Inglismaad ja Prantsusmaad. Ajakirja *Sõdur* veergudel antud küsimuses sõna võtnud kõrgemad sõjaväelased osutasid Tammeri väite vähiklikkusele eriti selles osas, nagu võimaldaks garanteeritud neutraliteet kaitsekulusid kokku hoida. Kolonelleitnant Herbert-Voldemar Freiberg leidis, et kõigi Balti riikide üheaegne neutraalseks kuulutamine kujunenuks mõttetuseks, sest vastav korraga astutud samm viidanuks teatud liidusuhetele, mis polnud kooskõlas erapooletuse põhimõtetega.²⁵ Juhtivate poliitikute suhtumises ideesse peegeldus teatavat ambivalentsust, st et teatud tingimustel suhtuti soosivalt, kuid oldi samas skeptiliselt meelestatud või äraootavad välja-pakutud idee teostamise võimaluste osas. Nii Riigivanem Konstantin Päts kui Riigikogu esimees Jaan Tõnisson pidasid idee realiseeritavaks vaid tingimustel, et sellesse kaasataks kõik Balti riigid ning et N Liidu ja Saksamaa kõrval osalenuks garantidena ka Prantsusmaa, Suurbritannia ja võimaluse korral ka Ameerika Ühendriigid. Mõlemad rõhutasid ka, et idee teostamise korral tuleb kindlasti välistada Läänemere neutraliseerimine, mis muutnuks selle Vene-Saksa sisemereks. Aktsioon pidanuks seisma kooskõlas Rahvasteliidu põhikirjaga, samuti peeti eksituseks sellest tulenevat lootust kaitsekulutuste kokkuhoiuks. Küsimust ei tõstatatud valitsuses ega Riigikogus, samamoodi jäädi äraootavaks välisministeeriumis.²⁶ Saadikutele saadetud nädalaülevaates tõdeti, et arvestades nii rahvusvahelise õiguse teoreetikute seisukohti kui ka Rahvasteliidu praktikat, peeti vähetõenäoliseks neutraliseerimise küsimuse tõstatamist lähemal ajal.²⁷ Kuigi peamiseks takistuseks selle idee realiseerimisel peeti selle mittevastavust Rahvasteliidu põhimõtetele ja vaimule, ei laidetud seda ka täielikult maha.²⁸ Seda enam, et H. Laretei oli sunnitud ülevaates Riigikogu Väliskomisjonile tõdema üldise olukorra halvenemist, kuna *oleme sattunud kahe hamba vahele*.²⁹

1933. a sügisel ennustas Tammer Rahvasteliidu tähtsuse languse taustal väikeriikidele hädaohtlikuma tasakaalupoliitika taaselustumist Euroopas, mis pakkus viimastele alternatiivina kas kontakti mõne riikide rühmitusega või täielikku erapooletust. Balti riikide liidu puhul näis ta neid kahte ideed täielikult siiski mitte vastandavat.³⁰ Paljusi Briand-Kelloggi

²⁵ Ago Pajur. Uute teede otsingul. Välispoliitilise kriisi algus Eesti Vabariigis. // Akadeemia. 1991. 6–7. Lk 1154–1161.

²⁶ UM. Tallinnassa oleva lähetystö (mikrokortit) 19. 0. 1933. S. 4–5; Päevaleht. 1933. 23. jaanuar; Postimees. 1933. 24. jaanuar.

²⁷ ERA. 957-13-637. L 38–39.

²⁸ H[einrich]. L[aretei]. Eesti neutraliseerimisest. // Päevaleht. 1933. 31. jaanuar.

²⁹ Evald Uustalu. Riigikogu väliskomisjonide protokollid 1929–34 ja 1938–39. / Eestit tagasivaates. Stockholm: EÜS Põhjala, 1987. Lk 33.

³⁰ H[arald]. T[ammer]. Umbteel. // Päevaleht. 1933, 1. november; H[arald]. T[ammer]. Rahvasteliidust tasakaalupoliitikale. // Päevaleht. 1933. 15. november; vt ka: S. of P. Väikeriigi poliitika on erapooletuse poliitika. // Vaba Maa. 1933. 7. november.

sõjakeelupakti mõjul kolmekümnendatel aastatel levisid mitmed teooriad nn. uuest neutraliteedist, millised kontseptsioonid rõhutasid senise passiivsuse ja erapooletu hoiaku asemel aktiivset ja eelistavat neutraalsust, mis toiminuks riikide koostööna.³¹ Rahvusvahelistes suhetes toimunud muutused mõjutasid neutraliteedi käsitlust kui mitte praktikas, siis vähemalt teoorias. Sellisel rahvusvahelisel taustal võib mõista ka kolmekümnendate aastate Balti riikide liidu- ja koostööpoliitika ning neutraliteeditaotluste ühildatavust.

Garanteeritud neutraliteet, protektoraat või sõjaline liit?

Poola asumine balansseerivale hoiakule teineteist umbusaldavate N Liidu ja Saksamaa vahel, mille eelduseks olid 1933. a lõpul alanud läbirääkimised Poola-Saksa mittekallaletungideklaratsiooni osas, põhjustas poolakate vajaduse rahustada oma idanaabrit ühiste püüete väljendamises Balti regiooni julgeoleku tagamisel. Väliskomissar Maksim Litvinov reageeris viivitamatult ametliku deklaratsiooni vormis ettepanekuga Balti riikide julgeoleku ühiseks garanteerimiseks. Varssavis oldi kõhklevad. Lähenemine sellel alal võinuks tihendada Nõukogude-Poola suhteid ja süvendada lõhet N Liidu ja Saksamaa vahel, samas võinuks see olla Poola manööverdamisruumi piiravaks teguriks ja Berliini poolt vaadatuna vaenuakt. Poolas loodeti silmaspeetavate riikide negatiivse reaktsiooni korral vabastada end raskest olukorrast, mis võinuks ohustada *détente*'i šansse Saksamaaga.³²

Oluliseks pöördepunktiks Ida-Euroopas oli järgnevalt 26. jaanuaril 1934 allakirjutatud Poola-Saksa mittekallaletungideklaratsioon, mille mõju hindas välisministri abi H. Laretei Eestile soodsaks. Kui veel 1933. a sügisel Poola-N Liidu kokkuleppe ajal näis kujunevat suurriikide blokk, mille juures ilmnes tundemärke Eesti sunnitud kaasaminekuks sellega, siis Saksa-Poola kokkuleppe lahendas selle küsimuse, muutes Poola balansseerivaks jõuks kahe suurriigi vahel, mis leiti olevat Balti riikide huvides.³³

21. novembril 1933 Eestile esitatud M. Litvinovi ettepaneku kohaselt deklareeriuks N Liit ja Poola Berliinis, et nad on Balti riikide iseseisvusest huvitatud ja selle hädaohustamise korral võetaks olukord kaalumisele. Eesti ja Läti vastasid esitatud ettepanekutele, et neid ei ähvarda

³¹ N. Ørvik. The Decline of Neutrality 1914–1941. P. 148–156; C. Holbraad. Danish Neutrality. P. 81–85.

³² Piotr S. Wandycz. The Twilight of French Eastern Alliances, 1926–1936. French-Czechoslovak-Polish Relations from Locarno to the Remilitarization of the Rhineland. New Jersey: Princeton University Press, 1988. P. 333; Bohdan B. Budurowycz. Polish-Soviet Relations 1932–1939. New York and London: Columbia University Press, 1963. P. 39–40.

³³ E. Uustalu. Riigikogu väliskomisjonide protokollid. Lk. 34–35.

hetkel mingi hädaoht, kuid samas tervitati iga deklaratsiooni oma suuremate naabrite poolt, mis rõhutas Balti riikide iseseisvuse tähtsust Ida-Euroopa rahulikule arengule. Lisaks avaldati arvamust, et selline deklaratsioon ei peaks piirduma vaid N Liidu ja Poolaga, vaid selles pidanuks osalema ka Saksamaa ja teised suurriigid.³⁴ Teistest deklaratsioonis puudutatud riikidest andis Leedu nõusoleva vastuse, Soome aga lükkas selle kategooriliselt tagasi. Eesti ajakirjanduses kirjutati esialgu deklaratsioonist kui Baltimaade neutraliteedi tagamise pakkumisest N Liidu ja Poola poolt, kuigi tegelikult ettepanekus neutraliteedist ei räägitud.³⁵

N Liidu aktiivsus Baltikumi suunal jätkus. 1934. a aprillis tegi N Liit Saksamaale ettepaneku tagada ühiselt Balti riikide kui endise Vene impeeriumi osade iseseisvust. Ettepaneku kohaselt võinuks ka teised asjast huvitatud riigid kavatsetud protokollile alla kirjutada. Balti riikidele ettepanekust ei teatatud. Saksamaal ei oldud taolisest ettepanekust huvitatud, kasutades juhust saadeti oma eitav vastus nii Moskvasse kui Balti riikidele. Kuigi nii Eestis kui Lätis oldi murelikud informeerimata N Liidu ettepaneku objektiks olemisest, põhjustas Saksamaa eitav vastus isegi suuremat rahulolematust.³⁶

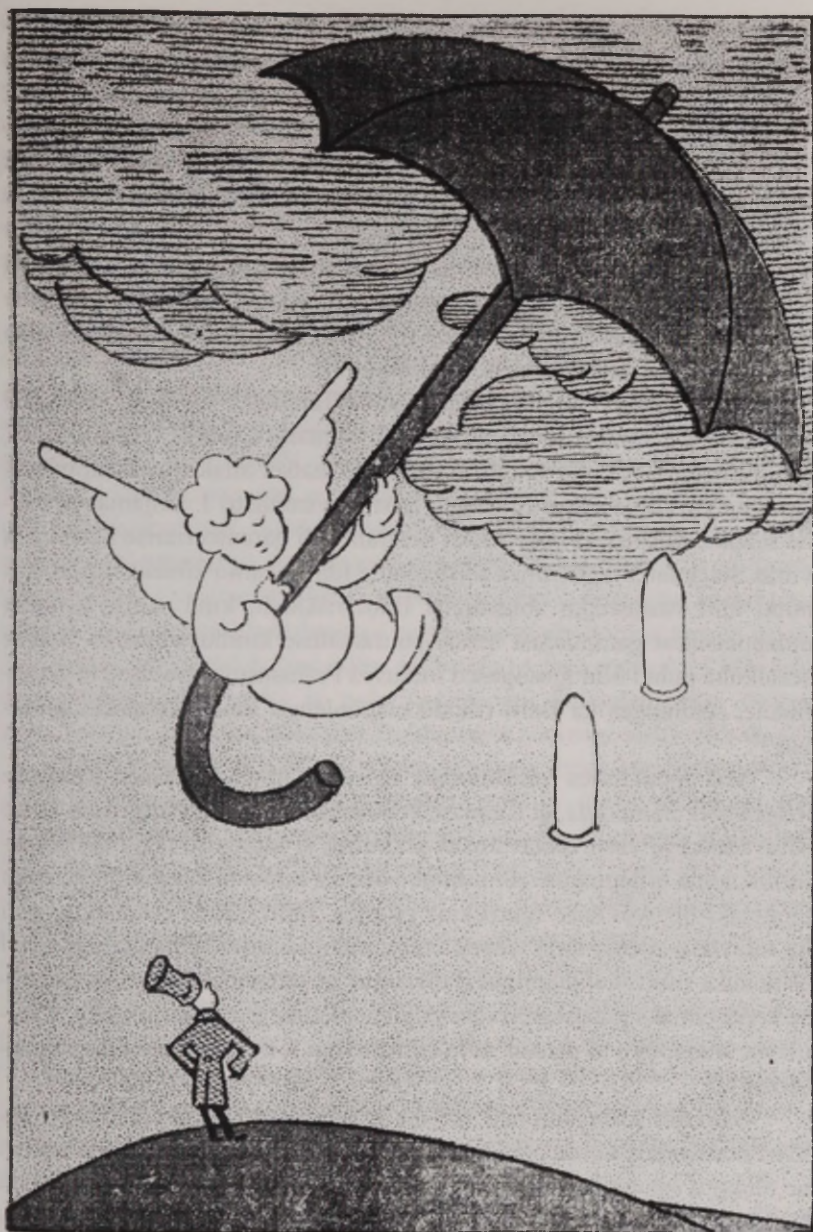
1934. a suve hakul jõudsid nõukogude väliskomissar M. Litvinov ja Prantsuse välisminister Louis Barthou kokkuleppele prantslaste poolt väljatöötatud regionaalsete julgeolekupaktide süsteemi osas, mis sai järgnevalt tuntuks Idapakti või Ida-Locarno nime all. Ettepanek koosnes kahest lepingust. Üks neist hõlmas vastastikuse abistamise nn Idapakti kaudu N Liitu, Saksamaad, Poolat, Tšehhoslovakkia, Leedut, Lätit, Eestit ja Soomet. Teise lepinguga omandanuks N Liit Locarno lepingu kohustused Prantsusmaa suhtes, viimane aga Idapakti alusel samuti kohustused N Liidu suhtes, kuid mitte paktis osalevate teiste riikide suhtes. Kogu skeemi eelduseks oli N Liidu astumine Rahvasteliidu liikmeks, mis sai teoks 1934. aastal. L. Barthou teatas juba kohtumisel M. Litvinoviga Genfis 18. mail 1934, et Pariis ei saa ühineda garantiidega Balti piirkonnale.³⁷ Otustav oli Saksamaa hoiak, kelle kavatsuste tõkestamiseks oligi Ida-Locarno pakt eelkõige sihitud. Taktikalistel kaalutlustel esitati Saksamaa poolt mitmesuguseid tingimusi, andes lõplikult eitava vastuse alles 1934. a septembris. Poola otseselt eitavat vastust ei andnud, piirdudes samas mitmesuguste tingimuste seadmisega, mis tähendas tegelikult eitust.

³⁴ E. Uustalu. Riigikogu väliskomisjonide protokollid. Lk 33.

³⁵ H[arald], T[ammer]. Nõukogude-Vene ja Balti riigid. // Päevaleht. 1934. 4. jaanuar; Vene-Poola deklaratsioon ja Balti riikide iseseisvuse kindlustamine. // Vaba Maa. 1934. 6. jaanuar; J. H. T. Meie iseseisvus on kaalul! Poola-Vene neutraliseerimiskava hädaohklikud võimalused. Mis teevad meie konsulid? // Postimees. 1934. 9. jaanuar.

³⁶ Hugh I. Rodgers. Search for Security. A Study in Baltic Diplomacy, 1920–1934. Hamden: Archon Books, 1975. P. 95–96; Esmo Ridala. Peajooni Eesti välispoliitikast 1934–1940. // Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat. VIII. 1977–1979. Stockholm: Norstedts Tryckeri, 1980. Lk 42.

³⁷ P. S. Wandycz. The Twilight of French Eastern Alliances. P. 356–357.

Joonis 1. Erapooletus: "Mida arvate, härra diplomaat, Balti riikide erapooletusest?"
– "Ma jään selle juures erapooletuks!" (Kratt. 1935. 19. mai).

Eesti hoiak Ida-Locarno pakti suhtes oli suures osas sama, mis aastavahetusel 1933/34 garantiideklaratsiooni osas, st loodav süsteem pidanuks hõlmama kõiki Euroopa suurriike. Soome Tallinna saadikule Paavo Hynnisele ütles välisminister Julius Seljamäe augusti lõpus, et oli nii Poola kui N Liidu välispoliitikajuhtidele seletanud, et Eesti on valmis

igasuguseks lepinguks, mis lisab garantiisid tema julgeolekule ja et neutraliteedimõtted on eesti rahva hulgas leidnud head kõlapinda.³⁸ 1934. a sügisel vaibus rahvusvaheline huvi ajutiselt Ida-Locarno pakti vastu, kuid tõusis 1935. a märtsis taas päevakorrale. Senise regionaalse garantiipakti kava teisesenes nüüd selgemalt Moskva-Pariis-Praha sõjaliseks koalitsiooniks. Et Eestis ei peetud võimalikuks seesuguses kokkuleppes osaleda, siis lükati tagasi ka Leedu ettepanek 26. jaanuarist 1935, milles soovitati Idapakti ebaõnnestumise korral nõustuda kolmekesi osalema N Liidu Prantsusmaa-Tšehhoslovakkia vastastikuse abistamise lepingute süsteemis. Leedule antud vastuses rõhutati, et Eesti ei taha siduda oma käsi ega muuta oma neutraalset poliitikat.³⁹

1935. a märtsi algul pöördus Harald Tammer *Päevalehe* veergudel taas alalise garanteeritud neutraliteedi võimaluse juurde. Aprilli lõpul, mil oli oodata N Liidu-Prantsuse lepingu peatset allakirjutamist, püüdis Tammer veel oma mõtet edutada.⁴⁰ Eesti välisministri J. Seljamaa ja Itaalia saadiku vahelisest kõnelustest neutraliteedi garanteerimise küsimuses viitas Seljamaa Prantsusmaa seisukohale Ida-Locarno kõneluste ajal, kus nõuti küll vastastikku abiandmist Balti riikidelt, kuid samas keelduti omapoolsetest garantiidest nende puutumatus kindlustamiseks. Sellise seisukoha puhul olid igasugused lootused Prantsusmaa-poolsetele garantiidele, sealhulgas ka Balti riikide erapooletuse kindlustamiseks aluse-
tud.⁴¹

Mai lõpul ütles välisministri abi H. Laretei usutluses *Deutsche Allgemeine Zeitungile*, et Kaunase konverentsil lugesid Balti riigid kõige sobivamaks ja vastuvõetavamaks praktilise ja moraalse neutraliteedipoliitika, kuna erilepingute sõlmimine võinuks tekitada kergelt mulje nagu ühinetaks ühe või teise suurriikide grupiga. Balti riikide eesmärgiks pidi ka tulevikus olema oma erapooletuse alalhoidmine. Välisministri sõnul esinenuks sobival silmapilgul Balti riigid ise ettepanekuga, mida peetakse kohaseimaks oma iseseisvuse ja erapooletuse garanteerimiseks. Käesolevat silmapilku ei peetud selle küsimusega kiirustamiseks kõige kohasemaks.⁴²

Samasse seisu jõuti taas 1939. a kevad-suvel N Liidu ja Suurbritannia-Prantsusmaa kolmepoolsetel läbirääkimistel. Nüüd oli rahvusvaheline olukord aga palju pingestatum. N Liit soovis Balti riikidele abiandmise küsimust jätta vaid suurriikide otsustada, mis sisuliselt tähendas N Liidu ühepoolset garantiid ehk ainuõigust legaalseks sekkumiseks talle

³⁸ UM. Tallinnassa oleva lähteystö (mikrokortit). 28. 08. 1934. S. 2.

³⁹ A. Pajur. Uute teede otsingul. Lk 1497.

⁴⁰ H[arald]. T[ammer]. Balti riikide erapooletus positiivse programmina Ida-Euroopa julgeoleku probleemi lahendamiseks. // *Päevaleht*. 1935. 7. märts; H[arald]. T[ammer]. Vene-Prantsuse abistamisleping. Millega oleme me kaitstud Vene vägede Eestisse tuleku vastu? // *Päevaleht*. 1935. 25. aprill; vt ka: A. Pajur. Uute teede otsingul. Lk 1159–1161.

⁴¹ ERA. 957-14-174. L 49.

⁴² Neutrale Baltische Aussenpolitik. // *Revalsche Zeitung*. 1935. 29. März.

sobival hetkel. Moskva jaoks polnud sellises olukorras enam tähtsust, milliseid garantiisid taotleda – kas Balti riikide iseseisvusele või neutraliteedile.⁴³ On kaheldav, kas Eestis ja Baltikumis valitsuse tasandil üldse enam usuti kõiki suurriike hõlmavatesse garantiidesse. Tõenäolisemalt kasutati vastavasisulisi vormeleid selleks, et põhjendada oma soovimatust ühe kindla koalitsiooniga ühinemiseks.

Neutraliteet ja jõutasakaalupoliitika

Baltikumi jaoks kujunevat olukorda 1934. a septembris analüüsinud Briti saadiku Balti riikides Hughe M. Knatchbull-Hugesseni kõnelused kohalike poliitikutega viitasid lootusele saavutada klassikalist puhverriigi rolli Belgia ja Hollandi positsiooni analoogiatel. Briti diplomaadi sõnul polnud Balti riikide ebaõnneks nende lähimaks merejõuks mitte Britannia vaid Rootsi, kus ei peetud võimalikuks võtta kohustusi kõnesolevate riikide suhtes. Saadik hindas Balti riikide positsiooni proportsionaalset nõrgenemist ja suurenenud sõltuvust Saksamaa, Poola ja Venemaa vahelisest tasakaalupoliitikast. Selle tasakaalu häirimise korral tõstatunuks oht suurriikide kolmikust tugevaima poolt. Selgusetuse ja võistluse kestes nimetatud kolme suure naaberriigi vahel andis Balti riikidele aega konsolideerumiseks ja puhvripositsiooni omandamiseks. Belgia skeem osutus aga võimatuks ühe domineeriva suurriigi esilekerkimisel.⁴⁴

Kuna reaalsete üleüldiste garantiide saavutamine oma puhverpositsiooni kindlustamiseks osutus võimatuks, siis jäi üle kindlustada oma julgeolekut mittekallaletungilepingute sõlmimisega kummagi tõenäolise konfliktipoollega. Mittekallaletungileping Eesti ja N Liidu vahel pärines 1932. aastast, mille kehtivust pikendati 1934. aastal veel kümnele aastale. Vähemalt samast ajast taotleti vastavasisulise lepingu sõlmimist ka Saksamaaga, kuid seal huvituti sellest alles 1939. a kevadel. 7. juunil 1939 kirjutasid Eesti ja Läti alla mittekallaletungilepingule Saksamaaga. Eesti välisminister Karl Selter iseloomustas seda lepingut varem N Liiduga sõlmitud lepingut arvestades kui Eesti neutraalset positsiooni täiendavat ja tugevdavat või tasakaalustavat.⁴⁵ Kindlasti pakkus leping selles mõttes vastuargumendi samal ajal aktiivsetele N Liidu Balti riikide garanteerimis- ja abistamispuüetele.

Mitmete poliitikute hulgas ja ka ilmselt avalikkuses loodeti kriisi korral toetust Suurbritannialt, isegi kui tegelikult selleks erilist alust polnud. Briti-Saksa mereväeleping 1935. a juunis ei jätnud kahtlust, et konflikti korral läänes võis Saksamaa sulgeda Taani väinad ja sellisel korral olid lootused Inglismaa abile põhjendamatud. Tagantjärele võis muidugi

⁴³ E. Medijainen. 1939: võimalused ja valikud. II. Lk 58.

⁴⁴ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Second Series. Volume VII: 1929–1934. London. Her Majesty's Stationery Office 1958. Pp. 738–739.

⁴⁵ Jüri Ant. Eesti 1939–1941: Rahvast, valitsemisest, saatusest. Tln, 1999. Lk 24; Riigivolikogu stenograafilised aruanded. I koosseis. Tln, 1939. Lk 1081.

väita, et Molotov-Ribbentropi pakt oli vaid vaheaktiks Saksamaa ja N Liidu vahel, millega kumbki pool tahtis aega võita. Kuid Eesti julgeoleku kindlamaks tagatiseks jäi ikkagi rahu kindlustava vahendi leidmine nende suurriikide vahel, milleks antud juhul J. Laidoneri järgi oli Saksa-Vene sõjajõudude tasakaal.⁴⁶ Olukorras, kus Moskvat lahutas Berliinist Hitleri 1935. a 21. mai kõne järgi *mitte kunagi ületatav maailmavahe* (*eine, niemals zu überbrückende Weltentfernung*), jäi see *maailmavahe* Berliini saatkonna atašee Georg Meri sõnastuses esialgu Balti riikide julgeoleku parimaks tagatiseks.⁴⁷ Antud oludes oli selline seisukoht muidugi väga realistlik. Pikemas perspektiivis osutus ekslikuks usk selle olukorra kestvusse ja nii avalikkuse kui iseenda veenmine selles vaimus.

Briti peaminister Neville Chamberlain ütles oma kõnes parlamendi alamkojas 28. veebruaril 1938, et faktiliselt ei erine kollektiivne julgeolek vanadest sõjaeelsetest liitudest, millest arvati end lahtiöelnud olevat. Ta teatas muuhulgas, et riigid, mis säilitasid oma liikmelisuse Rahvasteliidus, ei pidanud olema koormatud kohustustega, mida nad ei olnud võimelised teostama. Nn Oslo-riikide grupi riigid olid vastavate seisukohtadega esinenud juba 1936. aastal, pärast Itaalia-vastaste sanktsioonide tühistamist. 1938. a Rahvasteliidu täiskogus deklareeris üle kahekümne riigi, sealhulgas ka Balti riigid, et käsitlevad siitpeale organisatsiooni põhikirja 16. artiklit enda jaoks mittesiduvana. Kahtlemata mõjusid siin kiirendava tegurina samaaegsed Tšehhoslovakkia sündmused. K. Selter esitas 1938. a oktoobris, pärast Rahvasteliidu põhikirja 16. artikli fakultatiivsuse deklareerimist Riigivolikogus Eesti välispoliitikat põhjendades vanematest aegadest kaasaega ulatuva Eesti ajalookäsitluse, mille kohaselt Eesti või Baltimaad tervikuna oli rahvaste piiriks ehk iseseisvaks ruumiks, mida ei suutnud muuta ükski strateegiline idee. Kõik ajutiselt võidukad vallutajad olid lakanud olemast suurriigid oma vallutuste tulemusel. Välisministri sõnul oli erapooletus Eesti sügavaks veendeks, mis polnud uus. Eesti pöördus tagasi poliitilisele joonele, mida ta jälgis enne organiseerumist kollektiivse julgeoleku süsteemi.⁴⁸

1938. a 3. detsembril pandi Eestis maksma Skandinaavia riikide eeskujudele tuginev *Erapooletuse korraldamise seadus*. Seadus sätestas peajasjalikult sõdivate riikide sõjalaevade käitumisnormid Eesti territooriumil ja sadamates ning keelas sõdivatel riikidel Eesti territooriumi kasutamise sõjategevuse baasina oma vastaste vastu. Järgnevalt kehtestasid ka Läti ja Leedu vastavasisulised kooskõlastatud seadused. Kuna Skandinaavia riigid olid töötanud välja ühise erapooletuse seaduse, siis pidas A. Piip loomulikuks selle seaduse aktsepteerimist, luues seega ühise Läänemere staatuse või erapooletuse meresõja korral.⁴⁹ Kuivõrd oli siin tegemist siseriikliku propagandaga, on juba omaette küsimus.

⁴⁶ **Heinrich Laretei.** Iseseisvusaegsest välispoliitikast. // Koguteos Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. I. Eesti nagu ta oli. Stockholm, 1954. Lk 206.

⁴⁷ ERA. 957-14-172. L 50.

⁴⁸ Riigivolikogu stenograafilised aruanded. I koosseis. Tln, 1939. Lk 193–194.

⁴⁹ Samas. Lk 308–309.

Retsensioonid ja tutvustused

Eestlastest ohvitseride vaprusel kroonika

Rein Helme

Mati Kröönström. Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917. Magistritöö. Juhendaja dots Tõnu Tannberg. Tartu, 2000.

Vaadeldav magistritöö on kirjutatud seni uurimata ja vajalikul teemal. Ühest küljest on autor oma uurimusega veelkordselt kinnitanud seisukohta, et Nõukogude historiograafias ülistatud Läänemereprovintside kaks rahusajandit Vene impeeriumi rüpes sidusid siiski väga paljude eestlaste saatuse sõjaväega, tõmmates nad reeglina pöördumatult eemale kodumaast ja põhjustades suuri kaotusi kogu eesti rahvale. Teiseks on äärmiselt oluline uurimuses kasutatud isikuajalooline lähenemine. Allikmaterjalide teadusliku käsitlemise ja süstematiseerimise abil on kättesaadaval kujul talletatud sadade eestlaste nimed ning antud nende taga peituvate isikute eluteele konkreetseid raamid, suurendades seega võimalusi kasvõi perekonnaajaloolisteks uuringuteks. Kolmandaks on komplekselt lähenetud ühele sõjaajaloo probleemile – armee, antud juhul siis Vene armee juhtivkaadri kujunemisele ja olemusele. Neljandaks on teema säärane käsitlemine tänuväärseks lisanduseks eesti rahvuslike relvajõudude loomise eelduste analüüsile. Just viimast peab ka autor peamiseks enda ette püstitatud ülesandeks. Tööst saame teada, kui palju ja misuguse ettevalmistusega (haridusega) eesti soost ohvitseri Vene armees oli, kuidas kulges nende teenistuskäik ja milline oli nende saatust tsaaririigi poolt peetud arvukates sõdades. Autor on õigesti juurde toonud lisateema – eestlased Venemaa prestiižikaima sõjalise aumärgi, Püha Georgi (Jüri) Sõjaordeni ja mõõga kavaleridena. See kõrge autasu tõstis ohvitseri teiste taustal reljeefselt ja väärilt esile, olles otsekui proovikoja märk hõbelusikal, mille tähendust tunti ja hinnati kogu kultuurimaailmas. Olgu see väärilt panuseks sageli liigselt ennasthaletseva eestluse eneseväärkuse altarile. Tuleb tunnistada, et võib-olla just selles osas on Mati Kröönströmi töö uurimuslik väärtus suurem, kui autor ise seda taotlebki.

Magistritöö lugemisel, veelgi enam aga retsenseerimisel, häälestab autori suhtes positiivselt asjaolu, et tema sulest on juba ilmunud tõsiseltvõetavaid teemakohaseid teaduslikke kirjutisi, sh *Ajaloolise Ajakirja* vergudel.¹

¹ Vt: **Mati Kröönström**. Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalerid. // *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 2 (101). Lk 49–64; Vt ka: Mati Kröönström. Georgi kavalerid Eestis. [<http://www.eha.ee/georgi/html/kavalerid.html/>]. 20.01.2001. Teatmik Püha Jüri Sõjaordeni ja mõõga kavaleridest on avaldatud ka CD-na.

Uurimust, mille objektiks on sadade ohvitserikarjääride väljasõelamine kümnete tuhandete hulgast, on väga raske komponeerida. Siinjuures tulebki esile tõsta autori oskust pisifakte summeerida, grupeerida ja üldistada, saavutades nii lõppkokkuvõttes loogiliselt ülesehitatud ja otsustarbekalt teemade kaupa liigendatud täiesti loetava teksti. Seda täiendavad omakorda lisad tabelite ja teenistuskäigu kokkuvõtetega. Sõandan väita, et seda tuleb lugeda suureks autoripoolseks saavutuseks, mis näitab ka tema küpsust edasiseks uurimistööks.

Magistritöö on vormistatud üldiselt korrektselt, kuid lisades 5, 7 ja 12 häirib arvutiajastul katkuna levinud eesti keele reeglite hoolimatu eiramine. Meil on reeglilik, et perekonna- ja eesnime vahele käib koma, ükskõik kui tülikana see ka ei tundu. Võib-olla sipleb retsensent jõuetult vanamoodsuse köidikuis, kuid üldse oleks tahtnud ka viidetes rohkem kirjavahemärke näha. Need on vajalikud segaduse ärahoidmiseks. Kummaliselt on järjestatud bibliograafilised andmed kasutatud kirjanduse loendis, kuigi saan aru, et sellel on mingi seos teksti pikitud viidetega.

Töö retsensendina oli siinkirjutajal veel mõnegi pisiasja kallal *norida*, kuid see ei tohiks pakkuda laiemat huvi.

Üllatab, et autor pole Vene armeest kirjutades kordagi viidanud prof Ljubomir Beskrovnõi uurimustele.² Kui selleks on mingi iseäraline põhjus – näiteks nende tööde võhiklikkus või vähene usaldusväärsus, siis tulnuks sellele ka tähelepanu juhtida. Eesti autorite töödest võinuks siiski mainimist väärida kapten Mart Haberi (hilisem kolonelleitnant M. Kaermaa) Kõrgema Sõjakooli diplomitöö *Eestlane sõdurina* (1932). Üldse tulnuks töös kasutatud allikaid ja kirjandust lähemalt iseloomustada.

Magistritöö üheks eriti tähtsaks osaks on alapeatükk *Eestlastest ohvitserid ja rahvusväeosad*. Pärast enam kui 69-aastast vaheaega on see esimene kord, kui meie rahvusliku sõjaajaloo üht murrangusündmust – rahvusväeosade loomist Vene armee koosseisus 1917. aastal – teaduslikult käsitletakse.³ Kröönström on käibesse toonud hulgaliselt uut faktimaterjali ja teeb põhjendatud üldistusi ning järeldusi, mis aitavad paremini mõista kogu probleemi. Otstarbekas on rahvusväeosade teema käsitlemine just eestlastest ohvitseride uurimise laiemas raamistuses. Alles ulatuslikum materjali kogumine ja süstematiseerimine on võimaldanud rahvusväeosade moodustamise protsessi tahke selgelt mõista. See on tähtis saavutus meie sõjaajaloos.

Kuna magistritöö autori huviobjektiks on ohvitserkond ning selle haridus- ja teenistuskäik erinevatel aegadel, siis väidab M. Kröönström

² Vt nt: А. Г. Бескровный. Русская армия и флот в XIX веке. Москва: Наука, 1973; А. Г. Бескровный. Русская армия и флот в начале XX века. Москва: Наука, 1986.

³ Otsa on küll lahti teinud Eesti Ajalooarhiiv oma 1998. aastal ilmunud allikapublikatsiooniga: Rahvusväeosade loomisest Eestis. Mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918. / Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost. 1. Koostanud Ago Pajur ja Tõnu Tannberg. Trt, 1998. 261 lk.

leheküljel 3 täie enesestmõistetavusega, et *ohvitserid on osa haritlaskonnast*.⁴ Kui see tänapäeval Eestis ometi juba nii oleks!

Autor mõõnab, et paljudel juhtudel on olnud raske, kui mitte võimatu määrata, kas on tegemist eestlasega või mitte. Otstarbekalt on formuleeritud olulisimad kriteeriumid, mille alusel rahvus on välja selgitatud. Siiski säilib hulk küsitavusi. Kui näiteks pärastised Eesti Vabariigi kindralmajorid Otto Heinze ja Voldemar-Viktor Rieberg 1939. aastal sakslastena ümber asusid, siis Kröönströmil on Riiberg loetud eestlaste hulka kuulunuks (lk 46 ja 115), Heinze aga, viitega ühele teenistuslehele, mitte (lk 5). Näiteks *Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960* ei pea vajalikuks kumbagi neist ära märkida. Kas leheküljel 53 viites *Postimehele* meenutatud ja väidetavalt Serbia sõjaväes teeninud arst J. Villems ei peaks mitte olema pärastine populaarne Pärnu arst Richard Villems? Retsensendi andmetel ta viibis küll Serbias, kuid ikkagi juriidiliselt Vene sõjaväemedikuna. Hiljem oli ta väerinnal Galiitsias. Leheküljel 64 jm meenutatud lipnik W[illiam] Tomingas *angliseeris* oma nime alles hiljem; tookord, rahvusväeosade loomise päevil, oli ta alles Friedrich. Autori kommentaari oleks vajanud 1909. a 21. aprilli *Postimehes* nimetatud kindralleitnant Martson, *sündimise poolest eestlane*, kes, nagu Riia lehtedest näha Wilna sõjaväeringkonna sõjavägede komandöri abiks nimetatud. Väiksemaid eksimusi kohtab isiku- ja kohanimes: näiteks peaks Kankrini asemel olema Cancrin (lk 18); Graffströmi asemel Craffström (lk 28 ja 95); Konstantin Weissi asemel Constantin Weiss (lk 65); Aleksander Dibitši asemel Hans von (Ivan Ivanovitš) Diebitsch (lk 72); ridamisi on tehtud vigu prantsuse nimedes (lk 72); Püha Andrei võiks olla siiski Andreas (lk 66); Kabardi polgu asemel peab olema Kabardiini polk (lk 13); Vendeni asemel Wendeni polk (lk 32, 46 jm). Meelsasti oleks tahtnud näha tekstis võimalikult palju eestikeelseid toponüüme (nt Daugava=Väina jt).

Keeleliselt võinuks tekstile rohkem tähelepanu pöörata, sest grammatiliste aegade tarvitamine pole mitte alati päris korrektne. Omaette küsimuseks jääb, kas eesti keeles peaks väitekirjas seoses Vene kõrge ordeniga sagedasti meenutatud Püha Georgi äkki hoopiski Jüri olema, venekeelne lisanimi *Pobedonosets* võiks aga olla *Võidutooja*, mitte *Võitja*, nagu Kröönströmil (lk 4 jm).

Tervikuna on Mati Kröönströmi magistritöö aga väärikaks panuseks rahvuslikku sõjaajalooteadusesse. Tema kokkuvõtavad järeldused on ülirikkaliku faktilise materjali analüüsi abil veenvalt põhjendatud ja tõhusaks täienduseks meie teadmistele eestlaste sõjaajaloost ning tugevaks aluseks jätkuvalle uurimistööle.

⁴ Vt ka **Mati Kröönströmi** artiklit käesolevas numbris lk 43–50.

Helsingi sõjalise eelposti kujunemise lugu

Eero Medijainen

Jari Leskinen. Vendade riigisaladus. Eesti ja Soome salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu võimaliku rünnaku vastu aastatel 1918–1940. Sinisukk, 2000.¹

Sõjaajalugu saab näha ja kirjutada väga erinevalt. See võib olla sõjalise taktika ja strateegia lugu üldiselt või mingi sõjalise konflikti, konkreetsemalt üksiku riigi, sõjalise liidu, rahvusvahelise organisatsiooni, ka mõne väeosa, relvaliigi või grupeeringu jne tegevus relvakonflikti tingimustes või selle kartuses. Ühtlasi võib sõjaajalugu tegeleda üksikisikute, silmapaistvate poliitikute, sõjaväelaste ja eriti väejuhtide tähenduse ja tegevuse, samuti sõjapidamiseks vajaliku infrastruktuuri, ka majanduse ja sotsiaalsete olude uurimisega. Uurida võib koguni mingi olulise relva tähendust nii sõjapidamises kui ka selle mõju rahvusvahelistele suhetele. Nii ei tegele tuumarelvade strateegilise ja taktikalise tähenduse analüüsiga kaugeltki ainult sõjaajaloolased. Kui sõda vastandada rahule, võivad sõjaajaloolased edukalt tegeleda ka üldisemate julgeoleku- ning rahvusvaheliste suhete alaste uuringutega. Samas võib sõjaajaloo taandada vaid mõne riigi sise- või parteipoliitilise tegevuse kirjeldamiseks, nimetades seda näiteks kaitsepoliitika-alaseks uurimuseks.

Jari Leskise uurimuse publitseerimine eesti keeles on tähelepanuväärne mitmest aspektist. Esiteks on see omamoodi väljakutse Eesti sõjaajaloo uurijatele. Leskise monograafiad tuginevad oma uudsemas osas Eestis kogutud arhiivimaterjalile, mida meie ise kasutada pole suutnud ega osanud. See aines on oskuslikult liidetud Soome, Rootsi, Suurbritannia ning Venemaa arhiivides leiduvaga. Tulemus on kahtlemata originaalne ja tunnustust väärt ja seda on Leskisele ka osaks saanud. Soomes on teda pärjatud Urho Kekkose 70. juubeli sihtasutuse autasuga. Eesti poolelt tuli siis eelkõige toetus monograafia tõlkimise ja väljaandmise näol. Leskise uurimus peaks asuma tähtsuselt kindlasti ühel esimestest kohtadest kõigile neile, kes tegelevad nii sõjaajaloo, Eesti-Soome suhetega üldisemalt kui ka rahvusvaheliste suhete uurimisega Läänemere regioonis.

Teiseks on antud uurimusse peidetud oluline sõnum, mis sobib paljudele ka tänapäeval sõja ja rahu ning Eesti julgeoleku pärast muret tundvatele poliitikutele ja sõjaväelastele. Peamine sõnum näib olevat selles, et Eestil oli siiski üks trump, alternatiiv tema kurvale saatusele aastatel

¹ **Jari Leskinen.** Veljien valtiosalaisuus. Suomen ja viron salainen sotilaallinen yhteistyö Neuvostoliiton hyökkäyksen varalle vuosina 1918–1940. Helsinki: WSOY, 1999; vt ka: **Jari Leskinen.** Vaiettu Suomen silta. Suomen ja Viron sotilaallinen yhteistoiminta Neuvostoliiton varalta vuosina 1930–1939. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, Hakapaino Oy, 1997.

1939–40, aga see jäeti kasutamata. Leskinen rõhutab, et tegemist oli seni saladuses püsinud Eesti-Sooime koostööga, mille viljade realiseerimine oleks suutnud Eesti saatust oluliselt muuta.

Äsja (2000. aastal) valminud **Eesti julgeolekukontseptsioon** kinnitab, et kui kord ollakse sunnitud valiku ees ja kui sõja või konflikti ärahoidmine ei osutu võimalikuks ning riigi vastu pannakse toime agressioon, siis [...] Eesti teostab riigi sõjalist kaitset igal juhul ja ükskõik kui ülekaaluka vaenlase vastu. Eesti suveräänsus on võõrandamatu, seetõttu Eesti ei alistu.² Niisugune veendumus peaks kinnistuma ja loomulikult sobib selleks ka ajaloolise õigustuse lisamine. Jari Leskise monograafia näibki seda pakkuvat. See tundub olevat uurimuse-keskne ja poliitiliselt oluline positiivne sõnum tänapäeva ajaloo huvilisele, kõigile optimistliku tulevikuvaatega lugejatele.

Samas on Leskise uurimus nii mitmekihiline, et sealt võib leida ka hoopis vastupidise sõnumi. Tema monograafiat võib pidada uudeks eeskätt Tallinna ja linna lähiümbruse kui Helsingi eeslinna, kui Soomele sõjaliselt ja geopoliitiliselt olulise kindlustuse ajaloo uurimisel.

Eesti ja Soome olid sõdadevahelisel perioodil küll näiliselt kaks võrdset partnerit, aga võrdses milles? Tegemist ei olnud võrdsete riikidega, siira kahepoolse koostööga, mille eesmärgiks on mõlema poole huvide igakülgne arvestamine ja vajadusel oma huvide ohvrikstoomine. Leskinen meenutab korduvalt seda kahe riigi poliitilise, majandusliku ja sõjalise liidu kava, mille üheks autoriks peetakse Konstantin Pätsi. Tema pakkus niisugust liitu juba 1918. a kevadel, hiljem korrati seda peamiselt sõjalise liidu pakkumise näol 1919. aastal. Viimast ettepanekut täiustati 1920. aastal ja esitati taas Eesti sõjavägede staabiülema Paul Lille poolt 1920. a lõpul. Eesti nägemuses tuli sõlmida tingimusteta sõjaline leping. See eeldas kõikide väeliikide ühist sõjategevust Venemaa vastu, kui teisele lepingupartnerile kallale tungitakse. Välistatud olid separaatsed läbirääkimised ja separaatrahu (lk 23).

Soomel sobis paraku vaid üks ettepaneku osa – sõjaline liit tähendas talle eelkõige võimalikku mitteametlikku koostööd laevade liikumise kontrollimiseks Soome lahel ja vajadusel meresulu loomist, et takistada Punalaevastiku pääsu Läänemerele. Selle nimel toetati muidugi ka Eesti kaitsevõime üldist suurendamist.

Leskinen tunnistab, et Eesti tahtis küll hoopis enamat, aga läbi kogu oma uurimuse meenutab ta peamiselt 1919. a nn Pätsi kava seda osa, mis puudutas ideed meresulu loomiseks (lk 20, 93, 95, 125 jne). Vähemalt kuuel-seitsmel korral kirjeldab ta üksikasjalikult selle idee geniaalsust: Eesti poolt Aegna ja Naissaare ning Soome poolt Mäkiluoto saare ja Porkkala poolsaare vaheline kaugus on ainult 36 kilomeetrit. Seda vahet andis suurekaliibriliste suurtükkidega *uhkesti* katta.

² Eesti julgeolekupoliitika alused. [<http://www.vm.ee/eesi/index.html>]. 12.01.2001.

Viimast teati ja rakendati osaliselt juba enne I maailmasõda. Nüüd tuli vana idee välja arendada ja seda tehti täiuslikult. Nagu Leskinen kinnitab – 1939. aastaks oli Eesti ja Soome sõjaline koostöö nii kaugel, kui see üldse ilma ametliku kaitselepinguta võimalik on (lk 259).

Siin seisnebki kogu traagika: Eesti pool sihtis ilmselgelt lootusele, et kui piisavalt järele anda ja soomlastele vastu tulla, kui sõjalised koostöösuhted maksimaalselt tihedaks kujunevad, siis on Soomel otsustaval hetkel raske abistamisest ära ütelda ja sõjaline koostöö toimib automaatselt, ka ilma formaalse lepinguta.

Seega polnud panused sugugi võrdsed. Soome jaoks olid Tallinn ja kogu Eesti eelpost ning vaid üks sõjalist julgeolekut suurendav faktor. Eesti kulutused selle sulu teostamiseks tähendasid aga otsustavaid piiranguid õhutõrje ja tankivastase võitluse vahendite muretsemisel. Eesti allveelaevad *Kalev* ja *Lembit*, mis 1930. aastate keskel muretseti, tähendasid ühtlasi kümnete lennukite ostmata jätmist. Soome malle ja vajadusi arvestavate allveelaevade kõrget hinda said tunda eriti haridus- ja sotsiaalsfäär ehk julgeolekut kaudselt kindlustavad valdkonnad (lk 190–208).

Leskinen püüab vastata ka küsimusele, kas ja kui palju teadis Moskva Eesti ja Soome sõjalisest koostööst. Kindlasti oli terve rida detaile, mida ei õnnestunud tänu merepõhja lastud sidekaablite töökindlusele teada saada. Üldjoontes olid aga Soome lahe sulgemise plaanid ja selle nimel tehtav koostöö teada. Seda tänu säilinud endise keiserliku Venemaa merekaartidele, ka tänu nõukogude poolt värvatud agentidele Soomes ja Eestis ning muidugi tänu nõukogude vastuluurele.

Moskvas märgati kindlasti neid ebakõlasid, mis 1930. aastatel kahe naabermaa suhetes (hoolimata sõjaväespetsialistide tihedast läbikäimisest) aina süvenesid. See andis lootust, et Eesti ja Soome ühisrinnet siiski ei kujune. Lootust süvendas Soome poliitikute ja kõrgemate sõjaväelaste kategooriline vastuseis ja -tegutsemine mõttele, et Soomet võiks kuidagi Balti riikidega siduda.

Helsingile ja Soomele olnuks kahtlemata kasulik, kui Punaarmee oleks 1939. a sügisel vähemalt mõneks ajaks takerdunud tema eeskindluse all ja Eesti ning ka Lätiga mõnda aega sõdinud. Küsimus, kas see oleks ühtlasi tähendanud Mäkiluoto suurtükkide proovimist lahinguolukorras, jääbki vastuseeta. Hiljem – Jätkusõjas – neid relvi siiski prooviti. Ja suhteliselt edukalt. Petseri, Võru ja Narva alla nende võimsate relvade laskekaugus ei küündinud. Eesti suurimaks probleemiks kujunes septembris 1939 aga vajadus peatada tema vastu suunatud 136 000 punaarmeelast koos 1500 suurtüki, 1300 tanki, ligi 160 soomusauto ja 8000 autoga, mida toetasid absoluutses ülekaalus olevad lennukid. Nende tagasitõrjumiseks polnud ei ametlikku lepingut ega varasemat mitteametlikku koostööd.

Kroonika

Suurejooneline Rootsi pidu Narvas

Katri Raik

1700. aasta Narva lahing on eurooplastele üks tuntumatest Eestiga seotud ajaloo faktidest. Just selle lahingu 300. aastapäeva peeti novembrikuus Narvas. Ajaloolistest faktidest rõhutati sel puhul asjaolu, et Peeter I ei olnud oma vägede juures, noor Karl aga viis võitluse ilusa lõpuni. Märjiti vägede erinevaid suurusjärke ning ei jäetud lisamata, et ilmaolud – lumetuisk – olid rootslaste kasuks.

Pidustused kestsid mitu päeva. Projekt *Narva 2000* realiseerus Rootsi Instituudi, Narva linnavalitsuse ja Rootsi saatkonna Eestis koostööl. Kõige suurejoonelisem oli muidugi lahingu mälestusmärgi, 1944. aastal õhku lastud *Rootsi Lõvi* taasavamine. Monument püstitati 1936. aastal Karl XII poolt 1700. aastal saavutatud võidu tähistamiseks. Tookord külastas Eestit Rootsi prints Gustav Adolf, sedapuhku esindas Rootsi riiki asepeaminister Lena Hjelm-Wallén. Mälestusmärk ei jõudnud tagasi oma alkoju – Narva-Jõesuu tee äärde, kus omal ajal sõiditi. Nüüd asub Lõvi rüüstamiste kartuses pea linnasüdames. Just siit avaneb suurepärase *5-kroonise vaade* kahele kindlusele. Ka Lõvi kehaasend pole päris see, mis vanasti. Ta on meie naabri poole pööranud oma kena saba ja ise vaatab uhkelt Narva linna peale. Ja lõvi isegi pole päris see. Tookord paigaldati Narva 2 m kõrgune koopia Stockholmi kuningalossi ees asuvast pronkslõvist. Nüüd on eeskujuks Rootsi Kunstiakadeemia nn MEDICI lõvi (vt fotot esikaanel).

Mälestussamba avamine toimus jäises novembrituules, taoti trummi ja peeti kõnesid. Ajalukku läheb haridusminister Tõnis Lukase kõnelahingukirjeldus, milles ta (pärast vähemalt 10-minutilist kõnet, mis pidi kestma 3 minut) teatas: *Ma saan aru küll, et teil on külm, aga ma olen ajaloolane*. Kokku tulnud linnarahva hulgas oli tunda mõningat nõutust: mingi Rootsi värk ja venelased saanud peksa... Siiski jõuti omavahel kokkuleppele, et see on vaid ajalugu.

Lõvi avamine oli vaid üks ettevõtmiste aukartustäratavas reas: muuseumis avati püsiekspositsioon Narva ja Rootsi sidemetest, samas toimus konverents *Narva ajaloo peeglis*. Linnuse territooriumil toimus 17.–18. sajandi kostüümidesse riietatud Rootsi *show-grupi Smalands Karoliner* ja orkestri *Armens Trumkar* esinemine (vt joonis 1). Kreenholmi Manufaktuuri administratiivhoones avati Rootsi Kuningriigi aukonsulaat. Linnarahvale

Joonis 1. Rootsi show-grupi Smalands Karoliner esinemine Narva linnuse hoovis. (Foto Hanno Tamm).

avati õhtul mõneks tunniks Narva kosk, toimus ilutulestik. Siinkirjutajale oli siiski suurimaks elamuseks keskpäeval linna keskväljakule, Peetri platsile kogunenud sajapealine rahvahulk. Kuna parasjagu puudus Narval linnavalitsus ja inimesed seisis volikogu-hoone ees, aimas süda justkui halba: (parteipoliitiline meeleavaldus) pühapäeval? Siiski ei olnud see tõsi. Inimesed seisis bussiekskursioonide järjekorras. Need viisid Põhjasõja lahingupaikadesse. Huvilisi jagus kogu lühikeseks päevaks.

Üks on selge, et linnarahval ja külalistel oli neist päevist palju rõõmu. Kõigile sai selgeks, et see Rootsi aeg oli üks vägev aeg. Neil päevil oli Narva justkui taas Rootsi linn, see Põhjamaa keel kõlas kogu linnas – Rootsi külalisi olnud pooletuhande ringis. Sini-kollased linnalipud lehvisid, inimesed olid tänavatel – uhke pilt, igapäevast teistmoodi. Siinne rahvas ootab välisüritusi, kõrgeid külalisi, tänaval sammumist ja uudistamist. Mis siis, et see meenutab lähiminevikku, Narva viimast ilusat aega 70ndaid, 80ndaid. Mitmel poolt kõlas ka küsimus: mis toimub nelja aasta pärast. Siis, 300 aastat tagasi, võitis juba Peeter ja ikka siinsamas Narva all.

Summaries

Notstal and *Springala* – Mysterious Weapons in Medieval Estonia

The 14th c. written sources mention weapons bearing names *springala* (*spingala*, *espingola*, *springarda*, *springald*, *espringarda*, *springolf* etc) and *notstal* (*noitstal*, *nostal*, *noitstel*, *noystal* etc). The former was spread in onetime Flanders, Germany, Italy, France, Switzerland and England; the latter mainly in Germany.

Notstals and *springalas* were usually placed on town wall towers or stronghold towers (Figure 6) and they shot arrows flying as far as 500 meters to prevent the besiegers to use their weaponry or to set fire to the place. In 1333 in written sources of Tallinn four *angariums* (evidently *notstals*) and three *springalas* are first mentioned. In 1373 there were all in all 18 *notstals* on town wall towers of Tallinn. Likewise, iron details (Figure 5) have also been found in the strongholds of Otepää and Haapsalu and those may have belonged to the respective shooting weapons, in the first place. As to the look of the machines, the armory historians express a variety of views. Based on account books of medieval towns only arrows had been bought as ammunition for *notstals* and *springalas*. At the same time large amounts of hair or horsehair as well as cords made of them had often been procured. In line with respective data *springalas* and *notstals* were assumed to be special shooting devices that used torsional force of cord trusses. The reconstructions built for them (Figures 1–2) are very close to the reconstructions of respective ancient devices (Figure on back cover). The author points out the fact that the word *notstal* meant a construction or a cage, used for shoeing restive horses. A few medieval drawings have been found (Figures 3–4) in which the depicted shooting weapons look like a cage. At the beginning of the 1380s firing arms began to be manufactured in Tallinn already and evidently the latter gradually replaced mechanical shooting devices because cannons demanded less care and were cheaper. Yet during the whole 14th c. *springalas* and *notstals* could successfully compete with earlier firing arms thanks to their better shooting characteristics.

Ain Mäesalu (1955), MA, is a lecturer of the Chair of Archaeology of University of Tartu.

NUMERUS CLAUSUS in the Russian Army in the Latter Half of the 19th C.

On the social plane the multinational army of the Russian Empire was a surprisingly open institution, enabling unprivileged strata and representatives of various nationalities also to make a career in the army. However, for the tsarist government it was always essential to guarantee the dominant role of Russians in the army. In the latter half of the 19th c., in connection with the rise of national self-consciousness and liberation movement on the outskirts of the Empire, classified directions began to be issued to ensure the leading role of Russians in the army. By means of the directions the government attempted to regulate both religious and national compositions of common soldiers as well as in officer corps. First restrictions became effective against Poles after stifling the 1863–1864 Polish rebellion.

The instruction as from 24 May 1888 assigned already exact quota for non-Russian officers in the armed forces, military institutions and military educational establishments. In addition to Poles, Jews, Transcaucasian nations et al. this document enforced restrictions also to the population of the Baltic provinces.

Subsequently the enforcement of *numerus clausus* in the Russian army extended also to the civil spheres of life and exerted a considerable influence on the Russian society of the period. The classified directions under observation enable to better understand simultaneous Russification reforms in the Baltic provinces.

Tõnu Tannberg (1961), PhD, is the counsellor of the Estonian National Archives and a docent of the Chair of Estonian History of University of Tartu.

On Social Origin of Estonian Cadre Officers Serving in the Tsarist Army

This paper is observing the social status of Estonian cadre officers who were serving in the tsarist army and the change of their status in the course of active service. Despite continuous drastic measures to shape officer corps in the 19th c. (as regards educational census, mainly), no social restrictions were imposed. Likewise, numerous officers of lower strata made a distinguished career for themselves in the army. The first Estonian cadre officers came from the province of Estland, whereby the persons from among townspeople and peasantry were proportionally almost equal. Gradually the proportion of townspeople from the province of Estland was increasing in officer corps whereas the officers coming from the province of Livland predominantly originated from peasantry until the WW I. At the end of the 19th c. and the beginning of the 20th c. at least 55 cadre officers of Estonian origin had been given the title to he-

editary nobility. Along with George's chevaliers - ensigns in reserve, active officers and navy officers - the total number was 83. When adding here the persons whose service records could not be found or whose nationality could not be identified, the number of Estonians who had reached the status of hereditary nobility as a reward for their military service could have been somewhere around 95 – 100 in the year 1917.

Mati Kröönström, (1965) MA, is a military historian.

Letters of Estonian soldiers from the WW I

The article written by the researcher of the Chair of Archival Studies of the University of Tartu **Aigi Rahi**, MA (1965), together with the researcher of the Estonian Folk Museum **Piret Jõgisuu** (1974) and published in two numbers of the journal (the beginning is in *Ajalooline Ajakiri* (Historical Journal) 1998. 2 (101). pp. 29–48) is based on a less studied but interesting category of sources – private letters. The letters under observation were written to their families by Estonian soldiers who participated in the battles of the WW I. Approx. 100,000 soldiers of Estonian origin participated in the WW I, every tenth of whom were killed in the battles. The letters written by Estonian soldiers to their families and friends, often also to local newspapers, give expressive descriptions about battles and military technology, their life at the front on weekdays and holidays as well as the state of mind, prevailing among soldiers. Patriotism and hopes of a quick victory, typical of the letters at the beginning of the war, were gradually replaced by despair and homesickness. The letters written by people who were torn out from their everyday life were certainly full of omissions and distortions due to feared censorship and therefore needed to be read 'in-between lines'. Despite that, these letters carrying the mood of the moment, are direct and unique, in later reminiscences events often get mixed up and lose their integrity.

The Battle for the Paju Estate: Myth and Reality

This article treats of one of the most violent battles with the heaviest casualties in the history of the Estonian War of Independence 1918–1920. The battle for the Paju estate on 31 January 1919 decided the fate of the strategically important junction of Valga. After several hours of heavy struggle against Latvian red riflemen, the Kuperjanov partisans and Finnish volunteers succeeded in taking the Paju estate 5 km from Valga in the direction of Tartu. During the assault on the estate the founder and commander of the partisans' battalion Lieutenant Julius Kuperjanov was mortally wounded.

As archival sources indicate, the hitherto published materials about the battle for Paju do not offer a complete or objective picture, either about the participating forces or casualties of the battle. The size of the forces of either adversary has been overstated.

On the Estonian side the battle of 31 January was fought by the Kuperjanov Partisan Battalion with its 2nd and 3rd companies together with the platoon of the 1st company (c. 180 riflemen, 5 machine-guns, 2 artillery guns) and the Finnish volunteers' *Pohjan Pojat* Regiment with the 1st company (with the exception of one platoon), 3rd company and the 1st machine-gun company of their I Battalion. They were fortified by two batteries of the Finnish Artillery Group (total c. 200 riflemen, 9 machine-guns, 4 artillery guns). The Red army's line of defence on the Paju estate and in the nearest neighbourhood comprised the reinforced III Battalion of the 7th Latvian Red Rifle Regiment and the 1st Latvian Red Rifle Regiment as well as a few companies of the Russian 83rd Rifle Regiment (total 400–600 riflemen, 18–24 machine-guns, 1 artillery gun, 1 armoured train). In the course of the battle the Red army units locating on the estate received replacement. The rest of subordinate units were fighting along other directions further off from the Paju estate or were in reserve.

Among Estonians and Finns there were 34 soldiers killed in action, 104 fell wounded or suffered a concussion (incl. 12 who died of wounds later and 2 were reported missing. The casualties of the Red army were appraised as 60–80 killed and 150 wounded. After the battle 8 more workers of the estate were killed by Finnish volunteers.

The role of Lieutenant Julius Kuperjanov in commanding the battle has earlier been overrated and therefore, also, unfair criticism befell to him. The Estonian forces along the direction of Tartu-Valga were commanded by Commander of the Regiment *Pohjan Pojat* Colonel Hans Kalm and he ordered to start an offensive for taking the estate. Kalm, driven by the headquarters of the Southern Front, did not consider changes which had taken place in the situation at the night of the 31 January. The Paju battle could have been avoided unless, owing to a train accident, Finns had arrived too late to the front. The Kuperjanov partisans who had taken the Paju estate on 30 January already remained without a backup and, as a consequence of the counterattack by the Red army, had to withdraw from the estate at night, after briefly offering resistance.

Urmas Salo (1960), BA, is a staff officer in the General Staff of the Estonian Defence Forces, lieutenant.

Between Scylla and Charybdis: the Estonian Idea of Impartiality Before the WW II

Classical neutrality law was developed in the 18th–19th cc. and codified in 1907 by the Hague conventions. Since then the concept of neutrality has not considerably changed. When in the 18th c. neutrality possessed mainly a political and in the 19th c. a more legal meaning then in the 20th c. it obtained a clearly moral undertone. The changes that took place in international politics brought about contradictions between a total warfare, collective security and ideology, adding multiple meanings to the policy of neutrality. Writing about the Estonian and Baltic neutrality it is particularly essential to define what exactly was meant by it. The main objective was certainly to guarantee the integrity of the territory and independence. But the forms of the sought neutrality varied from time to time, the content of the concept also changed in the period under consideration. The latter enables a free hand at possibilities of interpretation, depending on points of view and motives. Thus, for instance, the international status of the Soviet Union was treated as neutral in the years 1939–1941, although in these years it was waging wars against Poland and Finland and abolished the independence of the Baltic States.

Andres Seene (1973), BA.

Editorial Notes

Military historian (*PhD*) **Rein Helme** gives an overview about Mati Kröönström's *MA* thesis – *Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917. Estonian Officers in the Russian Army in 1870–1917*. Supervisor Docent Tõnu Tannberg.

Docent **Eero Medijainen** introduces an Estonian publication of the monograph *Vendade riigisaladus. Eesti ja Soome salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu võimaliku rünnaku vastu aastatel 1918–1940*. (The Brothers' State Secret. Estonian and Finnish Confidential Military Cooperation Against a Potential Attack by the Soviet Union in the Years 1918–1940.) by the Finnish historian Jari Leskinen.

From 17 through 20 November 2000 Narva celebrated the passing of 300 years since the victory won by Karl XII in the Battle of Narva. Director of TU Narva College **Katri Raik** gives an overview about the celebrations, which lasted for several days. The front cover of the journal presents a photograph about the reopening of the monument *Rootsi Lõvi* (Swedish Lion), erected in 1936 and destroyed in 1944. (See also the figure on front cover).

SA Kleio toimetusest saadaval järgmised *Kleio* ja *Ajaloolise Ajakirja* numbrid ning raamatud

Ajakirjad:

Kleio 3. 1991	20.-
Kleio 5/6. 1992	10.-
Kleio 9. 1994	5.-
Kleio 10. 1994	5.-
Kleio 1. (11). 1995	10.-
Kleio 2. (12). 1995	10.-
Kleio 3. (13). 1995	10.-
Kleio 4. (14). 1995	10.-
Kleio 4. (18). 1996	15.-
Kleio 2. (20). 1997	20.-
Kleio 3. (21). 1997	20.-
Kleio 4. (22). 1997	20.-
Steinbrücke. 1998	80.-
Ajalooline Ajakiri. 2. (101). 1998	40.-
Ajalooline Ajakiri. 3. (102). 1998	40.-
Ajalooline Ajakiri. 4. (103). 1998	40.-
Ajalooline Ajakiri. 1. (104). 1999	45.-
Ajalooline Ajakiri. 2. (105). 1999	45.-
Ajalooline Ajakiri. 3/4. (106/107). 1999	85.-
Ajalooline Ajakiri. 1. (108). 2000	45.-
Ajalooline Ajakiri. 2. (109). 2000	45.-

Raamatud:

Eero Medijainen. Maailm Prowintsionu peeglis	80.-
Eero Medijainen. 1939:Võimalused ja valikud.	
Separaat (AA 2000/1–2)	30.-
Aigi Rahi. 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas	100.-
Kadri Must. Iseseisvuspäeva sünd	45.-
Aadu Must. Eestlaste perekonnaloos allikad	300.-

SA Kleio, Ajaloo osakond, Tartu Ülikool, Ülikooli 18, Tartu 50090.

telefon: (07) 375 658

e-mail: kleio@loss.ut.ee

www: <http://www.history.ee/kleio/>

